

НІЖИНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИКОЛИ ГОГОЛЯ

На правах рукопису

БІЛОУСОВА Надія Валентинівна

УДК [373.51+37.03]-053.6

**ФОРМУВАННЯ ПОТРЕБИ У САМОВДОСКОНАЛЕННІ
МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ У ПОЗАУРОЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:
кандидат педагогічних
наук, професор
КОВАЛЕНКО
Євгенія Іванівна

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
ПОТРЕБА В САМОВДОСКОНАЛЕННІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	10
1.1. Аналіз основних наукових підходів до дослідження процесу формування потреби в самовдосконаленні в історико-педагогічному контексті.....	10
1.2. Визначення сутності і структури потреби в самовдосконаленні молодших підлітків.....	27
1.3. Особливості формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків у позаурочній діяльності.....	37
1.4. Позаурочна діяльність як чинник активізації самовдосконалення особистості молодшого підлітка.....	59
Висновки до першого розділу.....	70
РОЗДІЛ 2	
ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПОТРЕБИ В САМОВДОСКОНАЛЕННІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ.....	75
2.1. Діагностика рівнів сформованості потреби в самовдосконаленні у молодших підлітків.....	75
2.2. Модель формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків.....	101
2.3. Організація позаурочної діяльності з формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків.....	118
2.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи.....	160
Висновки до другого розділу.....	177
ВИСНОВКИ.....	182
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ.....	217

ВСТУП

Сучасні умови виховання підростаючого покоління дають змогу розкритися внутрішньому потенціалу особистості школяра, що сприяє творчому саморозвитку особистості, формуванню в неї потреби у самовдосконаленні.

У Законі України “Про освіту” наголошується на тому, що сучасна система виховання ґрунтується на духовних цінностях. Категорія “самовдосконалення” має світоглядне значення, а тому входить у сферу духовної культури людства. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ ст.) в своїй основі має ідею самовдосконалення та самореалізації особистості. В Національній доктрині розвитку освіти метою державної політики визначено створення умов для розвитку особистості та самореалізації кожного громадянина України. Основним завданням Концепції загальної середньої освіти є всебічний розвиток індивідуальності дитини на основі виявлення її задатків і здібностей, формування ціннісних орієнтацій, задоволення інтересів і потреб. У “Концепції виховання дітей та молоді у національній системі освіти” визначені напрями та шляхи постійного духовного самовдосконалення особистості, формування її інтелектуального та культурного потенціалу.

Формування у дитини усвідомленої потреби стати кращою, досконалішою повинно бути одним із найголовніших завдань сучасної школи. Саме від сформованості такої потреби буде залежати майбутнє дитини: її самоствердження серед однолітків, взаємовідносини в колективі, становлення людини як розвиненої особистості, можливості обрати “свою” професію, досягти успіху, принести користь суспільству, створити щасливу сім’ю тощо. Усвідомлення цього потребує від школи якісної підготовки її

вихованців. Результатом такої підготовки стане самостійна, творча людина, здатна до самовдосконалення та саморозвитку.

Проблема вдосконалення особистості була і залишається об'єктом уваги багатьох науковців. У теорії педагогіки ідеї самовдосконалення розкриті в працях М.Монтессорі, В.Сухомлинського, Л.Толстого, К.Ушинського та ін. Психологічні основи особистісного зростання, розкриття власної сутності, самоактуалізації представлено роботами К.Абульханової-Славської, Б.Ананьєва, І.Булах, М.Боришевського, Л.Виготського, О.Ковальова, Г.Костюка, О.Леонтєва, С.Максименка, Ю.Орлова та ін. У працях психологів Л.Божович, Т.Драгунової, Д.Ельконіна, Л.Подкоритової та інших доведено, що успішне формування потреби в самовдосконаленні можливе вже у молодшому підлітковому віці.

Проблема формування потреб розглядається в дисертаційних дослідженнях Г.Авдіянц, В.Лесик, І.Назаренко, Ж.Петрочко, О.Романченко, Г.Шипоти, В.Шульженко та ін.

Питання методологічних засад позашкільної освіти та виховання порушуються в працях українських учених І.Беха, О.Биковської, В.Вербицького, А.Капської, Г.Пустовіта, О.Сухомлинської, Т.Сущенко та ін.

Безпосередньо окремим аспектам виховання молоді присвячені роботи І.Біленької, Р.Вайноли, Л.Вовк, А.Годлевської, О.Карпенко, Г.Костюшко, Р.Короткової, І.Пеши, Н.Чернухи та ін.

Проблема ж виховання молодших підлітків представлена роботами О.Корсакової, Т.Лісінської, І.Регейло, Т.Саннікової, О.Сташук, С.Чиж, О.Лисенко, О.Пархоменко, Н.Хамської та ін.

Проте, незважаючи на значну кількість праць, присвячених вихованню підлітків і формуванню у них потреб, поза увагою дослідників перебуває проблема формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності. Відсутні методичні рекомендації щодо формування потреб молодших підлітків, не визначені конкретні шляхи та педагогічні умови формування потреби у самовдосконаленні в науковій літературі, немає

чіткого тлумачення й поняття “потреба у самовдосконаленні молодших підлітків”.

Актуальність дослідження підсилюється й тим, що дана проблема знаходиться на перехресті таких наук, як педагогіка та психологія. Отже, проблема формування потреб молодших підлітків потребує подальшого дослідження. Саме це і визначило тему нашого дисертаційного дослідження: ***“Формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності”***.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження виконано згідно з темою науково-дослідної роботи кафедри загальної і соціальної педагогіки та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя “Історія народної освіти і педагогічної думки в Україні у XIX – XXI ст” (2002 – 2007).

Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (протокол № 9 від 16 березня 2006 р.) та узгоджена в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 7 від 26 вересня 2006 р.).

Мета дослідження – визначити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови оптимізації процесу формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності.

Для досягнення зазначеної мети дослідження визначено **завдання**:

1. Здійснити аналіз основних наукових підходів щодо особливостей формування потреби у самовдосконаленні в історико-педагогічному контексті.
2. Розкрити сутність і структуру потреби у самовдосконаленні молодших підлітків.
3. Визначити критерії та показники і виявити рівні сформованості потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності.

4. Обґрунтувати та апробувати модель формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності.

5. Виявити вплив педагогічних умов на процес формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності.

Об'єкт дослідження – процес формування потреб молодших підлітків у позаурочній діяльності.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування у молодших підлітків потреби у самовдосконаленні у позаурочній діяльності.

Для вирішення поставлених завдань було використано комплекс **методів** дослідження: *теоретичні* – аналіз, синтез, порівняння, узагальнення філософської, педагогічної, психологічної літератури, що дозволили визначити зміст понятійного апарату дослідження, виявити особливості формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності, розробити основні теоретичні положення щодо формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності; метод моделювання дозволив створити модель процесу формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності; *емпіричні* – спостереження, тестування, анкетування, бесіди, що дали змогу визначити рівень сформованості потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності та перспективи її формування; опитування батьків і вчителів сприяло виявленню їх ставлення до процесу самовдосконалення; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний та контрольньо-оцінний) дав змогу перевірити ефективність педагогічних умов формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності; завдяки *статистичним методам* здійснювалася кількісна та якісна перевірка результатів експериментального дослідження (ϕ^* критерій Фішера).

Методологічною та теоретичною основою дослідження є:

- філософські та психологічні положення про особистість як суб'єкт виховання і розвитку (К.Абульханова-Славська, Б.Ананьєв, В.Андрущенко

І.Бех, Л.Божович, І.Булах, Л.Виготський, Д.Ельконін, Е.Еріксон, Г.Ковальов, Г.Костюк, О.Леонтєв, С.Максименко, А.Маслоу, Л.Подкоритова, К.Роджерс, С.Рубінштейн, В.Сухомлинський та ін.);

- положення діяльнісного, суб'єктного, акмеологічного, компетентнісного підходів;

- психолого-педагогічні дослідження щодо сензитивності молодшого підліткового віку до формування потреби у самовдосконаленні (Л.Божович, І.Бех, Т.Драгунова, Д.Ельконін, Л.Подкоритова, В.Сухомлинський та ін.);

- положення Законів України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”, Державної національної програми „Освіта (\"Україна ХХІ століття\"), Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягає в тому, що:

- *вперше розроблено та обґрунтовано* модель процесу формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності; теоретично *обґрунтовано* педагогічні умови оптимізації процесу формування потреби у самовдосконаленні учнів молодшого підліткового віку у позаурочній діяльності та доведено їх ефективність; *розкрито* особливості формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків; *визначено* критерії, показники та рівні сформованості, а також стадії розвитку потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності;

- *уточнено та розширено* сутність і структуру поняття “потреба в самовдосконаленні молодшого підлітка” та форми самовдосконалення в контексті його формування в учнів молодшого підліткового віку;

- *подальшого розвитку набули* принципи, зміст, методи формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що: впроваджено педагогічні умови формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків (науково-теоретичне та методичне забезпечення процесу формування потреби у самовдосконаленні, створення емоційно-творчого

морально-психологічного клімату класу, підвищення педагогічної культури батьків у напрямі підтримання потреби дітей у самовдосконаленні); розроблено та впроваджено в навчально-виховний процес ЗОШ авторську програму з формування потреби в самовдосконаленні, яка включає соціально-виховний проект для вихованців 5–7-х класів ЗОШ “Вдосконаленню людини немає меж”, проведення методичного семінару для вчителів та педагогічного лекторію для батьків.

Матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані науковцями, фахівцями методичних центрів, класними керівниками, а також у процесі читання курсів із педагогіки, педагогічної творчості у закладах вищої педагогічної освіти та на курсах підвищення кваліфікації вчителів тощо.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження було оприлюднено у доповідях і виступах на конференціях різного рівня: *міжнародних* – “Інновації у вищій освіті” (Ніжин, 2004, 2005, 2007), “Проблеми духовності в психології розвитку особистості” (Ніжин, 2008); *всеукраїнських* – “Професіоналізм педагогічних кадрів: сучасні підходи, концепції, досвід” (Ніжин, 2002), “Формування творчої особистості майбутнього вчителя в умовах впровадження інноваційних технологій” (Суми, 2004), “Педагогічна і громадська діяльність С. Русової в контексті сучасності” (Чернігів, 2006), “Культура в сучасному українському суспільстві: стан та проблеми” (Київ, 2008), “Формування культури родинного виховання” (Івано-Франківськ, 2008); *щорічних звітних* наукових конференціях викладачів Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (2003, 2004, 2006). Окремі положення обговорювались і були схвалені на засіданнях кафедри загальної і соціальної педагогіки та соціальної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, а також на методоб’єднаннях класних керівників м. Ніжина.

Експериментальною базою дослідження стали ЗОШ № 1, № 7, № 15 м. Ніжина Чернігівської області, Жовтнева ЗОШ І-ІІІ ст. Переяславського району Київської області, Талалаївська ЗОШ І-ІІІ ст., Лосинівська ЗОШ І-ІІІ ст., Вертіївська ЗОШ І-ІІІ ст. Ніжинського району Чернігівської області.

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли своє відображення у 10 наукових та науково-методичних працях, 8 з яких опубліковано у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, додатків, списку використаних джерел (369 найменувань, із них – 5 іноземною мовою). Робота містить 23 таблиці та 1 малюнок на 10 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 286 сторінок, з них основного тексту роботи – 185 сторінок. 22 додатка розміщено на 69 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ПОТРЕБА В САМОВДОСКОНАЛЕННІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У даному розділі дисертаційного дослідження аналізується стан розробки проблеми формування потреби в самовдосконаленні в науковій літературі; визначаються основні підходи до проблеми формування потреби в самовдосконаленні в історико-педагогічному аспекті; дається теоретичне обґрунтування сутності поняття ”потреба у самовдосконаленні молодших підлітків”, визначаються характеристики та розкривається сутність її структурних компонентів: змістового, мотиваційного, емоційно-вольового й самотворчого; називаються критерії, показники, рівні сформованості потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності, виділяються стадії розвитку потреби в самовдосконаленні; приділяється увага особливостям формування потреби в самовдосконаленні в учнів молодшого підліткового віку у позаурочній діяльності.

1.1. Аналіз основних наукових підходів до дослідження процесу формування потреби в самовдосконаленні в історико-педагогічному контексті

Ідея самовдосконалення зародилася в античному світі з появою вислову ”Пізнай самого себе.” Погляди на самовдосконалення людини суттєво відрізнялися залежно від того, якому феномену надавалася перевага: власним силам людини, Богу чи соціальному середовищу. Дефініція “вдосконалення” протягом століть набувала різного значення та

ототожнювалася з іншими поняттями, а сам термін “удосконалення” має більше ніж двотисячорічну історію.

Загально визнаним є той факт, що у філософію поняття ”досконалість” увів Платон. Згідно з його вченням, для означення стану досконалості існує ідея Блага, а наближення до неї робить людей досконалими. Метою життя людини повинно бути досягнення ідеї Блага.

Наука оперує трьома філософськими підходами до трактування поняття “самовдосконалення”: ідеалістичним, матеріалістичним і діалектичним.

Згідно з ідеалістичним підходом поняття самовдосконалення трактується як внутрішня активність, спрямована на розвиток себе (духовної сфери особистості), тобто на збагачення свого внутрішнього світу шляхом реалізації власних потенційних можливостей.

Матеріалісти поняття самовдосконалення трактують як зовнішню активність, спрямовану на досягнення суспільнозаданого й соціально-зумовленого ідеалу розумової, фізичної та моральної досконалості шляхом виправлення власної поведінки відповідно до норм та цінностей певного суспільства з метою самоствердження в ньому та забезпечення свого існування [332].

Діалектичний підхід поєднує погляди ідеалістів і матеріалістів. Відповідно, представники цього підходу трактують самовдосконалення як активність людини, спрямовану на збагачення свого внутрішнього світу та вдосконалення його зовнішніх проявів.

Оскільки в науковій літературі простежується кілька історичних епох розвитку людства, то для зручності будемо розглядати погляди на процес самовдосконалення згідно з ними.

У період античності, на думку В.Горбачева, простежувалося два розуміння шляхів самовдосконалення: за допомогою вищих сил – найвище благо є пізнання і вдосконалення духу (Сократ, Платон, Аристотель, Зенон, Епіктет, Марк Аврелій) та шляхом «віри» у власні задатки – людина творить

себе сама незалежно від впливу зовнішнього світу (Геракліт, Демокріт, Лукрецій) [82].

В епоху середньовіччя самовдосконалення людини розглядалось як поступовий процес її сходження до Бога. Для досягнення духовної досконалості потрібно служити Богу, постійно каятися, вести аскетичний спосіб життя. У ті часи існувала так звана церковно-монастирська система самовдосконалення [82]. Метою самовдосконалення було "очищення душі від гріха", "підкорення тіла душі", розвиток доброчинності у собі.

Для епохи Відродження (XIV- XVII ст.) характерною є ідея морального самовдосконалення. Особливою рисою культури Відродження був гуманістичний світогляд та звернення до античної спадщини. У цей час людина вважалася центром світу, бо була його найдосконалішим творінням. Гуманістична педагогіка характеризувалася прагненням до вдосконалення здібностей дитини. З античної культури було взято ідеї гармонійного розвитку, фізичного виховання, морального самовдосконалення. У центрі світогляду – людина, яка стане господарем власної долі, творцем свого щастя, володарем світу. У школах значна увага приділялась естетичному вихованню. Творчість митців цієї епохи була пройнята ідеєю боротьби за самоствердження людини та визволення від релігійного "рабства" середньовіччя.

Художники епохи Ренесансу досконалим вважали образ кола та широко використовувати його у своєму мистецтві [15].

Видатними представниками епохи Відродження, які розвивали ідеї вдосконалення людини, стали Томас Мор [319], М.Монтень [214], Я.Коменський [153], Дж.Локк [185] та ін.

Доба Просвітництва (XVIII - поч. XIX ст.) знаменувала собою новий підхід до проблеми самовдосконалення людини. Пропагувалася ідея суспільного виховання. Людина вважалася найдосконалішим творінням, бо наділена розумом. Просвітники вірили в людину, у її розум та високе

покликання. У цей час продовжували втілюватись в життя гуманістичні ідеї епохи Відродження.

Оскільки людина є моральною та розумною істотою, то й головними напрямками самовдосконалення людини виступали моральний і розумовий. На думку просвітників, людина сама знає, якою їй бути, бо є вільною істотою. Вважалося, що людина за допомогою саморегуляції зможе вдосконалювати себе. Завданнями виховання було навчити кожную дитину користуватися власним розумом. Просвітники стверджували, що такий підхід дає змогу вдосконалювати не лише окрему людину, але й суспільство в цілому. Суспільство ж розглядалося як сума індивідів. Вони наголошували на тому, що вдосконалення є важливою характеристикою людської сутності, а людина може стати людиною лише шляхом виховання.

Видатними педагогами того часу, які розвивали ідеї виховання та вдосконалення особистості, можна назвати Ж.-Ж. Руссо [286], К.Гельвеція [74], Д.Дідро [95], Г.Сковороду [303] та ін.

Український філософ Г.Сковорода надав нового значення принципу гуманізму, який розглядався як розуміння вихователем внутрішнього світу дитини й віри в сили виховання [303]. Він був переконаний, що люди від природи наділені неоднаковими задатками, проте всі мають можливості їх розвивати. Призначення ж педагога він убачав у пізнанні та вдосконаленні природних задатків кожної дитини. Г.Сковорода розробляв питання: “Як людина може знайти себе в цьому світі?” На його думку, це можна зробити шляхом пізнання власної природи, вільного морального вибору життєвого шляху. На думку сучасного дослідника В.Корженка, ідея самопізнання мала б привести Г.Сковороду до ідеї самовиховання, але цього не сталося [159]. Ми не поділяємо цієї думки В.Корженка, бо вважаємо, що в основі “Філософії серця” Г.Сковороди самовдосконалення розуміється як самопізнання людиною “серцевих глибин” власного “Я” та їх реалізація.

В епоху Нового часу (поч. XIX – XX ст.) педагогіка характеризується сконцентрованістю на вивченні природи дитини й трактуванні процесу

самовдосконалення з позицій діалектичного підходу. Формами самовдосконалення в цей час є самоосвіта й самовиховання. Спрямованість самовдосконалення людини простежується в напрямі збільшення професійної ефективності та творчості.

Німецький філософ І.Кант був переконаний, що успішний розвиток і застосування власного розуму можливі за умови подолання всіх форм несвободи шляхом довготривалого морального вдосконалення людського роду [138]. Усемогутність виховання в Канта пов'язувалася з удосконаленням моральності.

Німецький філософ Й.Герbart вважав, що поєднання сили й енергії волі забезпечує “внутрішню гармонію людини”, повноту життя, а вдосконалення потребує наполегливості, організованості [75].

Німецький філософ Ф.Ніцше, спираючись на вчення Шопенгауера й Ч.Дарвіна, стверджує, що життя – це страждання та боротьба, що веде до певної мети. Він вважає, що кожна істота породжує вищу за себе істоту і, таким чином, постійно продовжується буття, що є можливим тільки на основі волі до влади. Завдяки цій волі життя прогресує, світ удосконалюється, отже, удосконалюється і кожна людина. На його думку, з людини повинен постати тип, вищий за саму людину, – це надлюдина. Для того, щоб гарно жити, людина повинна докладати зусилля. Ф.Ніцше переконаний, що прагнення до влади слугує підґрунтям самовдосконалення і можливе завдяки розвитку науки й техніки [233].

Німецький педагог Ф.Дістервег підтримував думки Й.Песталоцці про вплив природних задатків на виховання та про їх розвиток [94]. Виховувати, за Ф.Дістервегом, означає збуджувати задатки для їх активного розвитку. Саме йому належить відома фраза про те, що наш розум не можна нічим наповнити, він сам повинен усе охопити, засвоїти й переробити. На нашу думку, у цьому вислові закладені основи самоосвіти й самовдосконалення [94].

Однією з популярних течій цього періоду стала теорія вільного виховання. Його мета – надання допомоги дитині в її природньому розвитку під час пізнання оточуючого середовища. Провідну роль у вихованні дитини відігравав її власний досвід та її переживання. Прихильники цієї течії були переконані в тому, що будь-яка допомога дитині ззовні діє як гальмо на розвиток її творчого потенціалу. Повноцінний розвиток, на їх думку, повинен відбуватися шляхом набуття власного досвіду. Одним з основних принципів теорії вільного виховання стало стимулювання потреби до самоосвіти й самовиховання.

На межі XIX – XX ст. прихильниками педоцентризму (Д.Дьюї [104], М.Монтессорі [216]) було сформульовано нові завдання виховання та змінено його зміст. Головним під час виховання стало стимулювання дитини до самовиховання, самоосвіти, саморозвитку шляхом створення педагогом сприятливих умов для розвитку потреб дітей.

М.Левківський, аналізуючи погляди представників педагогіки особистості (Е.Вебер, Г.Гаудіг, Ф.Гансберг, Е.Лінде та ін.), зробив висновок про те, що вони, виступаючи з критикою традиційної школи, призначення вчителя вбачали в допомозі дітям здобувати знання. Учні разом з учителем повинні визначати мету роботи та шляхи її досягнення. Великого значення надавалося самостійним роботам учнів [178].

Видатними педагогами, які розвивали ідеї вдосконалення дитини, були К.Ушинський [331], В.Сухомлинський [310] та ін.

Педагог К.Ушинський у вихованні людини значне місце відводив праці, вважаючи, що людина розвивається та вдосконалюється в трудовій діяльності морально, розумово й фізично. Саме тому, на його думку, виховання повинно готувати людину до праці [331].

Письменник Л.Толстой був переконаний, що відставання учнів відбувається через відсутність бажання у вчителя вдосконалювати свою майстерність і через неврахування ним індивідуальних особливостей учнів під час навчання [321].

Педагог А. Макаренко вважав, що досягнення близької, середньої та віддаленої перспектив сприяє розвитку колективу [191]. На нашу думку, під час самовдосконалення дитина повинна ставити перед собою такі перспективи і досягати їх.

Український педагог В.Сухомлинський великого значення в розвитку особистості надавав розумовому та трудовому вихованню. При цьому вчений не прирівнював розумність до обсягу набутих знань, вважаючи, що розумність – це стійкі переконання вихованців, які проявляються у вчинках [310]. Педагог нерозривно поєднував моральний, розумовий, естетичний, фізичний розвиток із трудовою культурою вихованців.

Новітній час характеризується спрямованістю навчально-виховного процесу шкіл на виховання всебічно та гармонійно розвиненої особистості.

На даному етапі розвитку людства самовдосконалення розглядається як процес свідомого керування особистістю розвитком своїх якостей, здібностей. Воно необхідне для того, щоб найповніше реалізувати себе в цьому житті. А через самореалізацію зрозуміти та знайти зміст свого існування, сенс життя.

Ідеї самовдосконалення часто обґрунтовуються в працях сучасних дослідників і науковців. Філософський аспект проблеми представлений у роботах Т.Вольфовича [228], А.Гусейнова [228], І.Донцова [99], Д.Дубровського [228], Л.Коновалової [228] та ін.

Психологічний та педагогічний аспект проблеми розглядають І.Бех [22], І.Булах [48], А.Дзунда [92], О.Діденко [93], К.Завалко [118], А.Ковальов [149], Н.Лосєва [187], С.Максименко [192], В.Оржеховська [234], О.Онісюк [231], О.Савченко [288], Л.Подкоритова [257], О.Прокопова [263], І.Уличний [328] та ін.

Отже, проблема самовдосконалення була й залишається актуальною та потребує свого подальшого розвитку.

Більш ґрунтовно аналіз наукової літератури ХХ – на початку ХХІ ст. з питань формування потреби в самовдосконаленні здійснимо далі.

Гуманістичний підхід до вивчення особистості дитини орієнтує дослідників на з'ясування механізмів формування потреби особистості в самовдосконаленні, можливостей саморозвитку, закономірностей прогнозування діяльності. З цього приводу доречною є думка І.Беха про важливість розвитку досконалої особистості: “Проблема, пов’язана із розвитком досконалої особистості, нині не просто актуальна – для повноцінного соціального й культурного існування людства вона так само важлива, як повітря для фізичного життя людини” [24, с. 28].

Розглянемо процес розвитку й формування особистості, а отже і її потреб згідно з концепціями особистості. У концепії особистості німецько-американського психолога Е.Фромма [339] наголошується на тому, що сутність людини визначається її фундаментальними потребами. До найважливіших потреб людини вчений відносить потребу в спілкуванні та міжособистісних стосунках, потребу у творчості й активності, потребу в пізнанні світу та самопізнанні, потребу в системі орієнтації, потребу в самоствердженні. Засоби задоволення цих потреб можуть, на думку Е.Фромма, сприяти або перешкоджати позитивному розвитку особистості [339].

Згідно із неогуманістичними концепціями виховання процес формування особистості розглядається як створення необхідних умов для самовираження, самореалізації. Так, американський психолог А.Маслоу у своїй концепції особистості мотиваційну сферу особистості розглядає у вигляді піраміди ієрархічної структури потреб, на вершині якої знаходиться потреба в самоактуалізації, яка розуміється вченим як максимальний прояв творчих здібностей особистості. А.Маслоу був переконаний, що розвиток особистості відбувається через реалізацію її потенційних можливостей. Він вважав, що головним у розвитку особистості є виявлення задатків, інтересів, нахилів, тобто всього того, що закладено природою. Головною умовою розвитку особистості є емоційна релаксація, тобто зростання дитини в атмосфері, де негативні емоції зведені до мінімуму [200].

У праці педагога й психолога Р.Бернса “Розвиток “Я-концепції” і виховання” сформовані провідні положення теорії К.Роджерса: головним мотивом розвитку особистості є тенденція до самоактуалізації. В основу формування потреби в самовдосконаленні нами покладено один із основних принципів гуманістичної психології, сформульований К.Роджерсом: самовдосконалення та розвиток особистості відбуваються на основі взаємодії із середовищем, з іншими людьми. Великого значення в процесі навчання і виховання, на думку вченого, набуває спілкування вчителя та учня. Це наштовхнуло його на розуміння механізму розвитку особистості, який покладений у його ідею психологічної комфортності навчання: лише в умовах доброзичливого ставлення до вихованців вони визнають свої недоліки, погані вчинки та починають процес самозміни в кращу сторону. К.Роджерс був переконаний у тому, що здібності мають вивільнитися та розкриватися з середини, а не спрямовуватися ззовні. Саме такий підхід буде покладений нами в основу формувального етапу експерименту. Учителю-вихователю за таких обставин активно взаємодіє з дітьми, надаючи їм позитивну емоційну підтримку, що сприяє пробудженню, вивільненню здібностей та інтересів [21].

Отже, характерними особливостями гуманістичних концепцій є те, що дитина виступає суб’єктом процесу саморозвитку й самовдосконалення. Головною умовою розвитку особистості, а отже, і формування потреб виступає: заохочення дитини до максимального розкриття потенціалу за умови позитивного емоційно стимулюючого навчання і виховання.

Згідно з концепцією американського психолога Ф.Перлза [251], зростання особистості відбувається при переході від опори на середовище і регуляції середовищем до опори на себе та саморегуляцію через рівновагу в собі та між собою і середовищем. Американський психолог Г.Олпорт вважав, що розвиток особистості можливий у взаємодії з іншими людьми [230]. Важливим механізмом розвитку є мотиви поведінки, що діють у даний момент життя.

Разом з тим в науковій літературі висловлюють протилежні думки, що, вже починаючи з молодшого підліткового віку, діти здатні визначати ближню мету свого життя [257]. Ці дані підтверджуються й нашим дослідженням. Зокрема, ми будемо керуватися положеннями про те, що в старшому підлітковому віці починається процес самовиховання, а раніше сформована потреба в самовдосконаленні є рушієм цього процесу (І.Бех [22], В.Сухомлинський [308], Л.Подкоритова [257] та ін.). Отже, спільним у поглядах цих учених є те, що в основі процесу самовдосконалення лежать внутрішні чинники людини.

Роль потреби в самовдосконаленні, в розвитку та становленні особистості розкриває С.Рубінштейн. Він був переконаний, що успіх у формуванні духовного обличчя людини залежить від внутрішньої роботи вихованця над собою, від того, наскільки людина в змозі себе стимулювати та скеровувати [283].

О.Леонтьєв указав на основну закономірність розвитку потреб: “Зміна й розвиток потреб відбуваються шляхом зміни та розвитку предметів, що їм відповідають і в яких вони “опредмечуються” та “конкретизуються” [181, с. 13].

Незаперечним є той факт, що рушійною силою розвитку є суперечності (протиріччя), які спрямовують людину до зміни себе, до діяльності. Такими, на нашу думку, спонуками під час формування потреби в самовдосконаленні є протиріччя між наявним станом розвитку дитини та бажанням досягти ідеалу, між прагненням підлітка зайняти більш самостійну позицію в житті й надмірною опікою з боку дорослих, між заниженою самооцінкою та високим рівнем домагань.

Розвиваючи думку про рушійні сили розвитку особистості, доктор психологічних наук, академік І.Бех джерелом розвитку й саморуху визначає антиномії (протилежності), які перебувають у відносинах несумісності та взаємопроникнення [24]. У контексті нашого дослідження такими протилежностями виступають антиномії людського існування: теперішнє –

майбутнє; антиномії способу життя: діяльнісний – пасивний; антиномії мотивації: відсутність значущої спонуки – наявність високого мотиву.

За А.Адлером, рушійні сили розвитку «обумовлені цілісною сукупністю цілеспрямованих прагнень, у яких відображаються потреби в самоствердженні, успіху, зверхності, досконалості, почутті спільності, що виражає готовність співпрацювати з іншими для досягнення спільних цілей» [4, с. 12].

Також для нашої експериментальної роботи цінною є думка І.Беха про рушії “саморуху”, якими виступають почуття успіху й корисності для іншого. Як він зазначає, “головним “мотором”, який здатний започаткувати “саморух”, є виховання почуття успіху й корисності для іншого” [27]. Таке виховання лежить в основі концептуальної схеми морально-духовного розвитку особистості школяра І.Беха: “Організація діяльності як основи для комплексного досягнення і виховання почуття успіху; досягнення ефекту групового почуття корисності для іншого; сходження до почуття власної гідності“ [27, с. 3].

У дослідженні ми орієнтуємося на думку науковців стосовно того, що виникнення емоцій та емоційна підтримка з боку однолітків і дорослих впливає на ефективність процесу формування потреби в самовдосконаленні.

Учені дотримуються думки, що першоджерелом розвитку всіх потреб є вроджені потреби людини, які локалізуються в її організмі. Психологи стверджують, що й виховання повинно спиратися на вікові потреби. Доречною є думка І.Беха про те, що “коли не створити дитині адекватних форм реалізації її вікових потреб, то самі ці потреби не зникнуть, а шукатимуть інших форм реалізації, не виключаючи й асоціальних. Дилема, що постає, досить гостра: або виховання з опорою на реальні вікові потреби вестиме за собою розвиток, або ж цей розвиток пройде своїм стихійним ходом повз організоване виховання зі всіма властивими стихії наслідками” [23, с. 144].

У зв'язку з цим нам імпонує твердження П.Симонова стосовно того, що формування потреб в жодному разі не слід розуміти як їх залучення ззовні, що нова потреба виникає шляхом модифікації, розвитку, збагачення чи, навпаки, шляхом деформації та збіднення якої-небудь із потреб, що раніше існували. Нова потреба може отримати риси, якими вона відрізняється від вихідної потреби, але задатки, що модифікуються, є необхідною умовою розвитку й ускладнення сфери потреб. Саме тому, на думку П.Симонова, закон “потреба із потреби” в теорії поведінки людини має таке ж незаперечне значення, як правило “клітина із клітини” в біології [300, с. 30].

Потреба спрямовує людину до тих предметів і явищ, нестача яких відчувається індивідом. Якщо потреба не знаходить задоволення, то, поступово підсилюючись, досягнувши кульмінації, зникає зовсім. Одним із шляхів формування нової потреби є повне задоволення актуальних потреб людини.

Які потреби є актуальними для учнів молодшого підліткового віку? Науковці сходяться думками на тому, що в молодшому підлітковому віці актуальними виступають такі потреби, як потреба в самоповазі, у спілкуванні з однолітками, у самоствердженні, визнанні, активності, самостійності й пізнанні.

Учені стверджують, що за умови повного задоволення актуальних потреб людини виникає потреба в подальшому русі, у сенсі життя, яка й називається потребою в самовдосконаленні. Ми підтримуємо думку про те, що самовдосконалення пов'язане з безкінечним зростанням вимог людини до себе, із постійним розгортанням її власного потенціалу.

Загальновідомим є той факт, що для задоволення потреб необхідно створювати ситуації їх задоволення, визначати шляхи їх розвитку. Зокрема Л.Божович визначає такі шляхи розвитку потреб: “1. Через зміну положення дитини в колективі. 2. Урахування переходу дитини до іншої вікової групи, до іншого виду провідної діяльності. 3. Шляхом розвитку всередині кожної

потреби більш складних, якісно нових утворень. 4. Шляхом зміни домінуючих потреб, їх ієрархізації та зростання ролі опосередкованих потреб” [40, с. 27 - 28].

Щодо визначення шляхів формування потреб існує й інша думка. Так, учені Д.Узнадзе [325], Ю.Шаров [353], Д.Кікнадзе [145] вважають, що нові види потреб виникають завдяки новим видам діяльності.

Сучасні дослідники в галузі педагогіки (С.Огірок [229], В.Асєєв [14], І.Донцов [100]), продовжуючи цю думку, додають, що на умови виникнення нової діяльності людини впливають стихійні чинники й спеціально організована діяльність. Також, на думку С.Огірка [229] та Д.Узнадзе [325], до діяльності людину спонукає створення ситуацій, у яких задовольняються потреби людини.

Для нашого дослідження важливою є думка психолога Л.Подкоритової про те, що “організувати діяльність молодших підлітків так, щоб вони відчували свій саморозвиток, – означає допомогти їм іти шляхом самовдосконалення” [257, с. 19]. Науковець переконана, що обов’язковою умовою формування потреб у певній діяльності є досвід цієї діяльності, яка здійснюється спочатку разом з дорослими під час виховання, а потім самостійно. Також нам імпонує її думка стосовно того, що в молодших підлітків прагнення змінити себе, стати кращими, навчитися керувати своїми емоціями нестійке, тому вихователь повинен допомогти спланувати діяльність молодших підлітків, орієнтуючись на ближню перспективу й результат [257].

Як бачимо, діяльність з удосконалення себе потребує допомоги дорослих на початку молодшого підліткового віку з посиленням самостійності до його кінця. Це положення було взято нами до уваги під час формувального етапу експерименту.

Дослідник В.Щердакова рушійними силами розвитку потреб визначає задатки, стверджуючи, що можливість людини займатися самовдосконаленням закладена в природі самої людини, вважаючи, що ця

можливість впливає із властивості формувати себе, упливати на своє майбутнє [228]. На її думку, людина вже від природи має великі потенційні можливості і, на відміну від тварин, які завжди залишаються вірними своїй природі, може виходити за її межі.

І.Донцов метою самовдосконалення вважає зміну власної особистості. Він стверджує, що процес самовдосконалення можливий лише тоді, коли особистість перебуває на самоті з собою. Процес самовдосконалення, на його думку, проходить два рівні: “1. Спочатку виникає система зовнішнього впливу (матеріальні умови життя суспільства, соціалізація, реальні можливості людини для її всебічного розвитку та самоствердження). Ці фактори визначають розвиток особистості, її життєдіяльність, світогляд, ідеали, судження, життєві плани. 2. Система зовнішнього впливу трансформується у внутрішні стимули самовдосконалення, визначаючи характер, мету, напрямок і, впливаючи на поведінку особистості, її ставлення до себе та інших людей” [100, с. 21].

Розширюючи думки І.Донцова [100], учений А.Меренков [202] визначає, що механізм розвитку й саморозвитку особистості відбувається завдяки тому, що вимоги суспільства стають самовимогами особистості.

Узагальнюючи вище сказане, можемо виділити два шляхи формування потреб: потреба із потреби та потреба із діяльності. Рушійними силами розвитку потреби в самовдосконаленні виступають: суперечності, антиномії, почуття успіху й корисності для інших, емоції, задатки.

Постає питання: “Як же формується потреба в самовдосконаленні та як вона діє?”

Розглянемо механізми самовдосконалення, представлені в науковій літературі.

Одним із механізмів самовдосконалення є прояв потреб особистості. З точки зору психологів, потреба виявляє себе у формі мотиву поведінки. До потреб самовдосконалення належать потреби в самопізнанні, самовихованні, самовизначенні, самореалізації. На основі цих потреб у психіці дитини

розвиваються процеси самопізнання, самовиховання, самоосвіти, самоствердження та інші. В основі процесу самовиховання в підлітковому віці є виховання волі й характеру, в основі самопізнання – самоконтроль дій і вчинків, в основі самоосвіти – набуття уміння вчитися, в основі самоствердження – самоповага та впевненість у собі.

Іншим механізмом самовдосконалення та саморозвитку є ідея домінанти. Домінанта – тимчасовий осередок збудження в ЦНС, який надає психічним процесам і поведінці людини певної спрямованості та активності. Уся діяльність людини – це сукупність домінант, які приходять одна одній на зміну.

На думку А.Ухтомського, автора теорії домінанти, для того, аби процеси самовдосконалення стали домінантами, потрібно створити певні умови: “1. Дитина повинна усвідомлювати мету, завдання, можливості свого саморозвитку. 2. Участь у самостійній, творчій діяльності, досвід успіху й досягнень. 3. Адекватні методи впливу, умови навчання та виховання” [330].

Оскільки самовдосконалення передбачає активність особистості та зв'язок з мотиваційної сферою самосвідомості, то ми в дослідженні будемо враховувати механізми активності та розвитку мотиваційної сфери особистості.

До механізмів активності особистості К.Абульханова-Славська відносить мотиви та домагання, які, на її думку, є ”особистісним вираженням потреб” [2, с. 226].

Згідно з даними науки, в основі розвитку мотиваційної сфери особистості лежать наступні психологічні механізми: мотиваційне опосередкування, наслідування, ідентифікація, емоційне обумовлювання, конформність, уживання в соціальну роль, підтримання внутрішньої узгодженості поглядів [244].

Психолог В.Асєєв у процесі формування мотивації виділяє два механізми дії: 1. Спеціально організована діяльність, де створюються умови для актуалізації спонукань. 2. Процес засвоєння вихованцем готових

спонукань. Він вважає, що в процесі формування мотивації обов'язково повинні діяти два механізми, але один з них може переважати над іншим [14].

Американський психолог Х. Хекхаузен запропонував таку модель механізму мотивації досягнення: “ситуація досягнення – ціль – дія – результат (зіставлення з рівнем домагань) – наслідки – самооцінка та оцінка оточуючих” [268, с. 395].

Крім механізмів роботи над собою, науковці виділяють і технології. Технологія власної роботи вихованця над собою, на думку, І.Беха, має такі стадії:

“процесуально-ситуативну. У вихованця відсутній зв'язок між своїми вчинками та якостями особистості;

- якісно-ситуативну. Зв'язки між якостями й учинками прямолінійні, тобто, якщо є якість, то є і відповідний вчинок;

- якісно-статичну. Прямолінійні зв'язки між вчинками та якостями руйнуються. Якість виступає як самостійна об'єктивна реальність свідомості. Відбувається відрив внутрішнього світу від безпосередньої поведінки;

- якісно-динамічну. Відрив зникає;

- якісно-перспективну. На цій стадії вихованець може оцінити себе не тільки за наявними якостями особистості, а й за потенційними можливостями розвитку своєї особистості” [23, с. 130].

У результаті аналізу наукових джерел з проблеми формування потреби в самовдосконаленні, визначення механізмів, їх систематизації вважаємо можливим об'єднати їх у дві групи механізмів самовдосконалення та саморозвитку: внутрішні й зовнішні механізми (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Механізми формування потреби у самовдосконаленні

Внутрішні механізми	Зовнішні механізми
Потреби	Спеціально організована діяльність
Мотиви	(ситуація), викликана:
Домагання	інтересом,
Домінанта	вимогою,
Переживання	спонуканням,
Самооцінка	навіюванням, заохоченням.

На нашу думку, процес формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності передбачає поєднання зовнішніх і внутрішніх механізмів та уявляється нам так: виникнення емоцій – відчуття нестачі в чомусь (потреба щось змінити в собі) – мета – потреба діяти (мотивація самовдосконалення) – мотив (прагнення до вдосконалення – інтерес до самовдосконалення) – зусилля волі – організована діяльність стосовно предмету задоволення (діяльність з самовдосконалення) – ситуація задоволення (в нашому випадку це створення ситуації успіху) – формування нової потреби (потреби у самовдосконаленні).

Отже, до проблеми формування потреби в самовдосконаленні існують такі підходи: ідеалістичний, матеріалістичний, діалектичний. Процес формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності відповідає певному механізму.

1.2. Визначення сутності і структури потреби в самовдосконаленні молодших підлітків

Процес формування потреби в самовдосконаленні розглядається вченими згідно з теорією особистісно орієнтованого підходу до виховання (І.Бех [23], О.Сухомлинська [307] та ін.), у контексті гуманістичної педагогіки (Ф.Перлз [251], К.Роджерс [277], Г.Олпорт [230], А.Маслоу [199] та ін.), діяльнісного (Л.Виготський [57], О.Леонт'єв [181], С.Рубінштейн [283] та ін.) та акмеологічного (О.Анісімов [12], А.Деркач [91], С.Пальчевський [242] та ін.) підходів.

Розглянемо поняття “самовдосконалення”, “потреба”, “потреба в самовдосконаленні молодших підлітків”, подані в психолого-педагогічній літературі.

Словники педагогічного змісту не розкривають сутності поняття “самовдосконалення”. Тлумачні й філологічні словники термін “самовдосконалення” трактують так: “Свідомий розвиток у собі будь-яких позитивних якостей, здібностей і вмінь” [264, с. 42]. “Самовдосконалення – це вдосконалення самого себе (фізичне, моральне та ін.), своєї фахової майстерності” [225, с. 30].

У ході даного дослідження встановлено, що вчені виділяють такі підходи до визначення поняття самовдосконалення: діяльнісний, суб'єктний, акмеологічний.

Представниками *діяльнісного* підходу є вчені Б.Анан'єв [8], Л.Виготський [57], С.Рубінштейн [283], О.Леонт'єв[181] та ін. Спільним у їх поглядах є зв'язок процесу самовдосконалення з діяльністю, спілкуванням та становленням особистості.

Згідно із *суб'єктним підходом* (І.Бех [25], В.Маралов [195] та ін.) процес самовдосконалення розглядається як складова частина саморозвитку. Особистість при цьому виступає суб'єктом самовдосконалення, яка повинна

постійно працювати над собою, пізнавати себе та повністю використовувати свій потенціал.

Представниками *акмеологічного* підходу є науковці О.Анісімов [12], А.Деркач [91], С.Пальчевський [242], які розглядають самовдосконалення як рух особистості до “абсолютного акме” (до максимальної досконалості), що здійснюється шляхом роботи над собою. Узагальнені погляди вчених представлені в Додатку А.

Також у ході аналізу наукових джерел було встановлено, що поняття “самовдосконалення” часто ототожнюється з такими поняттями, як саморозвиток, самовиховання, самоактуалізація, самореалізація, самоосвіта, які є дещо близькими за змістом до поняття “самовдосконалення”, але ми все ж таки формуємо потребу до самовдосконалення як спонуку до діяльності. Тому нами за основу визначення “потреба в самовдосконаленні” було взято визначення потреби в самовдосконаленні як бажання змінитися на краще, яке свого часу дав В.Сухомлинський.

Як бачимо, в науковій літературі спостерігається неоднозначне тлумачення поняття “самовдосконалення”, але всі вчені сходяться на тому, що самовдосконалення – це процес самозміни особистості, завдяки якому людина піднімається на вищий щабель свого розвитку.

Педагогічна наука прийшла до висновку, що надання учневі готових знань, формування в нього умінь і навичок до практичної діяльності не задовольняє потреб сучасного суспільства. Потрібно, щоб ці знання, уміння і навички знадобилися дитині в подальшому житті і вона змогла їх використати. Це є метою *компетентнісного підходу* до розвитку й формування особистості, представниками якого є такі науковці, як Н.Бібік [28], Л.Ващенко [29], І.Єрмаков [113], Н.Конасова [156], О.Овчарук [28], О.Савченко [288], О.Сухомлинська [307] та ін. Під час формування потреби в самовдосконаленні найдоцільніше застосовувати саме такий підхід, бо вихованці мають знати: по-перше, для чого їм потрібні знання, уміння, навички та оволодіння способами діяльності із самовдосконалення; по-друге,

як вони будуть їх використовувати в подальшому житті. Вважаємо, що ідеї діяльнісного, суб'єктного, акмеологічного й компетентісного підходів не суперечать одна одній, а взаємодоповнюють розуміння сутності процесу формування потреби в самовдосконаленні.

Оскільки на сучасному етапі розвитку освіти активно впроваджується компетентісний підхід до формування особистості, то, орієнтуючись на погляди представників цього підходу, спрямовуємо власну думку на те, щоб розглядати процес формування потреби в самовдосконаленні саме в рамках цього підходу.

У ході дослідження було встановлено, що науковці розрізняють поняття “компетенція” та “компетентність”. У перекладі з латинської мови слово “компетенція” означає коло питань, у яких людина добре орієнтується, тобто має гарні знання та досвід використання їх на практиці.

“Компетенція – загальна здатність, що будується на знаннях, досвіді, цінностях, здібностях, що набуті завдяки навчанню” [170]. «Компетенція – сукупність взаємопов'язаних якостей особистості (знань, умінь, навичок, способів діяльності) по відношенню до визначеного кола предметів і процесів, необхідних для того, щоб якісно та продуктивно діяти стосовно до них» [345, с. 60].

Компетентність – це оволодіння людиною відповідною компетенцією, зокрема, її особисте ставлення до неї та предмета діяльності.

Більшість дослідників виділяють життєву компетенцію, до складу якої входять усі відомі види компетенцій, та сходяться думками на тому, що життєва компетенція є цілісним утворенням особистості, спрямованим на її розвиток.

Такі науковці, як І.Єрмаков та Д.Пузіков, виділяють два основні блоки компетенцій, які утворюють життєву компетенцію особистості:

“1. Базові компетенції. Сюди відносяться такі компетенції як фізична, когнітивна, емоційно-вольова, творча, життєтворча, духовна.

2. На основі базових компетенцій відбувається становлення таких похідних, як соціальна, соціально-рольова, комунікативна, інформаційна, економічна, трудова, технологічна, громадянська, етнокультурна, організаційна“ [114].

У науці виділені такі основні групи компетенцій, яких потребує людське життя: соціальні, полікультурні, комунікативні, інформаційні, компетенції саморозвитку й самоосвіти, компетенції, що реалізуються в прагненні й здатності до раціональної, продуктивної, творчої діяльності.

А.Хуторський серед основних освітніх компетенцій (цінно-сміслова, загальнокультурна, навчально-пізнавальна, комунікативна, інформаційна, соціально-трудова) виділяє і компетенцію самовдосконалення.

Компетенція особистісного самовдосконалення, на його думку, “спрямована на оволодіння способами морально-духовного, фізичного, інтелектуального саморозвитку, емоційної саморегуляції та самопідтримки. Реальним об’єктом цієї компетенції є учень, який оволодіває способами діяльності у власних інтересах і можливостях, що виявляється в безперервному самопізнанні, розвитку необхідних сучасній людині особистісних якостей формування психологічної культури мислення та поведінки. До цієї компетенції також відносяться турбота про своє здоров’я, володіння правилами особистої гігієни, статева грамотність, внутрішня екологічна культура“ [346, с. 63-64]. До вищесказаного хочеться додати, що, на нашу думку, компетенція особистісного самовдосконалення спрямована ще і на оволодіння способами самопізнання.

Перейдемо до аналізу поняття “потреба в самовдосконаленні“. У науковій літературі існує багато визначень загального поняття “потреба” [3; 229; 248; 281] на відміну від визначення поняття “потреба у самовдосконаленні“, яке не зустрілося нам під час аналізу наукової літератури. У контексті даного дослідження будемо використовувати поняття “потреба”, яке, на наш погляд, повною мірою обґрунтоване в дисертаційному дослідженні С.Огірка та визначається як “здатність психіки

індивіда (суб'єкта) перебувати в стані динамічного напруження, що спричиняється відображенням недостачі в тому чи іншому матеріальному об'єкті, формі активності чи суспільному явищі, необхідного різною мірою для підтримання його життєдіяльності й розвитку особистості” [229, с. 27].

Під час аналізу наукових джерел нами було з'ясовано, що серед існуючих класифікацій духовних потреб (М.Михайлов [210], О.Киричук [147], О.Левицька [180] та ін.) потреба в самовдосконаленні не виділяється вченими в самостійну потребу, тому, взявши за основу класифікацію потреб за їх поділом на духовні та матеріальні, можемо віднести потребу в самовдосконаленні до духовних потреб за певними ознаками, які наводять Л.Коган [151], С.Анісімов [12] та ін., оскільки під час аналізу наукової літератури з'ясовано, що ознаки потреби в самовдосконаленні науковці окремо не виділяють.

Узагальнюючи погляди вчених, візьмемо до уваги ознаки духовних потреб, виділені дослідниками Л.Коган [151] та С.Анісімовим [12]: “духовні потреби мають два рівні: біологічний та соціальний; духовна потреба є суб'єкт-об'єктним явищем; духовна потреба має пасивно-активний характер; предметність духовної потреби; суспільно-особистісний характер духовної потреби“.

Таким чином, і потреба в самовдосконаленні як духовна потреба має такі характеристики:

- потреба в самовдосконаленні є набутою якістю людини, тобто має соціальний характер;
- потреба в самовдосконаленні як суб'єкт-об'єктне явище характеризується: нестачею; рівнем розвитку потреби в дану мить, що посилює або послаблює імпульси до діяльності; наявністю ситуацій, які сприяють або не сприяють її задоволенню; засобами задоволення [229];
- виникнення потреби в самовдосконаленні, з одного боку, пов'язане з її дефіцитом, нестачею будь-чого в життєдіяльності певної людини, а з

іншого боку, сама ця потреба спрямована на усунення цього дефіциту, нестачі;

- потреба в самовдосконаленні характеризується чіткою спрямованістю на предмет задоволення заради його опанування;

- потреба в самовдосконаленні формується, набуває свого розвитку під час взаємодії людини з суспільством, із спільнотою, до якої вона належить.

Враховуючи виділені нами ознаки потреби в самовдосконаленні, дамо таке визначення поняттю *“потреба в самовдосконаленні молодших підлітків”* – це переживання дитиною стану напруженості, викликаного підвищенням вимог до себе та спрямованого на активне розгортання і використання власного потенціалу.

Результатом сформованості потреби в самовдосконаленні має бути сформована компетенція самовдосконалення, як сукупність знань, умінь, навичок, способів роботи над собою, досвіду діяльності із самовдосконалення, ціннісного ставлення, які необхідні дитині для якісної продуктивної діяльності з удосконалення себе завдяки повному використанню власного потенціалу.

Наступним нашим кроком було з’ясування структурних компонентів потреби в самовдосконаленні.

Аналіз наукової літератури свідчить, що єдиного підходу до визначення структури духовних потреб немає. Так, структурними компонентами духовних потреб виділяють:

- суперечності, стимули, прагнення, спонуки до діяльності, стани незадоволення (А.Здравомислов) [126] ,

- емоційно-психологічний та інтелектуальний рівні (І.Міхеєва) [208],

- рецептивний та продуктивний компоненти (Г.Авдіянц [3]).

Крім цього, у наукових джерелах виділяються компоненти самовдосконалення:

- *“мотиваційний, процесуальний”* [106, с. 35],

- “самопізнання, саморозвиток, саморегуляція та самоконтроль“ [73, с. 29].

Взявши до уваги структурні компоненти духовних потреб, які наводять Г.Авдіянець [3], А.Здравомислов [126], І.Міхеева [208], та структурні компоненти процесу самовдосконалення [106; 73], ми виділяємо такі компоненти потреби в самовдосконаленні: змістовий, мотиваційний, емоційно-вольовий та самотворчий.

Змістовий – характеризує когнітивний аспект готовності до самовдосконалення, містить у собі знання, уявлення та погляди особистості стосовно розуміння категорії “самовдосконалення”, способів роботи над собою, усвідомлення важливості вдосконалення для власного життя. Визначається сформованими стійкими знаннями молодших підлітків щодо процесу самовдосконалення та їх усвідомленням.

Мотиваційний – відображає спонукальний аспект готовності до вдосконалення себе та характеризується стійкими мотивами, прагненнями вдосконалюватися. Визначається стійким прагненням підлітка до самовдосконалення.

Емоційно-вольовий – характеризує афективний аспект готовності до самовдосконалення, включає в себе емоційне ставлення до процесу самовдосконалення, наявність вольових рис особистості, які сприяють самовдосконаленню: наполегливості, рішучості, самодисциплінованості, цілеспрямованості, уміння контролювати себе та планувати діяльність. Визначається емоційним ставленням підлітка до процесу самовдосконалення, здатністю вихованця робити свідомий вибір, нести відповідальність за власні дії.

Самотворчий – наявність самодіяльності з удосконалення. Характеризує практичний аспект готовності, містить у собі вміння, необхідні для успішного самовдосконалення (уміння ефективно використовувати власний час, включатися в діяльність з удосконалення себе, планувати, організовувати, контролювати свої дії). Характеризується рівнями

сформованої саморегуляції, умінням планувати й ефективно використовувати час.

Для вимірювання рівня сформованості потреби в самовдосконаленні потрібно визначити критерії, показники та рівні її сформованості.

“Критерій – ознака, на підставі якої відбувається оцінка визначення або класифікація будь-чого” [327, с. 176].

Під “критерієм” розуміємо ознаку, «за якою визначається, оцінюється той чи інший рівень. Показник – суть характеристики, яка знаходиться в межах визначеного критерію та допускає числовий вимір. Показники фіксують певний стан або рівень розвитку досліджуваної реальності за визначеним критерієм» [56, с. 145].

Науковці визначають критерії будь-чого, беручи за основу положення системного, діяльнісного та критеріального підходів, згідно з якими в критеріях повинно фіксуватися таке: діяльнісний стан суб’єкта, інформація стосовно мети, мотивів, змісту, методів, засобів, умов і результатів діяльності.

Узявши до уваги вищесказане та поклавши в основу виділення критеріїв та їх показників критеріальний, параметричний, системно-структурний підходи, структуру потреби в самовдосконаленні, ми виділяємо такі критерії сформованості потреби в самовдосконаленні: когнітивний (для оцінки змістового компоненту потреби), мотиваційний (для оцінки мотиваційного компоненту потреби), афективний (для оцінки емоційно-вольового компоненту потреби), діяльнісний (для оцінки самотворчого компоненту потреби).

Відповідно до диференційованого підходу виділення рівнів сформованості потреби в самовдосконаленні можна визначити три рівні: високий, середній, низький.

Характеристика рівнів сформованості потреби в самовдосконаленні за визначеними критеріями представлена в Додатку Б.

Залежно від рівнів сформованості потреби в самовдосконаленні було визначено 3 стадії сформованості потреби у самовдосконаленні молодших підлітків: початкову, динамічно- прогресуючу та конструктивну. Молодших підлітків, які мають низький рівень сформованості потреби в самовдосконаленні, було віднесено до початкової стадії сформованості; тих, хто має середній рівень сформованості потреби в самовдосконаленні, до динамічно- прогресуючої стадії; а тих, хто має високий рівень сформованості потреби у самовдосконаленні, було віднесено до конструктивної стадії (Додаток В).

Аналіз наукової літератури засвідчує, що науковці виділяють напрями, прояви, форми самовдосконалення, а також якості, якими повинна володіти людина для вдосконалення себе.

Напрямами вдосконалення науковці вважають:

- удосконалення внутрішнього світу,
- удосконалення зовнішнього світу [50],
- моральне, інтелектуальне й фізичне самовдосконалення (Є.Льїн) [131].

Проявами самовдосконалення, згідно з аналізом наукових джерел, є:

- висока моральність, цілеспрямованість, послідовність у своїх діях і вчинках, зібраність, самоконтроль, самоаналіз, самокритика, самодисципліна, цілісність за умови будь-якої діяльності [100];
- самопізнання, володіння собою, витримка, воля, здатність до самообмеження [203].

Філософ Т.Вульфович називає якості, які повинні бути сформовані в людини для занять самовдосконаленням: “Розуміння моралі, прагнення до ідеалу, моральна стійкість, прийняття інтересів іншої людини“ [228, с. 37]. Схожої думки дотримується і філософ Л.Коновалова, вважаючи, що найвищою точкою розвитку людини, метою процесу самовиховання, коли йдеться про самовдосконалення та мораль, є “наявність уміння кожного дня ставити інтереси іншої людини вище власних, самовіддача, самопожертва, установка не на себе, а на іншу людину” [228, с. 39]. Вважаємо, що така

точка зору сформувалася в радянський період, коли ігнорувалася індивідуальний розвиток особистості. На нашу думку, саме розуміння та реалізація власних інтересів приводить людину до самовдосконалення.

Результати аналізу наукових джерел з метою визначення поняття “потреба в самовдосконаленні” та виявлення її структурних компонентів дають підстави стверджувати, що дана проблема недостатньо розроблена науковцями й потребує подальшого вирішення. Нині не існує чіткого визначення понять “потреба в самовдосконаленні молодших підлітків” та “формування потреби у самовдосконаленні” в психолого-педагогічній літературі. Також можемо відзначити, що питання, які б розкривали сутність процесу самовдосконалення та його структуру, відсутні в змісті підручників і посібників з педагогіки. Усе це ще раз підтверджує актуальність дослідження та спрямовує нас до подальшого пошуку.

Отже, вихідними теоретичними положеннями будемо вважати:

- “потреба в самовдосконаленні молодших підлітків” – це переживання дитиною стану напруженості, викликаного підвищенням вимог до себе та спрямованого на активне розгортання і використання власного потенціалу;

- ознаками потреби в самовдосконаленні є тісний взаємозв’язок зі свідомістю особистості, соціальний характер, спрямованість на гармонійний розвиток особистості, на активну діяльність із покращення себе;

- структурними компонентами потреби в самовдосконаленні є: змістовий, мотиваційний, емоційно-вольовий та самотворчий;

- успішне формування потреби в самовдосконаленні можливе в молодшому підлітковому віці.

У наступному підрозділі зупинимо свою увагу на з’ясуванні особливостей формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків.

1.3. Особливості формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності

У сучасній психолого-педагогічній літературі існує кілька концепцій щодо психічного розвитку підлітка. Згідно з теорією зарубіжного вченого Е.Еріксона [116], саме в підлітковому віці дитина сконцентровується на собі, ототожнює себе з певною соціальною групою, має свою соціальну роль та цінність. Науковець вважає, що лише старші підлітки здатні визначати цілі життя, планувати роботу й обирати друзів. Отже, згідно з його теорією, до самовдосконалення можуть прагнути лише старші підлітки. Аналогічної думки дотримується і професор Г.Селевко [291], який визначає період 13 – 14 років сензитивним для формування в учнів потреби в самовдосконаленні. Діаметрально протилежної думки дотримуються І.Бех [23], В.Сухомлинський [308], Л.Подкоритова [257] та ін. Зокрема, І.Бех стверджує, що несформована потреба в самовдосконаленні не дозволяє старшим підліткам займатися самовихованням, проте, саме старший підлітковий вік є сприятливим для самовиховання. Схожої думки дотримувався і В.Сухомлинський, вважаючи, що до 12 років підліток повинен підготуватися до самовиховання [308].

Л. Подкоритова переконана, що “саме в молодшому підлітковому віці ми вперше зустрічаємося з гострою потребою в самовдосконаленні” [257, с. 16]. Вона підкреслює, що успіх у формуванні морального обличчя людини визначається тим, наскільки виховання здатне стимулювати роботу із самовдосконалення та наскільки підліток внутрішньо приймає ідеї, думки й моральні норми, висунуті вихователем.

Згідно з даними науки, молодший підлітковий вік охоплює дітей 10-12 років.

Правильно організоване виховання спонукає людину до самовдосконалення. Ця думка є спільною в поглядах науковців і педагогів А.Макаренка [191], А.Кочетова [165], І.Бека [22], В.Сухомлинського [308] та ін.

Педагог А.Макаренко надавав великого значення вихованню людини, яке спрямоване на її вдосконалення, наголошуючи, що досягти мети можна лише в тому випадку, коли завдяки вихованню розкривається власний потенціал людини, спрямований у належному напрямі [191].

Педагогічний вплив, на думку психолога І.Беха, у підлітковому віці “визначається сімейними традиціями та атмосферою малої групи, референтної для дитини, та відбувається двома шляхами: шляхом впливу на сім’ю та шляхом створення в референтній групі атмосфери доброзичливості та творчості“ [24, с. 102]. Виходячи з цього, доходимо висновку, що формувати потребу у самовдосконаленні потрібно із залученням до цієї проблеми сім’ї дитини (проводити заняття для батьків, залучати батьків до спільної діяльності разом з дітьми) та школи.

Учені сходяться на тому, що психічний розвиток дитини стимулює процес самовдосконалення [22; 162]. На думку психолога Г.Костюка, ”психічний розвиток – це прогресивне зростання цілеспрямованої діяльності особистості, свідомої регуляції її поведінки, здатності виходити за межі теперішнього, передбачати не тільки ближчі, а й віддалені результати своїх дій, усвідомлювати норми суспільної поведінки й ними керуватися. Чим більший розвиток особистості, тим більше вона стає самостійною, відносно незалежною від безпосередніх впливів середовища, здатною вести свою лінію поведінки” [162, с. 378].

Згідно з аналізом наукових джерел, особливостями підліткового віку є:

- кооперативні взаємини з ровесниками [24],
- становлення зрілого абстрактного мислення до 12 років,
- активне засвоєння цінностей соціального середовища, у якому перебуває дитина,
- самоствердження дитини як представника відповідної статі,
- наявність гордості особливого змісту [203],
- зниження позитивного ставлення до навчання,
- задоволення “потреби в позиції школяра”,

- зменшення авторитету вчителя (учитель уже не є тією людиною, яка визначає поведінку дитини та їх взаємовідносини),
- поява інтересу до думки товаришів,
- зміна соціальних і пізнавальних мотивів [356],
- наявність мотивації досягнення,
- здатність до саморозвитку [48],
- наявність кризи (хоча вона не є обов'язковою), яка виявляється через потяг до самостійності, протиставленню себе дорослим і дисгармонії внутрішнього світу,
- провідною потребою є вибіркоче спілкування з однолітками,
- центральним психічним новоутворенням молодшого підліткового віку є почуття дорослості,
- підліток стає суб'єктом саморозвитку (відбувається цілеспрямований процес самовдосконалення на основі визначеного ідеалу) [268].

Поряд з типовими особливостями психічного розвитку підлітків І.Булах відзначає специфічні особливості особистісного зростання підлітків:

- “поява нової мотивації – глибокого інтересу до власної особистості, зокрема, зовнішності, поведінки, думок, мови, інтелекту, здібностей, рис характеру й переживань,
- гостра потреба розібратися у власному внутрішньому світі, що знаменує появу особистісної рефлексії як здатності до самоаналізу особистісних якостей,
- потреба занурюватися у власні переживання, сприймати й осмислювати світ нових власних емоцій як станів і почуттів своєї особистості,
- виникнення особистісної саморегуляції як здібності оволодівати власною поведінкою в значущих для себе ситуаціях за рахунок трансформації зовнішнього контролю (з боку оточуючих) у самоконтроль,
- інтерес до моральних якостей особистості, який стимулюється новою потребою відійти від існуючої моралі та створити автономну мораль,

- пошук особистісних мотивів учинків, що характеризують внутрішню сутність особистості“ [48, с. 74-76].

Процес самовдосконалення можливий завдяки розвитку самосвідомості молодшого підлітка, яка в цьому віці суттєво змінюється. “Підліток стає справжньою людиною лише тоді, коли він уміє пильно вдивлятися не тільки в навколишній світ, а й у самого себе, коли він прагне пізнати не тільки речі і явища навколо себе, а й свій внутрішній світ, коли сили його душі спрямовані на те, щоб зробити себе кращим, досконалішим”, – зазначає педагог В.Сухомлинський [308, с. 229]. Розвиток самосвідомості в підлітковому віці характеризується тим, що підліток намагається бути самостійним. У цей час такі прояви самосвідомості, як самопізнання, самостереження, саморегулювання особистості, ставлення до себе перетворюються в актуальні потреби. Стимулом до означених потреб є прагнення цілеспрямованої зміни себе, яка відбувається через визначення “еталонного образу дорослого”. Саме через нього він здатний сприймати та оцінювати себе. На думку доктора психологічних наук, академіка І.Беха, “із розвитком свідомості дитина опановує своїми предметними діями і наперед формулює мету, планує способи дії, удосконалює їх, враховуючи умови її здійснення” [24, с. 56].

У цьому віці набуває свого розвитку й самооцінка підлітка, яка є в основному ще нестійкою і часто неадекватною (завищеною або заниженою). Рівень домагань не відповідає рівню фактичних досягнень учнів. Та незважаючи на це, молодші підлітки все ж таки пробують самі себе оцінити. У цьому віці самооцінка є регулятором поведінки, діяльності й спілкування. Оскільки з молодшого підліткового віку активного розвитку набуває емоційно-вольова сфера самосвідомості, як зазначає Л.Подкоритова [257], можливим є процес формування потреби особистості в самовдосконаленні. Діти цього віку починають свідомо визначати мету, наслідувати ідеал і вдосконалювати себе.

Людина пізнає себе заради того, аби знати свої позитивні й негативні особистісні якості, щоб мати можливість змінитися, сформувати в собі позитивні моральні якості особистості. Людина, яка пізнає себе, прагне до самовдосконалення, до самовиховання. Кожна людина намагається відповідати певним моральним нормам. Тож для того, аби розпочати процес самовиховання, потрібно знати способи роботи над собою. Основним її видом є наслідування певного морального зразка. При цьому в дитини виробляється прагнення до самовдосконалення. Якщо ж таке прагнення відсутнє, то, на думку І.Беха, «дитина не включається в процес самовиховання» [23, с. 17]. Як стверджує вчений, моральне самовиховання особистості розпочинається з повідомлення їй знань про моральні норми. У процесі усвідомлення цієї норми вона перетворюється в моральну якість особистості, що є регулятором поведінки людини [23].

Провідна роль у процесі формування потреб належить вихованню. Як зазначено в психологічній енциклопедії, «психолого-педагогічний вплив на формування потреби може бути ефективним на стадії, коли потреби, які виникають, мають форму пізнавального інтересу до відповідної діяльності» [269, с. 260].

Отже, успішне формування потреби в самовдосконаленні буде відбуватися за умови, коли ця потреба перетвориться в пізнавальний інтерес учня, розвиток якого є характерною особливістю молодшого підліткового віку. Тому ми вважаємо, що формування потреби у самовдосконаленні буде ефективним, починаючи саме з цього віку.

Спільним у поглядах науковців С.Рубінштейна [283], О.Леонтьєва [181], П.Сімонова [299] є думка про те, що успіх формування в школярів потреб залежить від впливу на їх когнітивну, емоційно-вольову, мотиваційну сфери. Саме завдяки розвитку цих 3-х сфер свідомості зникає суперечність між прагненням підлітка вдосконалювати себе та реалізацією цього прагнення в житті.

Особливості розвитку потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків у контексті нашого дослідження доцільно розглядати відповідно до її структури та з урахуванням особливостей розвитку сфер самосвідомості.

У молодшому підлітковому віці найбільш інтенсивно розвивається *мотиваційна* сфера особистості, що створює умови для розвитку потреби особистості в самовдосконаленні.

У цьому віці починає створюватись ієрархічна система мотиваційної сфери особистості, яка орієнтується на певні моральні цінності: уявлення, поняття, ідеї, ідеали, що можуть виступати домінуючими мотивами діяльності особистості. Дослідник Г.Шипота зазначає, що серед мотивів особистості виділяють моральні почуття, свідомі цілі, наміри, бажання, прагнення, які є опосередкованими мотивами, та самооцінку [356].

Особливостями мотиваційної сфери молодшого підлітка є:

- утворення ієрархічної системи мотивів,
- виникнення егодомінантної настанови (Л.Виготський) [57],
- активне становлення системи цінностей,
- постановка питання про сенс життя,
- сензитивний період для формування ідеалу,
- набуття спрямованості навчальної діяльності на самовдосконалення та самоосвіту (Д.Ельконін) [107] .

Механізм формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків як спеціально організованої діяльності будемо аналізувати згідно з розвитком мотиваційної сфери особистості молодшого підлітка. Розглянемо більш детально мотивацію, мотиви, ситуації задоволення та діяльність із самовдосконалення як компоненти механізму формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків.

На думку І.Булах, “великий потенціал зростання особистості закладений у її мотиваційній сфері, зокрема, у потребі в досягненнях, яка ґрунтується на протилежних особистісних орієнтаціях – прагненні до успіху

та уникненні невдачі“ [48, с. 79]. Потреба в досягненнях є різновидом мотивації досягнення. На думку І.Булах, мотивація досягнення проявляється як прагнення досягти успіху або як бажання уникнути невдачі [48]. Мотиви, інтереси, потреби, прагнення, цілі, установки є різновидами мотивації досягнення.

На думку педагога Л.Каліннікової, люди з високим рівнем розвитку потреби в досягненнях настирливі під час досягнення цілі, незадоволені досягнутим, постійно прагнуть до виконання справ краще, ніж це було попереднього разу, захоплені своєю діяльністю, роботою, творчо підходять до виконання справ, бажають, щоб і інші пережили почуття успіху разом з ними, приймають допомогу від інших та самі її надають [136].

Отже, потреба в досягненні повинна стати мотивом діяльності із самовдосконалення, бо саме мотиви стимулюють людину діяти. Розвиток самосвідомості в підлітковому віці приводить до зміни мотивів, які стають більш стійкими, опосередкованими, виникають на основі свідомо поставленої мети й свідомо прийнятого наміру. Л.Божович підкреслювала, що “виникнення потреб, які йдуть від усвідомлено поставленої мети характеризує такий етап у розвитку мотиваційної сфери суб’єкта, який робить для нього можливим усвідомлене керування своїми потребами й прагненнями“ [40, с. 436]. На думку сучасного дослідника С.Огірка, «нові види людської діяльності можуть розвиватись як під впливом умов, що складаються стихійно, так і під впливом цілеспрямованої організуючої діяльності» [229, с. 80].

Як стверджує І.Бех, головним чинником мотивації підлітка є потреба в самоактуалізації, яка проявляється у творчості, самостійності, активній життєвій позиції, ставленні до майбутнього [24].

Підліток починає свідомо управляти своїм розвитком, поведінкою. Основою свідомого управління є потреби, спрямованість, здібності, “Я-концепція”. Згідно з гіпотезою академіка А.Ухтомського, людина розвивається не лише під впливом спадковості й навколишнього середовища,

а й залежно від досвіду, “Я-концепції”, спрямованості, здібностей та інтересів [345].

За механізмом дії мотиви стають такими, що виникають на основі свідомо поставленої мети й наміру. Саме тому вчинки стають продуманими. У них є мета, шляхи її досягнення та внутрішня сила для реалізації запланованого. Підліток здатний удосконалювати себе, може скласти план дій (планувати свою діяльність), обирати оптимальні шляхи його досягнення, сконцентрувати волю, терпіння, використовувати досвід, контролювати процес і результат досягнення мети. Учні молодшого шкільного віку не можуть самостійно скласти план дії. У них формується лише почуття відповідальності, яке не зовсім осмислюється дитиною. Молодші школярі хочуть бути гарними для когось: для батьків, учителів. У підлітковому віці людина з об'єкта розвитку з боку дорослих перетворюється в суб'єкт самовдосконалення: уміє об'єктивно оцінювати власні мотиви та здатна до узагальнення образу “Я”, здатна ставити собі мету й обирати шляхи її досягнення, що не є характерним для молодших школярів. Свідоме оволодіння потребами приводить до формування довготривалих життєвих планів. Як зазначає І.Бех, “у цьому віці відбувається осягнення внутрішнього світу й виникнення життєвого плану як певної системи пристосування, яка вперше усвідомлюється підлітком” [24, с. 104]. Завдяки розвитку процесів рефлексії дитина вперше починає усвідомлювати смисл свого життя. “Сенс життя, – стверджує І.Бех, – є апогеєм майбутнього, який визначає все буття людини й спрямовує її дії та вчинки” [24, с. 48].

Серед мотивів діяльності, які спрямовують дитину до самовдосконалення, важливе значення мають прагнення виділитися серед однолітків, інтерес, бажання досягти успіху, відповідальність і т.п. Під час формування потреби в самовдосконаленні найбільш дієвими є такі мотиви, як інтереси та прагнення. Ці мотиви спонукають особистість до діяльності, спрямованої на самовдосконалення та розвиток, і в результаті змінюють її. Щодо прагнень, то це усвідомлений мотив, у якому виявляється потреба в

чомусь (у нашому випадку – потреба в самовдосконаленні), що досягається зусиллям волі. Прагнення підтримують активність особистості тривалий час. Для їх задоволення потрібна організована діяльність. У процесі усвідомлення прагнення перетворюються в потяги, бажання, інтереси, ідеали та ін.

Для формування моральної мотивації важливе значення мають спрямованість і спілкування. Спрямованість особистості проявляється в її поведінці й діяльності (Л.Божович [42], Т.Коннікова [157], М.Неймарк [221], В.Чудновський [348] та ін.).

Проявом моральної досконалості є поведінка (учинки особистості), зміст якої визначається життєвими цінностями, цілями й мотивами.

Поведінка (учинки) людини є свідомою та цілеспрямованою. Дитина, у контексті нашого дослідження, повинна спрямовувати свої дії на задоволення потреби в самовдосконаленні. Проявами поведінки із самовдосконалення, на нашу думку, повинні бути: самостійність у прийнятті рішень, контроль власних дій і вчинків, підвищення успішності, відвідування гуртків та секцій за інтересами, підвищення успіхів, здатність до вирішення проблемних ситуацій, уникнення конфліктів.

Загальноновизнано, що основним видом діяльності молодших підлітків є навчальна діяльність, тому школі, як одному з основних інститутів соціалізації дитини, належить провідна роль у формуванні потреби в самовдосконаленні (моральному, розумовому, інтелектуальному, емоційно-вольовому, фізичному). Створення спеціально організованої діяльності із самовдосконалення є одним із компонентів механізму самовдосконалення.

Отже, механізм самовдосконалення, який закладений в основі мотиваційної сфери особистості, діє вже в молодшому підлітковому віці. Успішна дія механізму передбачає створення спеціальних умов для формування потреби в самовдосконаленні.

На початку підліткового віку виникають стійкі інтереси й потреби, пов'язані з “Я”. Це є егодомінантна настанова (Л.Виготський), зовнішніми

ознаками якої є реакція емансипації, негативізм, прагнення до ризику, ”уявна аудиторія”, “міф про власну винятковість” [270].

З егоцентричною спрямованістю пов’язане виникнення потреб у визнанні, повазі, самоповазі та ін., які сприяють розвиткові потреби в самовдосконаленні.

У нашому дослідженні ми будемо виходити з того, що пізнавальний інтерес до самовдосконалення є формою прояву потреби в самовдосконаленні, та керуватимемося визначенням інтересу, яке наводить професор Є.Коваленко: “Інтерес – активна спрямованість людини на той чи інший предмет або явище дійсності, пов’язане з позитивними емоціями ставлення до пізнання, до оволодіння тією чи іншою діяльністю” [248, с. 232].

Усвідомлена потреба, яка може виступати у вигляді бажання та інтересу, стає мотивом поведінки (К.Платонов [256], Ю.Шаров [351], П.Якобсон [362]).

Вивченню взаємозв’язку потреб і інтересів присвячені праці науковців Б.Ананьєва [8], Б.Додонова [96], Д.Кікнадзе [145], Ю.Шарова [353].

Згідно із даними психологічної науки (Л.Виготський [57], С.Рубінштейн [283], Д.Фельдштейн [270]), саме в підлітковому віці інтереси набувають стійкості, стають більш абстрактними, починають диференціюватися та набувати спеціалізації, з’являється інтерес до практичної сторони життя. Інтереси певним чином сприяють спілкуванню з однолітками. Психолог Л.Подкоритова [257] зазначає, що на появу інтересу в підлітків впливає їх зацікавленість, яскравість та емоційність. Довготривалість інтересів, на її думку, залежить від успіхів і досягнень. Науковці вважають, що умовою прояву інтересу є створення позитивного емоційного фону.

Категорію “інтерес” можна вимірювати та аналізувати. Так, сучасний дослідник А.Личко виділяє типи підліткових інтересів: інтелектуально-

естетичні, лідерські, інформаційно-комунікативні, тілесно-мануальні, накопичувальні, егоцентричні, азартні [183].

Психолог Л.Подкоритова наводить найбільш характерні інтереси підлітків: пізнавальні (виходять за рамки шкільної програми), потреба в новій інформації, колекціонування, читацький інтерес, техніка, спорт, інтерес однолітків один до одного [257].

Цікавим є експериментальне дослідження Б.Додонова [96], який довів, що однобічна спрямованість особистості теж сприяє її гармонійному розвитку, а отже, і самовдосконаленню. Така однобічна спрямованість сприяє розвитку багатьох здібностей та інтересів людини, надаючи особистісної індивідуальності й неповторності, що є цінним, на наш погляд, саме в підлітковому віці для формування потреби в самовдосконаленні. Як зазначає Г.Шипота, у цьому віці інтерес до конкретних фактів починає відступати на 2-е місце, поступаючись місцем інтересу до закономірностей, що діють у природі, інтереси стають більш усталеними, розподіляються згідно з різними галузями знань, мають більш особистісний характер, втрачають епізодичний зміст, починають спонукати дитину до активних пошуків шляхів і засобів їх задоволення, що призводить до їх поглиблення та зростання [356].

Пізнавальний інтерес до самовдосконалення виявляється в бажанні проникнути в сутність процесу самовдосконалення, отримати якомога більше знань про цей процес і зрозуміти його.

Отже, інтерес до процесу самовдосконалення виступає спонукальним механізмом розуміння сутності вдосконалення. Він змушує підлітка шукати шляхи задоволення бажання вдосконалювати себе.

Істотні зміни ціннісних орієнтацій дітей відбуваються в десятилітньому віці, на межі підліткового й молодшого шкільного віку. І.Бех стверджує, що саме в цьому віці відбувається “якісний стрибок” ціннісних орієнтацій у системі стосунків, у ставленні до інших людей, до спільної справи, до різних

видів діяльності, оцінювання явищ. Система ціннісних орієнтацій починає визначати активну життєву позицію дитини [24].

Протягом підліткового віку відбувається активне становлення системи цінностей, яка є основою для самовиховання [220]. Згідно з Національною програмою виховання система цінностей разом з якостями особистості становить зміст виховання сучасної школи та включає:

- ціннісне ставлення до себе, яке сприяє формуванню активної життєвої позиції, ставлення до свого психічного “Я (формується реальне “Я”), ставлення до фізичного “Я” (піклування про зовнішність, розвиток здібностей, працездатність і т.п.), ставлення до соціального “Я” (прагнення до самоствердження, зростання ролі самооцінки);

- ціннісне ставлення до людей (сформульовані моральні якості є регуляторами поведінки);

- ціннісне ставлення до праці (потреба в трудовій діяльності, готовність до творчої діяльності, розкриття своїх можливостей, самореалізація);

- ціннісне ставлення до мистецтва (пізнання свого внутрішнього світу).

- ціннісне ставлення до природи (у підлітковому віці природа для дитини виступає об’єктом охорони, ступінь психологічної близькості з об’єктами природи більший, ніж з “іншими значущими”) [220].

Для підліткового віку характерні такі напрями зміни ціннісних орієнтацій: становлення ієрархічної структури ціннісних орієнтацій і змістовна спрямованість особистості підлітка (І.Дубровіна) [102].

Молодший підлітковий вік є найкращим періодом для формування ідеалу, зміст якого визначається: рівнем освіченості, особливістю потреб, здатністю до саморефлексії. У цьому віці посилюється критичне ставлення до навколишнього світу [108]. Ідеалом для більшості молодших підлітків є конкретна людина, хоча деякий відсоток учнів цього віку обирають ідеал як сукупність ідеальних якостей особистості (Л.Подкоритова [257], Є.Коваленко [248] та ін.). Ідеалом виступають історичні особи, герої художніх творів, люди, які мають такі риси, як сміливість, рішучість, силу волі (Є. Коваленко

[248] та ін.). У цьому віці ставлення до ідеалу може бути як споглядально-захоплене, пасивне або ж як пристрасно-діяльне (ідеал виступає метою життя, породжує бажання вдосконалюватися). Підліток може визначити для себе недосяжний, нереалістичний ідеал, але все одно він є поштовхом до “саморуху”. Визначений ідеал впливає на стійкість мотивації самовдосконалення.

Навчальна діяльність набуває спрямованості на самовдосконалення та самоосвіту (Д.Ельконін) [107]. Починаючи з цього віку дитина розуміє значення набуття знань для подальшого її життя, тобто навчається не тому, що треба вчитися та отримувати гарні оцінки, щоб радувати батьків, що є характерним для учнів молодшого шкільного віку.

Потрібно формувати в учнів мотивацію до здобуття знань на основі свідомо поставленої мети (знання для майбутнього). Вирішальне значення при цьому має розвиток самосвідомості учня, яка інтенсивно формується саме в цьому віці. Дуже важливо при цьому спиратися на актуальні потреби цього віку. Підсумовуючи вищевикладене, доходимо висновку, що в молодшому підлітковому віці можна виробити прагнення до інтелектуального самовдосконалення завдяки розвиткові пізнавальних інтересів у підлітків (Л.Подкоритова [257], Є.Коваленко [248] та ін.).

Отже, сформованість потреби в самовдосконаленні може визначатися такими показниками мотиваційної сфери самосвідомості, як рівень розвитку потреби в досягненнях та сформованість прагнення до процесу самовдосконалення.

Особливостями когнітивної сфери є розвиток свідомості підлітка та рівень сформованості таких пізнавальних процесів, як мислення, мовлення, пам'ять, уява, котрі сприяють формуванню потреби в самовдосконаленні. Для досягнення поставленої мети вихованець має пізнавати світ.

Розвиток самосвідомості в підлітковому віці приводить до зміни мотивів, які стають більш стійкими, опосередкованими, виникають на основі свідомо поставленої мети й свідомо прийнятого наміру. Розвиток

самосвідомості відбувається завдяки розвитку та вдосконаленню нервової системи, новим умовам навчання (розвиток здібностей і вольових якостей), ускладненню форм взаємин з іншими, новим умовам виховної роботи (з опорою на колектив), залученню учнів до позакласної та позашкільної роботи, зміні положення в сім'ї, що спонукають розвиватися такі особисті якості, як самостійність та відповідальність.

Починаючи з молодшого підліткового віку, дитина прагне до самопізнання, яке розвивається завдяки розвитку самостійності й самокритичності [257]. Підліток починає порівнювати себе з іншими, вивчати своє внутрішнє "Я", зіставляючи при цьому отримані враження про себе від дорослих та однолітків (більш значущою є думка товаришів, а не дорослих). Результатом самопізнання є самооцінка, яка є основним регулятором поведінки й діяльності. Дослідження Л.Божович [43] довели, що самооцінка є критерієм відповідності поведінки підлітка до вимог оточуючого середовища та допомагає вичленити певну якість з конкретних видів діяльності й зробити це предметом самопізнання та оцінки підлітка. У наукових дослідженнях А.Ковальова [149] зазначається, що підлітки оцінюють себе більш об'єктивно, ніж юнаки, бо спираються на оцінку дорослих (повторюють їх). Для підлітків характерною є велика вибірковість у виділенні оцінок, а тому дуже важливо, щоб оцінки, які даються вдома та в школі, збігалися. Як стверджує Л.Божович [43], важливо оцінювати не якості особистості, а результати діяльності. На нашу думку, саме такий вид оцінювання є доцільним при визначенні результатів діяльності, спрямованої на вдосконалення. Когнітивна сфера особистості спрямована на відображення дійсності, її перетворення, на продуктивну творчу працю. Діяльність із самовдосконалення є творенням себе, тому педагоги повинні будувати свої стосунки з учнями та взаємин вихованців між собою шляхом взаємопідтримки, взаємопорозуміння, довіри та співтворчості.

«Творчість – це процес, у якому поєднуються здібності, інтереси, вольові якості, почуття та емоції» [144, с. 41]. Вона базується на інтелекті, мисленні

та уяві. Людина, яка діє творчо, постійно вдосконалює себе, готова прийти на допомогу іншим, ніколи не зупиняється на досягнутому.

Онтогенетичний розвиток процесу мислення визначає розвиток процесу самопізнання, без якого процес самовдосконалення особистості є неможливим. Особливостями процесу самопізнання цього віку є співвіднесення поведінки дитини з певною мотивацією (у нашому випадку з мотивацією самовдосконалення), аналіз та оцінка себе як суб'єкта діяльності (суб'єкта процесу самовдосконалення).

У цьому віці розуміння дитиною своєї цінності впливає на світосприйняття в цілому. У процесі самоаналізу виникає узагальнений образ свого "Я", який у молодшому підлітковому віці постійно змінюється. Розуміння себе, власної цінності зумовлює напрям поведінки, від якого підліток не відступається. Саме самопізнання допомагає підліткові стати на шлях самовдосконалення та не відступати від нього.

Ми вважаємо, що в процесі пізнання підліток оволодіває знаннями стосовно процесу самовдосконалення, у нього з'являється стійкий пізнавальний інтерес до вдосконалення себе. Тому сформованість потреби в самовдосконаленні може визначатися рівнем сформованості знань та інтересу до самовдосконалення.

До *афективної сфери* особистості входять емоції, почуття, воля та потяги. Саме через емоції людина пізнає себе, визначає, що є для неї цінним, актуальним, значущим у предметі чи явищі. Основним джерелом виникнення емоцій незадоволення собою є неузгодженість між тим, що є, і тим, що потрібно в даний момент. Для вдосконалення себе ця суперечність є нагальною, бо підліток повинен зрозуміти, що він не такий, як треба, що він може бути кращим і що це йому потрібно саме зараз. Визнаним є той факт, що виникнення емоцій і почуттів спричинюється потраплянням людини до нової ситуації, яка спонукає її до осмислення нових завдань практичної діяльності. Емоції визначають спрямованість дії, а воля є самою дією,

завдяки якій людина може регулювати власну поведінку відповідно до найбільш значущих мотивів.

Охарактеризувати волю можна як здатність людини до дії, виконуючи яку вона досягає поставленої мети, долає труднощі. Особливостями вольової дії є детермінізм (воля зумовлюється мотивами) та особистісний характер (воля опосередковується свідомістю). У процесі діяльності вольова дія спочатку має просту будову: постановка мети й шляхи її досягнення. Воля втілюється у вчинках. Саме така дія є характерною для учнів молодшого шкільного віку. Постійно її будова ускладнюється та може бути такою: виникнення попередньої постановки мети, яку ставить собі дитина або дорослі, обдумування способів і прийомів досягнення мети, планування дій, подолання негативних мотивів, прийняття рішення, виконання прийнятого рішення, оцінка виконаного, формування установки на здійснення вольових дій у майбутньому [267]. Ці дії починають формуватися в учнів молодшого підліткового віку. Саме така структура вольової дії характерна для людини, яка самовдосконалюється.

Вольова дія має мотивацію – рушій, який спонукає людину діяти, поступово йти до поставленої мети. Мотивами дій є потреби, інтереси, почуття та ін. Потреба в самовдосконаленні є мотивом вольової дії, завдяки якій людина досягає поставленої мети, долаючи труднощі. Подоланню труднощів сприяють навички й звички, а якщо вони відсутні, то для завершення певної дії потрібно більше зусилля. Молодші підлітки із слабкою волею в такому випадку не доводять справу до кінця та не здатні самовдосконалюватися [42; 63; 117; 120; 129].

Л.Подкоритова вважає привабливими для розвитку дітей молодшого підліткового віку такі вольові якості, як сміливість, рішучість і наполегливість [257]. Ці вольові якості є характерними при формуванні потреби особистості в самовдосконаленні. У ході навчально-виховної діяльності ці якості поступово розвиваються та міцніють.

Оскільки вольова поведінка людини пов'язана із зусиллям, то здатність дитини до вольової поведінки виробляється в неї в процесі виконання дій, до яких спочатку спонукають дорослі, а потім дитина починає виконувати вимоги, які вона сама ставить перед собою. Педагог має зробити так, щоб завдання, які ставляться перед дитиною, сприймалися нею як власні. Це зменшить енергію на виконання завдань. Вольова поведінка формується завдяки тому, що дитина може діяти самостійно, ставлячи при цьому мету та обираючи шляхи її досягнення. За даними психологічної науки [22; 45; 62; 120; 270], навички вольової поведінки, коли дитина може діяти самостійно, починають формуватися в молодшому підлітковому віці. У молодших підлітків розвиток таких вольових якостей, як наполегливість, самостійність, здатність долати труднощі, доводити розпочату справу до кінця, ініціативність, стриманість, цілеспрямованість, стійкість волі, пов'язаний з виконанням завдань у школі та поза нею.

Для формування потреби особистості в самовдосконаленні в молодших підлітків, коли дитина сама ставить перед собою мету та обирає шляхи її досягнення, навички вольової поведінки є найбільш цінними, бо без їх сформованості не можна виховувати прагнення до вдосконалення. Тому в молодшому підлітковому віці контроль з боку дорослих потрібно послабити, спонукаючи дитину до самостійної діяльності. Розвиток вольових якостей дитини сприяє формуванню в неї прагнення до вдосконалення себе. К.Ушинський підкреслював, що воля потребує щоденного тренування. Це пояснюється тим, що навіть сильні тимчасові зв'язки згасають, якщо їх постійно не підсилювати. Для зміцнення волі потрібно давати дитині важкі завдання, щоб вона вчилася переборювати труднощі. Творчі завдання сприяють розвиткові такої якості волі, як самостійність. Дитина, яка може самостійно працювати, ініціативна, активна, дисциплінована. Режим дня, систематична праця, планування діяльності, уміння доводити роботу до кінця, долати труднощі розвиває вольові якості особистості та є умовами успішного формування в учнів потреби особистості в самовдосконаленні [271].

Вольовий процес тісно пов'язаний з іншими психічними процесами, зокрема з мисленням, тобто з когнітивною сферою самосвідомості. Сформоване логічне мислення є умовою успішного формування в учнів потреби особистості в самовдосконаленні. Воля пов'язана з логічним мисленням прямопропорційно. Якщо людина не може логічно мислити, то вольова поведінка буде відсутня. Воля пов'язана також з такими властивостями особистості, як спрямованість та здібності, які теж відіграють важливу роль у формуванні в учнів потреби особистості в самовдосконаленні [22; 45; 66; 120; 270].

Дитині, яка має сильну волю, притаманні наполегливість у досягненні мети, самостійність і відповідальність. Як бачимо, без цих якостей особистості не можливий процес формування потреби особистості в самовдосконаленні.

Воля є умовою успішної діяльності людини, а в нашому випадку умовою успішного процесу формування потреби особистості в самовдосконаленні. Людина з сильною волею якісно виконує завдання з навчання, виховання, удосконалення, приймає рішення, долає труднощі, керує собою.

Для підлітків виховання волі часто є самоціллю. Це період становлення таких якостей, як самостійність, цілеспрямованість, рішучість. Завдяки цим якостям підліток може подолати труднощі на своєму шляху. У результаті підліток перетворюється з об'єкта волі інших на суб'єкт власної волі. Успішному тренуванню волі сприяють: систематичні заняття фізкультурою, спортом, дотримання режиму дня, належне виконання домашнього завдання [257].

Дитина, яка постійно виконує вольові дії, що переростають у вольові якості з виявленням властивості до саморегуляції, свідомого керування своєю поведінкою, удосконалює себе.

“Здатність керувати собою на основі сприймання і усвідомлення власних психічних станів і поведінки” є саморегуляцією [257, с. 314]. Метою

саморегуляційної діяльності є знаходження факторів задоволення потреб людини, без яких вона не може існувати. На думку К.Обуховського, кожна людина індивідуальна і вона не може належно існувати, якщо не здатна використовувати свої здібності до діяльності та розвитку. Саморегуляція має чітку структуру: “1) визначення суб’єктом мети власної довільної активності, 2) програма дій, 3) контроль за реалізацією програми, 4) оцінка результатів, 5) корекція діяльності” [257, с. 314]. Умовами ефективної саморегуляції є: розвиток самосвідомості, здатність до самопізнання, уміння планувати свою діяльність. Розвиток цих процесів починається з молодшого підліткового віку, а тому саме в цьому віці є можливим успішне формування потреби в самовдосконаленні.

Провідним механізмом саморегуляції є самооцінка, яка формується, на думку Л.Подкоритової, “під впливом оцінного ставлення до людини з боку інших людей, при зіставленні своїх мотивів, цілей і результатів дій і вчинків із соціально встановленими нормами поведінки” [257, с. 314]. Самооцінка виникає в умовах спільної діяльності людини під час спілкування. Саме тому формувати потребу в самовдосконаленні в позаурочній діяльності потрібно в умовах спільної діяльності, надаючи можливість учням побільше спілкуватися між собою та з дорослими під час різних виховних заходів і в процесі занять.

Самооцінка визначає саморегуляцію, а з іншого боку – завдяки сформованій саморегуляції самооцінка стає більш адекватною, стійкою. Зважаючи на вищесказане, можемо відзначити, що показниками сформованої потреби в самовдосконаленні можуть бути адекватна самооцінка й рівень розвитку вольової саморегуляції.

На думку науковців, особливостями афективної сфери молодшого підлітка є: “почуття дорослості” та “афект неадекватності”.

Оскільки в цей період розвивається емоційна сфера особистості молодшого підлітка, то переживання дитини стають більш емоційними, різноманітними, глибокими, пов’язаними з усвідомленням свого місця в

колективі ровесників, зі ставленням до підлітків інших людей, розумінням своєї цінності. Центральним утворенням афективної сфери молодшого підлітка є поява “почуття дорослості”, яке проявляється в тому, що діти цього віку вважають себе дорослими й прагнуть, щоб і дорослі визнали це.

Наукові дослідження психологів Б.Ельконіна та Т.Драгунової довели, що види “дорослості” підлітків виявляються в “соціально-моральній, інтелектуальній діяльності та інтересах, у романтичних відносинах і видах розваг, у зовнішності та манері поведінки” [62, с. 319]. Учені виділяють такі показники ступеня сформованості дорослості:

- “основний – виникнення в підлітка бажань і вимог, щоб оточуючі ставилися до нього не як до маленького, а як до дорослого,
- наявність прагнення до самостійності й бажання захистити деякі сторони власного життя від втручання дорослих,
- наявність власної лінії поведінки, певних поглядів, оцінок та їх відстоювання, незважаючи на незгоду дорослих або товаришів” [62, с. 320-321].

Варто вказати, що почуття дорослості проявляється в прагненні підлітка до самостійності; прагненні, щоб дорослі визнавали його як особистість і зважали на його погляди (Д.Фельдштейн) [270]; цікавилися його планами, залучали до справжньої суспільно-значущої роботи (Д.Ельконін, Т.Драгунова) [62]. Почуття дорослості свідчить про якісні зміни в самосвідомості підлітка. У цей період підліток уперше, на думку І.Кона, знаходить у собі дивний і захоплюючий світ [155]. Науковець П.М’ясоїд [217] вважає, що саме це спричинює появу потреби в самовдосконаленні. Почуття дорослості можна використовувати на благо самовдосконалення, пояснюючи дитині, що дорослі люди є самостійними у виборі життєвого шляху (мети та шляхів її реалізації), що тільки доросла людина здатна викорінювати негативні звички, прагнути стати кращою, ніж вона є, формувати в собі позитивні якості характеру, працювати на благо себе та інших людей, приносити користь суспільству.

Головною, на наш погляд, є думка про те, що лише доросла людина знає, чого вона хоче від життя.

На жаль, як зазначає Л.Божович, багатьом підліткам властивий стан емоційного напруження, який психологи називають “станом неадекватності” [45]. Цей стан виникає через низьку самооцінку при занадто високому рівні домагань як захисна реакція організму, що дає змогу зберегти завищений рівень домагань. Дитина при цьому не усвідомлює, що причиною неуспіху є вона сама, бо ставить перед собою непосильні завдання, що переважають власні можливості. Перебуваючи в такому стані, дитина схильна винуватити у своїх неуспіхах людей, які її оточують. Ми вважаємо, що боротися з цим можна завдяки формуванню потреби в самовдосконаленні. Потрібно в першу чергу створювати ситуації успіху та сприяти формуванню адекватної самооцінки. Якщо ж не звертати увагу на такий стан дитини, то він буде перешкодою на шляху до самовдосконалення.

Ми погоджуємось з думкою вчених, що на шляху до самовдосконалення особистості можуть виникати перешкоди як зовнішні, так і внутрішні. Так, як стверджує А.Адлер, є ряд чинників, що обмежують особистісне зростання ще з дитинства: розбещеність, занедбаність, знедоленість. До цього ще можна віднести негативні впливи минулого, комплекс неповноцінності, соціальні впливи, внутрішню замкнутість [4].

Аналіз результатів психолого-педагогічних досліджень установив, що в цьому віці можуть виникати і кризи особистості, які супроводжуються відчуттям “невезіння”. Психологи пояснюють це тим, що “не своя” мета не може дати поштовх для роботи підсвідомого мислення. Обмеження інформації знижує адекватність планування та обумовлює тим самим невисоку успішність дій. Показником кризи в самовдосконаленні особистості може бути переживання стомлення, оскільки “не свої дії” не викликають інтересу, який є спонукальним механізмом пізнання та змушує людину працювати задля досягнення мети. Якщо ж діяльність виконується на вольових зусиллях, то це вимагає високих енергозатрат, а тому людина

стомлюється. Якщо ж навіть особистість досягає успіху в “не своїй” діяльності, то це не приносить повноцінного задоволення, бо відсутнє емоційне підкріплення. У зв’язку з цим педагогам та батькам рекомендується створити певні умови, щоб будь-яка дитина, самовдосконалюючись, пережила радість і задоволення від досягнутого і щоб їй надалі захотілося продовжувати роботу в цьому напрямку [117].

Отже, емоції виконують функцію оцінки, є поштовхами до дії, зумовлюють спрямованість особистості, її поведінку. Оцінюючи, виділяючи значуще в предметі чи явищі, молода людина творить саму себе та починає порівнювати себе з іншими й себе із собою. З усього викладеного випливає, що пусковим механізмом самовдосконалення є позитивне емоційне переживання молодшого підлітка в напрямі виконання дій з покращення себе. Завданнями педагогів повинно бути забезпечення переживання учнями ситуацій успіху під час роботи над зміною себе в кращу сторону.

Таким чином, узагальнивши підходи дослідників, ми визначили такі показники сформованості потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків:

- когнітивний критерій: сформованість знань про самовдосконалення;
- мотиваційний критерій: сформованість прагнення до вдосконалення, бажання досягати успіху (потреба в досягненнях);
- афективний критерій: сформованість адекватної самооцінки, сформованість рівня домагань;
- діяльнісний критерій: здатність до саморегуляції, зайнятість учнів у позаурочній діяльності та сформованість особистісних характеристик, спрямованих на самовдосконалення.

На основі вищесказаного ми можемо ще раз підтвердити той факт, що вже в молодшому підлітковому віці можливе формування потреби в самовдосконаленні. Ефективність же роботи із самовдосконалення залежить головним чином від створення сприятливих умов та їх впливу на когнітивну, мотиваційну та афективну сфери самосвідомості.

1.4. Позаурочна діяльність як умова активізації самовдосконалення молодших підлітків

В умовах соціально-економічних змін найважливішим завданням школи повинно стати виховання різнобічно й гармонійно розвиненої, національно свідомої, високоосвіченої, життєво компетентної творчої особистості, здатної до саморозвитку й самовдосконалення [220]. Саме тому одним із завдань оптимізації виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах згідно з Національною програмою виховання дітей та учнівської молоді в Україні є розвиток в учнів потреби в морально-духовному самовдосконаленні. Незаперечним є той факт, що повноцінний процес виховання неможливий без організації виховної роботи в позаурочний час.

Проблемі виховання учнів у позаурочній діяльності завжди приділялася велика увага науковців. Так, проблемі формування творчої особистості школяра присвячене дисертаційне дослідження Р.Вайноли, розгляду педагогічних умов статевого виховання старших підлітків присвячене дисертаційне дослідження О.Василенко, формуванню духовних потреб учнів – Ж.Петрочко, формуванню активної трудової позиції учнів 5-11 класів – Л.Кравченко, вихованню позитивного ставлення до праці – В.Марущак, формуванню культури міжособистісних взаємин старших підлітків – Н.Мирончук, вихованню моральних основ культури поведінки підлітків – Н.Хамської тощо. Але такий аспект позаурочної діяльності, як формування в ній потреби в самовдосконаленні, у працях науковців висвітлений недостатньо. Саме тому нашим завданням було з'ясувати, як позаурочна діяльність впливає на формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків.

Проблема формування потреб у позаурочній діяльності весь час турбувала педагогів та науковців. У радянські часи домінуючу роль у

позаурочній діяльності, яка на той час називалася “позакласна діяльність“, відіграла суспільно корисна праця. Учні допомагали колгоспникам, залучалися до проведення політінформацій серед населення, брали участь у підготовці й проведенні свят, екскурсій, вечорів тощо. Не залишалася поза увагою школи і гурткова робота. Видатний педагог А.Макаренко був переконаний, що зміст виховної роботи полягає у вихованні людських потреб, які будуть спонукати людину до вдосконалення [190]. У ті часи досконалість пов’язувалась із “світлим“ комуністичним майбутнім, саме тому не робився акцент на особистих інтересах дітей.

Під час Великої Вітчизняної війни позаурочна діяльність набула патріотично-суспільного спрямування: учні доглядали хворих та поранених, влаштовували для них концерти, відправляли подарунки воїнам-захисникам. Дитячі витвори мистецтва того часу були пройняті патріотичною ідеєю.

Післявоєнні 50-ті роки ХХ ст. характеризуються тим, що підсилюється увага до гурткової форми роботи, яка стає все більш різноманітною. До неї залучаються дорослі – робітники.

Значний внесок у розвиток педагогічної науки в 60-70 роках зробив видатний український учений-педагог В.Сухомлинський. За його глибоким переконанням, позаурочна діяльність відкриває великі можливості для всебічного розвитку учнів. Для цього, на його думку, потрібно вміти розкривати таланти учнів і розвивати їх. Він вважав, що вся позаурочна діяльність повинна бути чітко, практично спланована і організована завдяки використанню різноманітних форм і методів виховної роботи на основі вивчення інтересів дітей [309].

У 70-х ХХ ст. науковцями було визначено ряд критеріїв, які дозволяли виявити ефективність позакласної діяльності: спонукання інтересу, відгук вихованців, реальний результат діяльності [360].

У 80-х роках ХХ ст. у педагогічну науку окрім терміна “позакласна діяльність“, вводяться терміни “позанавчальна діяльність“ та “позаурочна діяльність“, які, на нашу думку, є дещо схожими. Такі науковці, як Т.Калечиц

та В.Каймена, вважають, що позаурочна робота доповнює навчальний процес і є його продовженням. Проте ця діяльність не завжди є добровільною, на відміну від позанавчальної роботи, яка проводиться на основі самоуправління, активності та самодіяльності дітей [135].

У той час вимогами, на основі яких базувалася позакласна (позаурочна) робота, виступали: комуністична спрямованість, зв'язок позакласної роботи з життям, єдність виховного процесу, врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, системність, доступність, новизна, різноманітність [246].

Школа того періоду продовжувала формувати духовні потреби дітей шляхом зовнішніх впливів на особистість вихованців. Що ж стосувалося проблеми вдосконалення особистості, то особливий акцент робився на вміле використання часу як справжнього багатства людини. Формами позаурочної діяльності виступали гуртки, збори, трудова діяльність, різноманітні заходи, екскурсії, походи тощо. У цей час все частіше проголошувалися принципи ініціативності та самодіяльності [253].

Зі змінами в житті країни початку 90-х років ХХ ст. кардинально змінюється і ставлення науковців і педагогів до організації позаурочної діяльності. У концепції позакласної роботи звертається увага на те, що школа випустила з поля зору учня як особистість з його власними потребами й інтересами [158]. Отже, можна стверджувати, що саме в школі і сім'ї закладаються основи всебічного й гармонійного розвитку особистості.

З середини 90-х років ХХ ст. відчувається спрямування позаурочної діяльності на ідеї національного виховання учнів. Формами позаурочної діяльності виступають вечори запитань і відповідей, конференції, конкурси, фестивалі, гуртки, класні години, екскурсії, походи тощо. Приділяється велика увага індивідуальним формам виховної роботи.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки спостерігається неординарний підхід до організації виховної роботи. У результаті аналізу наукових джерел [69,70] було з'ясовано, що сучасна педагогічна наука

оперує трьома схожими поняттями: позакласна діяльність, позаурочна діяльність, позанавчальна діяльність.

Орієнтуючись на різні підходи до визначення цих понять, ми зупинимося на такому їх розумінні. Л.Заремба [124], О.Василенко [53], Г.Пустовіт [275] та ін. дають визначення поняття “позаурочна діяльність“. У контексті нашого дослідження позаурочну діяльність можна розглядати, згідно з визначенням О.Василенко, як “систему взаємопов’язаних дій і заходів вихованців і педагогів, коли діяльність останніх спрямована на створення у вільний від навчання час комфортних умов для розвитку творчих здібностей та реалізації духовного потенціалу особистості, задоволення інтересів і запитів школяра на основі самовизначення, самовираження та ставлення до нього як до людини, якій притаманні внутрішній світ, особливе ставлення до оточуючого світу, визначення свого місця в ньому“ [53, с.50].

Наука багата на визначення поняття “позакласна діяльність“, яке трактується багатьма науковцями (Ю.Бабанський [245], М.Болдирєв [45], В.Каймена [135], Т.Калечиц [135], Т.Сущенко [312], М.Фіцула [335] та ін.). Серед наявних тлумачень цього поняття ми будемо користуватися визначенням позакласної діяльності М.Фіцули як “різноманітної освітньої та виховної роботи, спрямованої на задоволення інтересів і запитів дітей, організованої в позаурочний час педагогічним колективом школи“ [335, с. 356].

Із усіх наявних визначень поняття “позанавчальна діяльність“, які наводять Р.Вайнола [52] , А.Годлевська [80], Ж.Петрочко [253], Г.Ясякевич [364] та ін., нам найбільше імponує визначення, яке подає у своєму дисертаційному дослідженні Ж.Петрочко, характеризуючи позанавчальну діяльність як “систему взаємопов’язаних дій і заходів вихованців та педагогів на етапах самовизначення, самоствердження, самовираження, самореалізації особистості, спрямовану на ставлення до учня як Людини, якій притаманні ціннісний світ, специфічне бачення і ставлення до оточуючого буття, визначення свого місця в ньому“ [253, с. 60-61].

На нашу думку, ці три поняття є дещо схожими, тому ми у своєму дисертаційному дослідженні поняття “позаурочна діяльність” та “позакласна діяльність” будемо вважати синонімічними термінами та розуміти як систему взаємопов’язаних дій і заходів вихованців і педагогів, організовану в позаурочний час (час після уроків за розкладом) педагогічним колективом школи, батьками та самими вихованцями та спрямовану на повне використання власного потенціалу, на розвиток задатків, здібностей, на самовдосконалення. Формами позаурочної діяльності в такому випадку будемо вважати:

- позаурочні форми навчання: факультативи, навчальні екскурсії, предметні гуртки, домашню навчальну роботу, консультації, які спрямовані не лише на розвиток особистісних якостей, задатків, здібностей, а й на формування наукового світогляду, оскільки під час використання цих форм відбувається процес навчання;

- організаційні форми виховної роботи: виховні справи, читацькі конференції, тематичні вечори, зустрічі з видатними людьми, виставки, конкурси, фестивалі, предметні тижні, туризм; гуртки, години класного керівника, випуски стінгазет, робота з пресою, екскурсії, походи; бесіди, консультації, позакласне читання, заняття окремими видами мистецтва та ін.

Позанавчальну роботу теж будемо тлумачити як систему взаємопов’язаних дій і заходів вихованців і педагогів, організовану у вільний від навчання час педагогічним колективом школи, батьками й самими вихованцями, спрямовану на повне використання власного потенціалу, на розвиток задатків, здібностей, на самовдосконалення. Але з тією відмінністю, що до форм позанавчальної діяльності ми відносимо лише організаційні форми виховної роботи.

Аналіз сучасних наукових джерел засвідчує, що метою позаурочної діяльності є розширення можливостей для виявлення та розвитку задатків, здібностей, інтересів і потреб вихованців. Виходячи з мети, завданнями позаурочної діяльності, спрямованої на самовдосконалення, виступають:

- закріплення, збагачення та поглиблення знань з основ самовдосконалення, застосування їх під час удосконалення себе;
- розширення загальноосвітнього світогляду вихованців, формування в них наукового світогляду, вироблення вмінь і навичок самосвіти й самовиховання;
- формування усвідомленого сталого інтересу до різних галузей науки, техніки, мистецтва, спорту;
- виявлення та розвиток індивідуальних творчих здібностей і нахилів, що сприятимуть самовдосконаленню; організація дозвілля школярів, культурного відпочинку, розумних розваг;
- поширення виховного впливу на учнів у різних напрямках виховання [335].

Під час формування потреби в самовдосконаленні ми спираємося на принципи організації позаурочної роботи, запропоновані Ю.Бабанським:

- принцип добровільності, суспільної спрямованості;
- принцип розвитку ініціативи, самодіяльності;
- принцип гри, творчого підходу до справ;
- принцип плановості, наступності й взаємодії всіх видів виховної роботи [245].

У своїх дослідженнях Р.Вайнола виокремлює принципи виховної роботи під час формування творчої особистості, які, на нашу думку, доцільно враховувати в контексті нашого дослідження. До них належать “відповідність змісту виховної роботи перспективам соціально-економічного розвитку суспільства, його соціальним цінностям; зв’язок між змістом і формами виховання позанавчальної роботи з формування та розвитку творчих якостей школярів; спрямованість на оптимізацію розвитку мотиваційних і характерологічних якостей творчої особистості тощо” [52].

Усі названі вище принципи будуть сприяти добровільному залученню вихованців до діяльності, спрямованої на вдосконалення себе, на самостійне обрання молодшими підлітками видів діяльності за інтересами. Зміст форм

роботи з вихованцями буде відповідати загальносуспільним потребам. Під час реалізації форм виховної роботи з молодшими підлітками будуть ставитися завдання пошукового характеру тощо.

Характеризуючи позаурочну діяльність, спрямовану на самовдосконалення молодших підлітків, можна стверджувати, що вона спрямована на реалізацію власних потенційних можливостей і задатків, на задоволення актуальних потреб підлітків; сприяє самовизначенню, позитивному ставленню до загальнолюдських цінностей; розвитку особистісних якостей; формуванню інтересу до різних видів діяльності, а отже у цілому сприяє вдосконаленню особистості.

Особливостями позаурочної діяльності є те, що ця діяльність є добровільною, а тому створюються найбільш сприятливі умови для співробітництва, творчості, проявів самостійності, ініціативності, активності, рішучості, наполегливості, проявів лідерських якостей, уміння спілкуватися та працювати задля досягнення певної спільної мети. Молодші підлітки, задіяні позаурочною діяльністю, навчаються поважати один одного, нести відповідальність за власні дії та вчинки, відстоювати свої думки. Це підтверджується в працях І.Беха, який вважає, що, лише добровільно приймаючи рішення, дитина може стати на позицію інших людей та позбавитись егоцентричної точки зору [23].

Під час залучення вихованців до позаурочної діяльності з метою самовдосконалення реалізуються принципи особистісно орієнтованого підходу до виховання. Педагог допомагає підліткам пізнавати себе, залучає їх до активної діяльності з удосконалення себе, формує мотивацію постійного самовдосконалення, спонукає до самовираження, саморозкриття, самореалізації.

Вважаємо, що саме активізація позаурочної діяльності сприяє реалізації актуальних вікових потреб молодших підлітків: потреби в самоповазі, у спілкуванні з однолітками, у самоствердженні, визнанні, самостійності й пізнанні.

При цьому спілкування підлітків під час організації позаурочної діяльності, спрямованої на самовдосконалення, реалізується в різних формах: у формі дружніх стосунків, неформального групового спілкування, що викликає в підлітків розвиток такої характерної риси цього віку, як конформність. Підліток намагається бути таким, якими є всі «свої», але при цьому підліток прагне утвердити свою індивідуальність. Саме виявлення індивідуальності кожного підлітка виступає одним із головних завдань педагогів під час формування потреби в самовдосконаленні. Позаурочна діяльність дає можливість вихованцям спілкуватися з однолітками на основі виявлених однакових інтересів і до одного виду діяльності. Цим самим сприяє їх удосконаленню, оскільки, дивлячись один на одного, спілкуючись один з одним, підлітки порівнюють себе з іншими. У результаті такого порівняння виникає бажання наслідувати або виробляти в собі певні риси особистості, тому дуже важливо, щоб «свої» мали на меті вдосконалення свого «Я». Це досягається шляхом залучення учнів до спільної діяльності на основі визначених інтересів.

Завдяки спілкуванню підлітків з ровесниками в межах позаурочної діяльності формується самосвідомість молодшого підлітка, засвоюються норми поведінки, підвищується самоповага, формується адекватна самооцінка, що в цілому знову ж таки сприяє вдосконаленню молодшого підлітка.

Підлітки прагнуть вдосконалювати себе в позаурочній діяльності, щоб мати змогу проявити себе серед однолітків. Саме таким чином відбувається їх самоствердження в колективі. Проте, якщо навчальна діяльність не має стільки можливостей для прояву такого прагнення, то в позаурочній діяльності для реалізації себе, своїх задатків і здібностей створюються найсприятливіші умови.

Також позаурочна діяльність розкриває підліткам великі можливості для пізнання навколишнього світу. На відміну від навчальної діяльності, позаурочна діяльність спрямована на пізнання підлітками того, що видається

їм цікавим, що відповідає рівневі розвитку їх пізнавальних процесів і наявним здібностям. Підліток здобуває ті знання, які бажає здобути, а не ті, яких вимагає шкільна програма. Цікава пізнавальна діяльність відкриває нові можливості для підлітка, виникає певний план дій, який хочеться реалізувати в життя, а це приводить до самовдосконалення.

Позаурочна діяльність сприяє розвитку такої якості, як самостійність, яка виявляється в здатності вихованців критично ставитися як до власних дій і вчинків, так і до дій інших людей; у здатності самостійно приймати рішення та нести відповідальність за його реалізацію.

Для реалізації можливостей вихованців педагоги повинні підбирати ефективні форми позаурочної діяльності. Нині в педагогіці не існує єдиного підходу до класифікації форм виховної роботи. Найбільш поширеною є класифікація, де виділяється масова, групова й індивідуальна форми.

Масові форми спрямовані на залученні великої кількості учнів. Сюди відносяться виховні справи, читацькі конференції, тематичні вечори, зустрічі з видатними людьми, виставки, конкурси, фестивалі, предметні тижні, туризм та ін. Показником ефективності цих форм є кількість та активність учнів.

Групові форми охоплюють невелику кількісь людей, переважно об'єднаних спільними інтересами. До цих форм належать гуртки, години класного керівника, випуски стінгазет, робота з пресою, екскурсії, походи та ін.

Завдяки використанню індивідуальних форм роботи можна глибоко вивчити особистість кожної дитини. На нашу думку, формування потреби в самовдосконаленні не стільки передбачає використання масової форми, скільки залежить від уміло організованої індивідуальної роботи. Ми переконані в тому, що щоб мати вплив на особистість, потрібно її добре знати. Індивідуальна форма сприяє встановленню доброзичливих стосунків між вихователем і вихованцями. У такому випадку успіх у формуванні потреби в самовдосконаленні головним чином буде залежати від знання

вихователем індивідуальних особливостей своїх вихованців, уміння швидко орієнтуватися в ситуації, уміння передбачати реакцію вихованців наперед. Така робота має бути систематичною, послідовною, чітко спланованою. Вихователі повинні продумувати і термін педагогічного впливу: результат очікується зараз чи через деякий час. У кожному конкретному випадку дії педагога можуть бути різними. Саме від знання вихованців і чіткої системи виховної роботи буде залежати результат з формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків.

Згідно з аналізом наукових джерел, найбільш актуальними видами позаурочної діяльності в молодшому підлітковому віці є: спортивна, трудова, художня, пізнавальна, вільне спілкування, громадська, ціннісно-орієнтаційна. Позаурочна діяльність дає можливість у межах одного виду діяльності використовувати різні її форми. Найбільш ефективними формами виховної роботи ми визначили соціально-виховні проекти, гурткову роботу, екскурсії, походи, виставки, бесіди, консультації, виховні години та ін.

Як зазначає О.Главацька, у молодшому підлітковому віці найбільша перевага надається спортивній і трудовій діяльності, з якими й найбільш пов'язаний процес самовдосконалення. Залучаючись до цих видів діяльності, підлітки виховують у собі волю та характер, які не даються від народження в готовому вигляді. Типовим для молодших підлітків є зв'язок удосконалення з практичними діями, саме тому й найбільших результатів вихованці досягають саме в спортивній та трудовій діяльностіх [78]. Позаурочна діяльність у такому випадку створює умови для реалізації власних потреб дітей.

Так, Д.Ельконін переконливо доводить, що пізнавальна діяльність підлітків характеризується й тим, що в них формуються нові погляди на життя в цілому, усвідомлюються риси власного характеру, установлюються інтереси, які протягом підліткового періоду набувають стійкості, спрямованості до практичної сторони життя. Загалом пізнавальна діяльність

набуває особистісного смислу й спрямовується на самовдосконалення та самоосвіту [107].

Враховуючи вікові особливості молодших підлітків та їх потреби, найбільш актуальними формами позаурочної діяльності ми визначаємо:

Таблиця 1.2

Форми позаурочної діяльності, які спрямовані на самовдосконалення

Вид діяльності	5 клас (форми)	6 клас (форми)	7 клас (форми)
Спортивна	“Веселі старты”; малі олімпійські ігри; бесіди про гігієну, здоров’я, фізичну культуру	Бесіди про гігієну, здоров’я, фізичну культуру; естафети; зустрічі з представниками різних видів спорту	Екстримальні туристичні походи; спортивні вечори; бесіди про гігієну, здоров’я, фізичну культуру
Трудова	Волонтерська діяльність; бесіди; робота на пришкольніх ділянках	Ігри-конкурси “Чия професія краща?“, “У світі професій“, шефство	Зустрічі з представниками різних професій; екскурсії на виробництво; шефство; ігри “Як вибрати професію?”
Художня	Прогулянки на природу; гурткова робота; бесіди про музику, живопис; виставки учнівських робіт	Екскурсії в музеї; гурткова робота; бесіди про музику, живопис; виставки учнівських робіт; огляди творчості	Випуск рукописних журналів; шкільні дискотеки; гурткова робота; бесіди про музику, живопис; виставки учнівських робіт; свята мистецтв; літературні й

продовження таблиці 1.2

Вид діяльності	5 клас (форми)	6 клас (форми)	7 клас (форми)
			музичні вечори
Пізнавальна	Вікторини; “Що? Де? Коли?“, “Найрозумніший“	Конкурс ерудитів, аукціони знань, читацькі конференції	Конкурс винахідників та фантазерів, КВК, конкурс проектів
Спілкування	Вечори запитань і відповідей,	Круглий стіл, обговорення успіхів і досягнень	Диспути, літературно-музичні композиції
Громадська	Виконання доручень	Акція милосердя, творчі доручення	Допомога в підготовці й проведенні свят
Ціннісно-орієнтаційна	Бесіди на етичні теми, позакласне читання, гуртки, секції	Бесіди на етичні теми, позакласне читання, гуртки, секції	Пошукова діяльність, обговорення телепередач, бесіди на етичні теми, позакласне читання, гуртки, секції

Визначені нами форми позаурочної діяльності використано під час проведення формувального експерименту.

Отже, можна стверджувати, що позаурочна діяльність мала й має на меті розширення можливостей для прояву власних здібностей і потреб, оскільки вона не обмежена часом, оцінкою, програмою, змістом підручника тощо, і особливо тоді, коли ця діяльність є усвідомленою, добровільною, цілеспрямованою, пізнавальною та сприяє особистому розвитку й удосконаленню. Саме цей факт ми врахували в процесі виховної роботи з молодшими підлітками.

Висновки до першого розділу

У ході аналізу наукової літератури було з'ясовано, що проблема самовдосконалення зародилася в античному світі з появою вислову “Пізнай себе“. Протягом століть сутність поняття “самовдосконалення“ змінювалася,

набувала різних значень. Так, в епоху Античності під “самовдосконаленням” розуміли знаходження опори в собі шляхом реалізації власних сил і шляхом утвердження духовного ідеалу особистості. У епоху Середньовіччя самовдосконалення людини трактувалось як її поступовий процес сходження до Бога. Для епохи Відродження характерною є ідея морального самовдосконалення. Досконалим вважалося те, що досягло своєї мети, є гармонійним, побудованим відповідно до єдиного принципу. Доба Просвітництва знаменувала собою новий підхід до проблеми самовдосконалення людини, яка в той час вважалася найдосконалішим творінням, бо наділена розумом. Тоді пропагувалась ідея суспільного вдосконалення, бо вдосконалення кожної окремо взятої людини в цілому сприяло покращенню суспільства взагалі. В епоху Нового часу самовдосконалення визначалось як активність людини, спрямована на збагачення свого внутрішнього світу та вдосконалення його зовнішніх проявів. На даному етапі розвитку суспільства самовдосконалення розглядається як процес свідомого керування розвитком власних якостей і здібностей згідно з діяльнісним, суб’єктивним, акмеологічним та компетентнісним підходами.

Враховуючи основні положення цих підходів, вважаємо, що вони не суперечать, а взаємодоповнюють один одного. Згідно з ними, потребу в самовдосконаленні молодших підлітків визначаємо як переживання дитиною стану напруженості, викликаного підвищенням вимог до себе й спрямованого на активне розгортання та використання власного потенціалу.

У результаті аналізу наукових джерел було з’ясовано, що існують два шляхи формування нових потреб: шляхом реалізації актуальних потреб людини та шляхом виникнення нової потреби із діяльності.

Механізм формування потреби в самовдосконаленні передбачає поєднання зовнішніх і внутрішніх механізмів та уявляється нам так: виникнення емоцій – відчуття нестачі в чомусь (потреба щось змінити в собі) – мета – потреба діяти (мотивація самовдосконалення) – мотив (прагнення до

вдосконалення – інтерес до самовдосконалення) – зусилля волі – організована діяльність стосовно предмету задоволення (діяльність з самовдосконалення) – ситуація задоволення (у нашому випадку це створення ситуації успіху) – виникнення нової потреби (потреби в самовдосконаленні).

Аналіз наукових джерел дав змогу віднести потребу в самовдосконаленні до духовних потреб людини й виділити її характерні особливості та структурні компоненти. Ознаками потреби в самовдосконаленні вважаємо її тісний взаємозв'язок зі свідомістю особистості, соціальний характер, сприяння гармонійному розвитку особистості, спрямовування людини на активну діяльність із покращення себе. Структурними компонентами потреби в самовдосконаленні визначено змістовий, мотиваційний, емоційно-вольовий і самотворчий. Змістовий – знання, уявлення та погляди особистості стосовно розуміння категорії “самовдосконалення”. Визначається сформованими стійкими знаннями розуміння сутності процесу самовдосконалення. Мотиваційний – характеризується стійким прагненням вдосконалювати себе. Емоційно-вольовий – емоційне ставлення до процесу самовдосконалення, наявність вольових рис особистості, які сприяють самовдосконаленню, а саме наполегливості, рішучості, самодисциплінованості, цілеспрямованості, умінню контролювати себе та планувати діяльність. Визначається здатністю дитини робити свідомий вибір, нести відповідальність за власні дії. Самотворчий – наявність самодіяльності з удосконалення. Характеризується сформованою саморегуляцією.

У ході дослідження встановлено, що, формуючи потребу в самовдосконаленні, потрібно враховувати особливості розвитку когнітивної, афективної та мотиваційної сфер свідомості. Успішне формування потреби в самовдосконаленні в позаурочній діяльності можливе в молодшому підлітковому віці (10-12 років) оскільки саме в цей час набуває розвитку самосвідомість підлітка завдяки розвитку та вдосконаленню нервової системи; новим умовам навчання (розвиток здібностей і вольових якостей);

ускладненню форм взаємин з людьми; новим умовам виховної роботи (з опорою на колектив), які приводять до розвитку таких особистих якостей як самостійність і відповідальність; залученню учнів до позакласної та позашкільної роботи; зміні статусу в сім'ї. У цей час такі прояви самосвідомості, як самопізнання, самоспостереження, саморегулювання особистості, ставлення до себе, перетворюються в актуальні потреби. Стимулом до означених потреб є прагнення цілеспрямованої зміни себе. Зміна відбувається через визначення "еталонного образу дорослого". Саме через нього він здатний сприймати й оцінювати себе. У цьому віці розвивається і самооцінка, яка виступає регулятором поведінки й діяльності. Завдяки їй підлітки здатні оцінювати, порівнювати себе з іншими, із самим собою, з ідеалом. Цей вік є сензитивним для формування ідеалу, бо виникає пристрасно-діяльне ставлення до нього, яке проявляється в тому, що ідеал підлітка породжує бажання вдосконалюватися, виступає метою життя. На думку вчених, навчальна діяльність набуває спрямованості на самовдосконалення та самоосвіту, що виявляється в розумінні молодшими підлітками значення знань для їх подальшого життя. Особливостями процесу самопізнання є співвіднесення поведінки дитини з певною мотивацією, аналіз та оцінка себе як суб'єкта діяльності. Розуміння себе, своєї цінності зумовлює напрям поведінки, від якого підліток не відступається. Самопізнання допомагає підліткові стати на шлях самовдосконалення та не відступати від нього. Успішне формування потреби в самовдосконаленні неможливе без формування пізнавального інтересу до самовдосконалення, який виступає спонукальним механізмом розуміння сутності процесу самовдосконалення та виявляється в прагненні підлітка отримати знання про сутність процесу самовдосконалення й способи роботи над собою. Для молодшого підліткового віку характерним є розвиток афективної сфери самосвідомості. Емоції визначають спрямованість дій підлітків і спонукають учнів до осмислення завдань із самовдосконалення. Особливо цінними при визначенні мети й шляхів її досягнення є розвиток таких вольових якостей,

як наполегливість, цілеспрямованість, самостійність, здатність долати труднощі та доводити справу до кінця.

Згідно з аналізом наукових джерел, ефективному формуванню потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності будуть сприяти створення атмосфери доброзичливості і творчості у взаємостосунках “вихователь – вихованець“, “вихованець – вихованець“, “батьки – вихованець“, розвиток власного потенціалу, формування пізнавального інтересу до самовдосконалення і формування прагнення наслідувати ідеал.

Доведено, що позаурочна діяльність має на меті розширення можливостей для прояву власних здібностей, інтересів і потреб вихованців.

Результатом формування потреби в самовдосконаленні виступає прояв сформованості потреби в діяльності й бажаннях.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПОТРЕБИ В САМОВДОСКОНАЛЕННІ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ

У другому розділі спрямовуємо роботу на визначення наявних рівнів сформованості потреби в самовдосконаленні в учнів контрольних і експериментальних груп; виявлення рівня підготовки класних керівників і батьків до формування потреби в самовдосконаленні в дітей молодшого підліткового віку; розробку та апробування моделі процесу формування потреби в самовдосконаленні, виявлення педагогічних умов її оптимізації; розкриття методики формувального етапу експерименту та аналіз результатів дослідження.

2.1. Діагностика рівнів сформованості потреби в самовдосконаленні у молодших підлітків

Педагогічний експеримент проводився на базі шкіл № 1, № 7, № 15 м. Ніжина, Жовтневої ЗОШ І-ІІІ ст., Лосинівської ЗОШ І-ІІІ ст., Вертіївської ЗОШ І-ІІІ ст. та Талалаївської ЗОШ І-ІІІ ст. та включав такі етапи: констатувальний, формувальний та результативно-оцінний.

В педагогічному експерименті взяло участь 595 учнів молодшого підліткового віку.

Початком експериментального дослідження стало визначення ряду завдань:

- визначити рівень сформованості потреби в самовдосконаленні в учнів контрольних (КГ) та експериментальних (ЕГ) груп;

- визначити рівень підготовки класних керівників до формування в учнів молодшого підліткового віку потреби в самовдосконаленні в позаурочній діяльності;
- з'ясувати рівень підготовки батьків до формування потреби в самовдосконаленні у власних дітей;
- спрогнозувати педагогічні умови ефективності процесу формування потреби в самовдосконаленні;
- розробити і теоретично обґрунтувати модель формування потреби у самовдосконаленні для учнів 5-7 класів та експериментально її перевірити на практиці;
- зробити висновки щодо ефективності апробованої моделі.

Метою констатувального етапу експерименту стало виявлення наявного рівня сформованості потреби в самовдосконаленні в учнів 5-х КГ та 5-х ЕГгруп.

При виборі експериментальних методик ми враховували вікові й індивідуальні особливості молодших підлітків, особливості формування потреби в самовдосконаленні та вплив зовнішніх умов на результат дослідження. Робота проводилася відповідно до мети, завдань дослідження. Перед початком роботи з учителями, які допомагали проводити дослідження, був проведений методичний семінар, на якому було чітко окреслено мету, план, проаналізовано методики дослідження.

У дослідженні були використані такі методики: модифікована методика В.Юркевича, модифікована методика А.Прихожан із вивчення рівня домагань і самооцінки, тест-опитувальник А.Зверкова та Є.Ейдмана з дослідження вольової саморегуляції, тест для визначення потреби в досягненнях, складання схем і планів, бесіди з класними керівниками, учнями, спостереження, аналіз результатів учнівських робіт і шкільної документації, узагальнення незалежних характеристик.

Сформованість *змістового* компоненту потреби в самовдосконаленні визначалася шляхом виявлення рівня сформованості показників когнітивного

критерію: наявності знань щодо процесу самовдосконалення та їх усвідомлення.

З метою вивчення змістового компоненту сформованості потреби в самовдосконаленні використовувалась анкета для учнів.

Під час проведення анкетування з'ясувалося: розуміння учнями сутності поняття “самовдосконалення”, наявність знань про способи самовдосконалення, наявність інтересу до самовдосконалення.

З цією метою учням пропонувалося дати відповіді на питання відкритої анкети:

- Як ти розумієш слово “самовдосконалення”?,
- Що повинна робити людина, яка прагне вдосконалювати себе?
- Для чого, на твою думку, людина повинна вдосконалювати себе?

Відповіді учнів були занесені до протоколу за такими параметрами:

- відповідь правильна та повна,
- відповідь правильна, але неповна,
- відповідь неправильна.

Під час оцінювання відповідей учнів були враховані такі характеристики знань, як:

- правильність (від неточного до правильного розуміння сутності знань),
- повнота (від фрагментарних понять про сутність самовдосконалення до широкого розуміння сутності поняття),
- усвідомленість (від розуміння поняття до вміння його пояснити).

Правильною повною відповіддю ми вважали відповідь, яка містила знання про поняття та способи самовдосконалення. Наприклад: “Самовдосконалення – це коли людина хоче стати кращою ніж була“, “Ми більше читаємо, щось нове дізнаємося“, “Людина сама стає кращою“, “Треба виконувати всі домашні завдання, ходити на заняття, читати книги, дивитися телевізор, займатись в гуртках“. Правильна неповна відповідь містила фрагментарні знання щодо поняття самовдосконалення. Наприклад: “Людина

повинна захотіти щось зробити“, “Удосконалювати себе треба, щоб тебе любили й цінували“. Неправильною вважалася відповідь, яка не містила знань про самовдосконалення. Наприклад: “Самовдосконалення – це бойове мистецтво“, “Самовдосконалення – не розумію, що це“, “Не знаю“.

Правильну повну відповідь дали 10% підлітків КГ та 6,7% підлітків ЕГ. Правильну неповну відповідь дали 23,3% підлітків КГ та 26,7% підлітків ЕГ.

Дали неправильну відповідь або не було відповіді в анкетах 66,7% підлітків КК та 66,7% підлітків ЕК.

Під час визначення рівнів сформованості знань стосовно сутності процесу самовдосконалення ми враховували те, що правильна повна відповідь відповідає високому рівневі сформованості когнітивного компоненту потреби в самовдосконаленні; правильна, але неповна відповідь відповідає середньому рівню сформованості; неправильна відповідь відповідає низькому рівневі сформованості знань. Дані щодо рівня сформованості знань стосовно процесу самовдосконалення на початку експериментального дослідження представлені в таблиці 2.1.

Враховуючи отримані числові дані можна стверджувати, що учні 5-х класів у своїй більшості не мають повних знань щодо розуміння сутності поняття “самовдосконалення” та не володіють його способами.

Згідно із даними рис. 2.1 високий рівень сформованості змістового компоненту потреби в самовдосконаленні мають 10% підлітків КГ та 6,7% підлітків ЕГ, середній рівень сформованості змістового компоненту потреби в самовдосконаленні мають 23,3% підлітків КГ та 26,7% підлітків ЕГ, низький рівень сформованості змістового компоненту потреби в самовдосконаленні мають 66,7% підлітків КГ та 66,6% підлітків ЕГ.

Сформованість *мотиваційного* компоненту потреби в самовдосконаленні визначалася за допомогою таких показників мотиваційного критерію як сформованість прагнення до самовдосконалення за допомогою модифікованої методики В.Юркевича та сформованості

потреби в досягненнях за допомогою тесту для визначення рівня сформованості потреби в досягненнях (Ю.Орлов, В.Шкуркін, Л.Орлова, 1974).

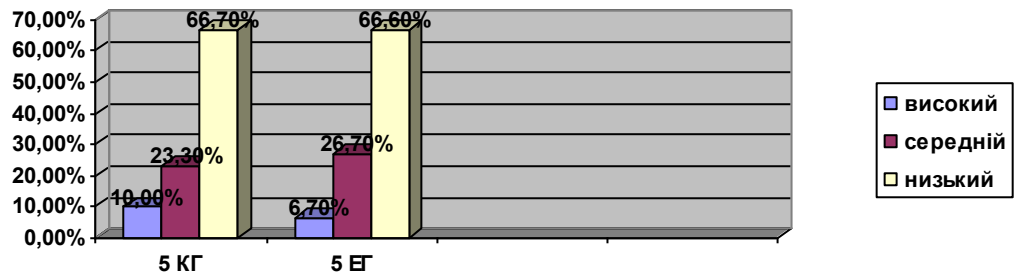

Рис. 2.1. Рівні сформованості змістового компоненту потреби в самовдосконаленні

Для дослідження сформованості мотиваційного компоненту потреби були визначені завдання: виявити наявність прагнення до самовдосконалення, вивчити рівень сформованості потреби в досягненнях у молодших підлітків.

З метою виявлення в молодших підлітків прагнення до процесу самовдосконалення було використано методику В.Юркевича "Шкала експертної оцінки потреби особистості в самовдосконаленні", яку ми модифікували згідно із завданнями нашого дослідження. Цією методикою ми користувалися під час бесід з класними керівниками, які дали характеристику 595 учням.

Таблиця 2.1

Рівні сформованості потреби в самовдосконаленні

Компоненти	Критерії	Показники	Рівні	5КГ	5КГ	5ЕГ	5ЕГ
				%	а. п.	%	а. п.
Змістовий	Когнітивний	Сформованість знань щодо	Високий	10	30	6,7	20
			Середній	23,3	70	26,7	80

продовження таблиці 2.1

Компоненти	Критерії	Показники	Рівні	5КГ	5КГ	5ЕГ	5ЕГ
				%	а. п.	%	а. п.
		процесу самовдосконалення	Низький	66,7	200	66,6	200
Мотиваційний	Мотиваційний	Сформованість прагнення до вдосконалення	Високий	30	90	28,3	85
			Середній	35	105	31,7	95
			Низький	35	105	40	120
		Сформованість мотивації досягнення	Високий	1,6	5	3,2	9
			Середній	86,7	260	85	255
			Низький	11,7	35	11,8	36
Емоційно-вольовий	Афективний	Сформованість самооцінки	Високий	80	240	83,5	250
			Середній	17,6	52	13,2	40
			Низький	2,4	8	3,3	10
		Сформованість рівня домагань	Високий	96,7	290	95	285
			Середній	3,3	10	5	15
			Низький	0	0	0	0
Самотворчий	Діяльнісний	Сформованість саморегуляції	Високий	65	195	63,3	190
			Середній	15	45	16,7	50
			Низький	20	60	20	60
		Зайнятість учнів у позаурочній діяльності	Високий	45	135	43	129
			Середній	48,3	145	50	150
			Низький	6,7	20	7	21
		Спрямованість на самовдосконалення	Високий	36,7	110	35	105
			Середній	60	180	62	186
			Низький	3,3	10	3	9

Учителям на основі спостережень за учнями й бесід з батьками та учителями-предметниками потрібно було дати відповіді на запитання:

1. Чи відвідує вихованець гуртки, читає додаткову літературу?
2. Як виражає учень свої емоції, коли йому вдається досягти успіху?
3. Чому вихованець надає перевагу, коли перед ним ставиться складне завдання?
4. Чи може вихованець адекватно себе оцінити?
5. Чи прагне вихованець до самовдосконалення?

При обробці результатів бралися до уваги такі рівні: прагнення до самовдосконалення виражено слабо (низький рівень сформованості прагнення до самовдосконалення), виражено помірно (середній рівень сформованості прагнення до самовдосконалення), виражене сильно (високий рівень сформованості прагнення до самовдосконалення).

Отже, згідно із даними констатувального етапу експерименту прагнення до самовдосконалення (на основі бесід із класними керівниками) в учнів 5-х класів наявне у 2/3 учнів цього віку. У 35% підлітків КГ та 40% підлітків ЕГ прагнення до самовдосконалення виражено слабо. У 30% підлітків КГ та 28,3% підлітків ЕГ прагнення до самовдосконалення виражене сильно, а в 35% підлітків КГ та 31,7% підлітків ЕГ – виражене помірно (таблиця 2.1).

Для вивчення рівня сформованості потреби в досягненнях у молодших підлітків було використано тест для визначення рівня розвитку потреби в досягненнях.

Обробивши результати дослідження, ми визначили вихованців з низьким, середнім і високим рівнем сформованості потреби в досягненнях (див. табл. 2.1). Сформованість мотиваційного компоненту потреби у самовдосконаленні в молодших підлітків було визначено за допомогою середнього сумарного балу за двома показниками: сформованість прагнення до самовдосконалення та рівня сформованості потреби в досягненнях. Числові дані представлені на рис. 2.2.

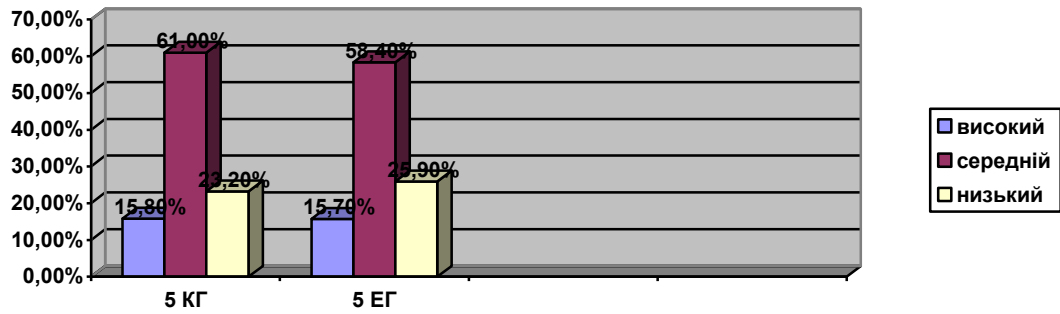

Рис. 2.2. Рівні сформованості мотиваційного компоненту потреби в самовдосконаленні.

Згідно із даними рис. 2.2, 15,8% підлітків КГ та 15,6% підлітків ЕГ мають високий рівень сформованості мотиваційного компоненту потреби в самовдосконаленні, 60% підлітків КГ та 58,5% підлітків ЕГ мають середній рівень сформованості мотиваційного критерію потреби в самовдосконаленні, 24,2% підлітків КГ та 25,9% підлітків ЕГ мають низький рівень сформованості мотиваційного критерію потреби.

Сформованість *емоційно-вольового* компоненту потреби в самовдосконаленні визначалася сформованістю таких показників афективного критерію: сформованість самооцінки та рівня домагань.

Під час дослідження емоційно-вольового компоненту сформованості потреби були визначені завдання:

- визначити рівень домагань і висоту самооцінки вихованців,
- визначити, що є еталонним образом молодших підлітків,
- уміння планувати життєві перспективи.

Для того, щоб дослідити, як молодші підлітки оцінюють себе, свої можливості, якості, досягнення та своє місце в системі людських взаємин, ми використали модифіковану методику Дембо-Рубінштейна (модифікація А.Прихожан) [272]. На бланку з вісьмома вертикальними лініями, які відповідають здоров'ю, розуму та здібностям, характеру, авторитету в ровесників, умінню багато що робити своїми руками, зовнішності, впевненості в собі, досліджувані повинні поставити певні позначки.

За кожною шкалою ми визначали висоту самооцінки й рівень домагань. Обробивши результати дослідження, отримали наступні дані у %, які подані в табл. 2.1.

Високий рівень домагань притаманний 96,7% опитуваним КГ та 95% підліткам ЕГ, що характеризується нереалістичним, некритичним ставленням вихованців до своїх можливостей. Середній – 3,3% підлітків КГ та 5% підлітків ЕГ. Низький рівень домагань в учнів 5-их класів нами не зафіксований.

Нереалістична, завищена самооцінка високого рівня притаманна 80% підлітків КГ та 83,5% підлітків ЕГ, яка характеризується невмінням дітей оцінювати результати своєї діяльності, порівнювати себе з іншими. Середня – 17,6% КГ підліткам та 13,2% підліткам ЕГ. Низька самооцінка спостерігається у 2,4% підлітків КГ та 3,3% підлітків ЕГ. Дані подані в таблиці 2.1.

Отже, на основі результатів дослідження ми ще раз переконалися в тому, що вихованці 5-х класів в переважній більшості не можуть адекватно себе оцінити та характеризуються нереалістичним, некритичним ставленням до своїх можливостей.

Далі ми пропонували дітям написання твору “Мій ідеал” з метою з’ясування для себе таких запитань:

1. Хто є ідеалом для дітей 5-х класів і чому?
2. Чи хочуть діти змінитися, рівняючись на ідеал?
3. Що заважає дітям стати такими, якими вони хочуть бути?

Вивчення робіт вихованців дало такі результати: еталонним взірцем ідеалу для учнів є: батьки – 53,3% підлітків КГ та 50,2% підлітків ЕГ, видатні люди – 20% підлітків КГ та 20% підлітків ЕГ, друзі – 13,3% підлітків КГ 15,6% підлітків ЕГ, а 13,4% підлітків КГ та 14,2% підлітків ЕГ не мають визначеного ідеалу. Для більшості опитаних еталоном є конкретна людина (92,6% підлітків КГ та 94,5% підлітків ЕГ), і лише в 7,4% підлітків КГ та в

5,5% підлітків ЕГ молодшого підліткового віку починає формуватися сукупний ідеал як прагнення наслідувати окремі риси особистості.

У ході бесід з вихованцями ми намагалися з'ясувати, чому особи підліткового віку зробили такий вибір. Було виявлено, що ідеалом для учнів 5-х класів є розумні люди, які вміють багато чого робити своїми руками; однолітки, які добре вчаться. Видатних людей обирали за досягнення успіху в чомусь, хоча й не завжди учні хотіли досягти того ж самі. Для певної кількості вихованців ідеалом виступали друзі, до того ж старші за них, бо в них можна чомусь повчитися. На наше запитання: “Чого саме можна навчитися у старшого друга?”, – давали нечітку відповідь, не пов'язуючи її з досягненнями друга та його успіхами, а лише з міжособистісними, побутовими проблемами. На превеликий жаль, вихованці не обирали людей, у яких розвинені певні моральні особистісні якості, або тих, які постійно вдосконалювали себе, якщо це не було яскраво помітно. Під час дослідження ще раз підтвердився той факт, що ідеал учні 5-х класів обирають за яскравим враженням, яке людина справляє на них.

Наступним нашим кроком було визначення того, що діти хочуть у собі змінити, прагнучи досягти ідеалу та чи знають вони, як це зробити, тобто, чи можуть діти визначити шляхи досягнення мети.

У ході опитування ми з'ясували, що 80% опитаних КГ та 81,7% підлітків ЕГ прагнуть до змін, при цьому 60% підлітків КГ та 61,7% підлітків ЕГ не розуміють, що потрібно для цього робити, а 20% підлітків КГ та 20% підлітків ЕГ пов'язують це прагнення з бажанням краще вчитися. Ми намагалися визначити, що заважає дітям бути тими, ким вони бажають бути в майбутньому. Вихованці дали такі відповіді: ”не знаю”, ”нічого”, ”лінь”, “пустощі“, “невміння щось робити“, “мало часу“, “однокласники“, “поведінка“, “характер“.

З метою визначення вміння планувати життєві перспективи нами були враховані результати бесід з вихованцями, у ході яких вони давали відповіді на запитання:

1. Чого ти досягнув за цей рік (успіхи)?
2. Що ти будеш робити завтра?
3. Що для тебе є найголовнішим у житті?

Відповідаючи на питання: “Чого ти досягнув за цей рік?”, учні 5-х класів відповідають майже однаково: “Успіхів у навчанні”, пов’язуючи відповідь з основним своїм завданням – добре вчитися. Інших відповідей не було. Нас здивувала відповідь на запитання про те, що дитина буде робити завтра. Відповіді були такі: ”Піду в школу”, “Не знаю”, “Поїду в гості”. Майже не звучали такі відповіді, як “допоможу рідним”, “почитаю книжку”, “піду в бібліотеку”, “буду займатися улюбленою справою”, “піду в секцію чи в гурток”. Таким чином можна констатувати той факт, що учні добре засвоїли одне – потрібно ходити до школи, краще не думати про завтрашній день, даючи відповідь: “Не знаю”. На 3-є запитання молодші підлітки 5 класів в основному давали такі відповіді:

стати гарною людиною – 50% підлітків КГ та 53,3% підлітків ЕГ,
 допомагати близьким – 20% підлітків КГ та 18,3% підлітків ЕГ,
 добре вчитися – 8,3% підлітків КГ та 10% підлітків ЕГ,
 приносити користь – 6,7% підлітків КГ та 3,4% підлітків ЕГ,
 інше – 15% підлітків КГ та 15% підлітків ЕГ.

Опитувані не обирали такі відповіді, як “досягти успіху”, “стати видатною людиною” тощо.

Отже, використавши різні методи діагностики, ми визначили здатність дитини свідомо керувати своїми діями, бажаннями й станами, рівень домагань і висоту самооцінки вихованців, еталонний образ молодших підлітків та їх уміння планувати життєві перспективи.

Сформованість емоційно-вольового компоненту ми встановили за допомогою середнього арифметичного таких його показників: рівень сформованості самооцінки, сформованість рівня домагань. Кількісні дані представлені на рис. 2.3.

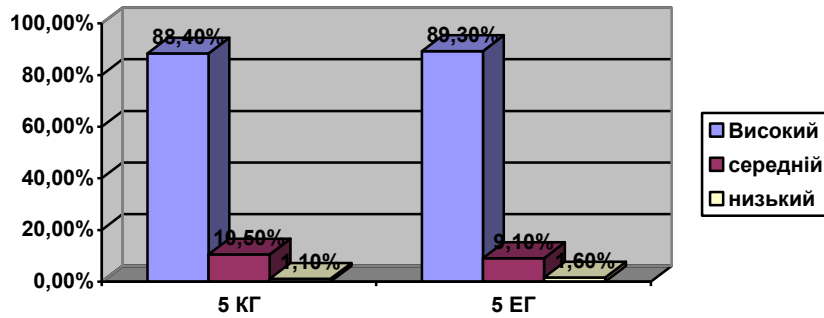

Рис. 2.3. Рівні сформованості емоційно-вольового компоненту потреби в самовдосконаленні.

Як бачимо, емоційно-вольовий компонент потреби характеризується завищеними, нереальними показниками його сформованості. Високий рівень мають 88,4% опитуваних КГ та 89,3% підлітків ЕГ, середній – 10,5% підлітків КГ та 9,1% підлітків ЕГ, низький – 1,1% підлітків КГ та 1,6% підлітків ЕГ. Такі високі показники пояснюються тим, що учні 5-их класів характеризуються нереалістичним, некритичним ставленням до своїх можливостей та неадекватною самооцінкою, що є характерним для дітей цього віку. Але саме в тому, що учні ставлять перед собою такі високі вимоги, є і позитивне. На нашу думку, це означає, що наші підлітки хочуть чогось досягти в житті, але поки що не можуть цього зробити.

Сформованість *самотворчого компоненту* потреби у самовдосконаленні визначалася сформованістю таких показників діяльнісного критерію, як сформованість вольової саморегуляції (тест А.Зверкова та Є.Ейдмана з дослідження вольової саморегуляції особистості) [272], зайнятість учнів у позаурочній діяльності та сформованість особистісних якостей, які спрямовані на самовдосконалення. Серед додаткових показників, які вказують на рівень сформованості потреби в самовдосконаленні, було обрано навчальні досягнення учнів, уміння складати план самовдосконалення та режим дня, уміння ефективно планувати й використовувати власний час.

Під час дослідження сформованості самотворчого компоненти потреби були окреслені такі завдання:

- визначити здатність свідомо керувати своїми діями, бажаннями й станами,
- виявити рівень зайнятості вихованців у позаурочній діяльності,
- з'ясувати рівень сформованості особистісних характеристик, які спрямовані на самовдосконалення,
- виявити наявність умінь складати план із самовдосконалення, режим дня,
- визначити рівні навчальних досягнень учнів,
- з'ясувати наявність уміння ефективно планувати й використовувати власний час.

З метою визначення рівня розвитку вольової саморегуляції, тобто здатності свідомо керувати своїми діями, бажаннями та станами, ми використали тест-опитувальник А.Зверкова та Є.Ейдмана з дослідження вольової саморегуляції [272, с. 136]. Отримані дані з дослідження розвитку вольової саморегуляції учнів дозволяють розробити програми самовдосконалення та виявити властивості, які потребують розвитку й корекції, що було враховано під час формувального етапу експерименту.

Вихованцям пропонувалося дати відповідь на 30 питань тесту. За даними цього тесту ми визначили рівень розвитку вольової саморегуляції в цілому.

Проведений аналіз отриманих результатів свідчить про те, що 65% підлітків КГ та 63,3% підлітків ЕГ мають високий рівень розвитку вольової саморегуляції. Низький рівень мають 20% підлітків КГ та 20% підлітків ЕГ. Середнього рівня розвитку набула саморегуляція в 15% підлітків КГ та 16,7% підлітків ЕГ (див. табл. 2.1). Згідно із даними, можна зробити висновок, що розподіл вихованців за рівнями саморегуляції є завищеним, нереальним для цієї вікової групи. Це пояснюється тим, що учні 5-х класів за своїм психічним рівнем розвитку не здатні повною мірою свідомо керувати своїми

діями, бажаннями й станами, саме тому й спостерігаються такі високі показники.

З метою визначення рівня сформованості особистісних характеристик, які спрямовані на самовдосконалення, було використано метод незалежних характеристик. Для цього ми розробили опитувальники з бланками відповідей (Додатки Д, Е) для вчителів і батьків. Їм пропонувалось оцінити рівень розвитку кожної особистісної якості дитини за 3-бальною шкалою (див. Додатки Д, Е). Кожну особистісну якість дитини оцінювали четверо вчителів (класний керівник і ще три вчителі, які працюють з цими дітьми) і батьки.

У ході дослідження було встановлено, що високий рівень сформованості особистісних якостей мають 36,7% підлітків КГ та 35% підлітків ЕГ, середній рівень сформованості особистісних якостей мають 60% підлітків КГ та 62% підлітків ЕГ, низький рівень сформованості особистісних якостей мають 3,3 % підлітків КГ та 3% підлітків ЕГ.

З метою визначення рівня зайнятості вихованців у позаурочній діяльності та ефективного її розподілу було враховано % відвідування учнями гуртків і секції, заняття самоосвітою й громадською роботою (виконання доручень, допомога дітей в організації та проведенні виховних заходів). Дані були отримані в ході бесід з вчителями, батьками та вихованцями й занесені до протоколу. У результаті методу узагальнення незалежних характеристик було отримано такі числові дані: високий рівень зайнятості вихованців у позаурочній діяльності мають 45% підлітків КГ та 43% підлітків ЕГ, середній рівень зайнятості учнів у позаурочній діяльності мають 48,3 % підлітків КГ та 50% підлітків ЕГ, низький рівень зайнятості учнів у позаурочній діяльності мають 6,7% підлітків КГ та 7% підлітків ЕГ.

Серед показників, які підтверджуватимуть зміни в учнів у кінці експериментального дослідження, доцільно взяти рівень навчальних досягнень учнів та уміння планувати свою роботу (вміння самостійно

складати режим дня та уміння самостійно складати план самовдосконалення).

Ми припускаємо, що вміння ефективно використовувати власний час позначиться на успішності учнів ЕГ (покращиться) в майбутньому. Тому успішність (рівень навчальних досягнень учнів) можна брати показником сформованості потреби в самовдосконаленні. З метою визначення % співвідношення учнів згідно з рівнем їх навчальних досягнень ми попросили класних керівників надати нам кількісні дані (595 учнів) за рівнями навчальних досягнень (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Рівні навчальних досягнень учнів

	Високий		Достатній		Середній		Початковий	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
5 КГ	14,7	44	33,3	100	49	147	2,9	9
5 ЕГ	10	30	36,7	110	46,7	140	6,7	20

Отже, з таблиці видно, що 2,9% учнів КГ та 6,7% учнів ЕГ мають початковий рівень навчальних досягнень, тобто учень може розрізнити об'єкт вивчення, відтворює незначну частину навчального матеріалу або менше половини, виявляє здатність елементарно викласти думку, з допомогою вчителя може виконувати елементарні завдання; 49% учнів КГ та 46,7% учнів ЕГ – середній: учень знає половину навчального матеріалу, здатний відтворити його за зразком, дає визначення поняттям, правилам, з допомогою вчителя може аналізувати, застосовує свої знання при розв'язуванні завдань; 33,3% учнів КГ і 36,7% учнів ЕГ – достатній: учень логічно відтворює матеріал, розуміє основоположні теорії та факти, знає істотні ознаки понять, явищ, закономірностей, зв'язків між ними, наводить власні приклади, робить висновки, застосовує знання в змінених ситуаціях, може використовувати загальновідомі докази, факти у власній аргументації, самостійно здійснює навчальну діяльність; 14,7% учнів КГ та 10% учнів ЕГ –

високий: знання в таких учнів глибокі, міцні, узагальнені, систематичні, учень самостійно визначає цілі власної навчальної діяльності, яка має дослідницький характер, творчо підходить до вирішення завдань.

Сформованість показника “вміння самостійно скласти режим дня” визначалася таким чином: вихованцям було запропоновано скласти режим дня. Обробка результатів проводилася так: підлітків, які могли самостійно скласти режим дня, ми віднесли до високого рівня сформованості вміння скласти режим дня; учнів, які склали режим дня з незначною допомогою дорослих, ми віднесли до середнього рівня сформованості вміння скласти режим дня; учнів, які не могли скласти режим дня без постійної допомоги дорослих, ми віднесли до низького рівня сформованості вміння скласти режим дня. Кількісні дані подані в таблиці 2.3.

Сформованість показника “вміння самостійно скласти план самовдосконалення” було визначено так: вихованцям було запропоновано скласти план. Обробка результатів проводилася таким чином: підлітків, які могли самостійно скласти план, ми віднесли до високого рівня сформованості вміння скласти план; учнів, які склали план з незначною допомогою дорослих, ми віднесли до середнього рівня сформованості вміння скласти план; учнів, які не могли скласти план без постійної допомоги, ми віднесли до низького рівня сформованості вміння скласти план. Кількісні дані подані в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Сформованість показника «вміння скласти режим дня»

Рівні	5КГ		5ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.
Високий	43,3	130	40	120
Середній	50	150	55	165
Низький	6,7	20	5	15

Таблиця 2.4

**Сформованість показника «вміння складати план
самовдосконалення»**

Рівні	5КГ		5ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.
Високий	0	0	0	0
Середній	78,3	235	83,3	250
Низький	21,7	65	16,7	50

Сформованість самотворчого компоненту потреби в самовдосконаленні ми визначали за середнім арифметичним таких його показників, як рівень сформованості вольової саморегуляції, рівень зайнятості учнів у позаурочній діяльності та спрямованість на самовдосконалення. Вважаємо, що саме сформованість цих показників є проявами поведінки дитини і спрямовані на її самовдосконалення (див. рис. 2.4).

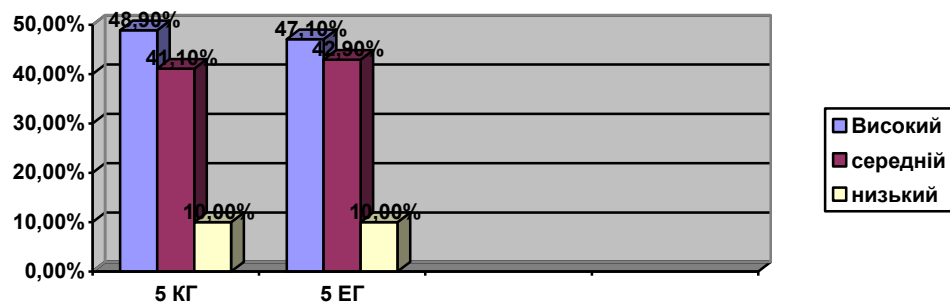

Рис. 2.4. Рівні сформованості самотворчого компоненту потреби в самовдосконаленні.

Як бачимо, самотворчий компонент потреби в самовдосконаленні однаково сформований у вихованців 5КГ та 5ЕГ класів, про що свідчать приблизно однакові числові дані. Так високий рівень сформованості

самотворчого компоненту мають 48,9% підлітків 5КГ та 47,1% підлітків 5ЕГ, середній – відповідно 41,1% та 42,9%, низький – 10% та 10%.

У результаті узагальнення числових даних (середнє арифметичне) згідно з характеристиками рівнів сформованості показників потреби в самовдосконаленні молодших підлітків було виділено три стадії розвитку цієї потреби: початкову, динамічно-прогресуючу, конструктивну (таблиця 2.5).

Молодші підлітки, які мають низький рівень сформованості потреби в самовдосконаленні, знаходяться на початковій стадії розвитку потреби; ті, хто має середній рівень розвитку потреби в самовдосконаленні, перебувають на динамічно-прогресуючій стадії розвитку потреби; а ті, хто має високий рівень сформованості потреби в самовдосконаленні, – на конструктивній стадії розвитку потреби.

Таблиця 2.5

Стадії розвитку потреби в самовдосконаленні

Стадії	5КГ		5ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.
Конструктивна	40,8	122	39,7	119
Динамічно-прогресуюча	34	102	34,3	103
Початкова	25,2	76	26	78

Молодших підлітків, які знаходяться на конструктивній стадії розвитку, ми умовно поділяємо на 2 типи. Першому дамо назву “спрямовані на себе й для себе”, другому – “відповідальні перед іншими”. Порівнюючи їх, ми можемо виділити спільні риси й відмінності. Спільним є відносно стійка потреба в зміні та покращенні себе, уміння визначати ближні перспективи розвитку, мету й ефективні шляхи їх задоволення, наявність прагнення обов’язково досягти успіху в розпочатій справі, доведення розпочатої справи до кінця, самостійно долаючи перешкоди, при цьому адекватно оцінюючи свої вчинки, здатність до самоконтролю й саморефлексії. Відмінним є те, що підлітки 1 типу прагнуть змінитися задля задоволення власного “Я”, щоб

виділятися серед інших і бути вищими від них. Діти цього типу постійно підкреслюють свою досконалість перед своїми однолітками, указують на їх недоліки. Ці вихованці не завжди погоджуються допомогти товаришам. За даними спостереження, ми можемо констатувати той факт, що вони це роблять не навмисне, а лише тому, що вважають це правильним. Їх можна назвати впевненими в собі, спокійними. У них мало друзів. Почуття дорослості проявляється таким чином: мають власну лінію поведінки, певні погляди на життя, які постійно відстоюються, не зважаючи на незгоду з боку однолітків і дорослих.

Молодші підлітки 2 типу теж прагнуть змінитися та стати кращими, їм також це вдається. Вони доводять розпочату справу до кінця, мають багато друзів, користуються авторитетом у однолітків, є лідерами класу, займають певні пости (старости, їх замісники, фізорги, відповідальні за певну справу), не відмовляють у допомозі тим, хто цього потребує. На відміну від вихованців 1 типу, в них розвинуте почуття відповідальності перед іншими (в учнів 1 типу почуття відповідальності перед собою). Молодші підлітки 1 типу більш егоїстичні. Причини цього нам убачаються в тому, що учнів 1 типу занадто перехвалювали з раннього дитинства та вони мають недостатню контактність з однолітками.

Молодші підлітки, які перебувають на динамічно-прогресуючій стадії розвитку потреби, характеризуються тим, що їх знання стосовно самовдосконалення є різнобічними, але не досить міцними. Вони не можуть самостійно обрати шляхи досягнення мети, потребують допомоги з боку дорослих. Ці діти не завжди володіють собою в конфліктних ситуаціях. Вони не досить активні в напрямку особистісного зростання. Їх теж можна умовно поділити на два типи. На основі даних дослідження ми можемо дати наступну характеристику цим двом типам. Вихованці 1 типу прагнуть до самовдосконалення, але їм бракує знань та умінь, щоб займатися цим самостійно, а тому вони намагаються розширити свої знання, записуються в гуртки, багато читають. На запитання з анкети: “ Чи намагаєтеся ви досягти

успіху? Що ви для цього робите?” – ми отримали такі відповіді: “Намагаюся дотримуватися режиму дня, ходжу до секції, відвідую репетитора з...., хочу бути більш врівноваженим” та ін. Поки що ці учні не можуть подолати самотійно перешкоди на шляху до реалізації мети, їм не під силу самоконтроль, але, на відміну від підлітків 2 типу, вони намагаються звільнитися від “опіки” з боку дорослих. Учні 2 типу все влаштовує й так. Вони виконують вказівки дорослих і при цьому досягають певних результатів. Але якщо ними не керувати, то самі вони нічого робити не будуть (самовдосконалюватися). Отже, ми можемо стверджувати, що учні 1 типу є резервом, щоб перейти на конструктивну стадію розвитку потреби.

Молодші підлітки, які знаходяться на початковій стадії розвитку потреби, мають низьку успішність, не обтяжені обов’язками й дорученнями в класі, їх батьки не приділяють належної уваги допомозі власним дітям у навчанні й вихованні. Ці діти є найбільш конфліктними, часто вступають у суперечки як з однолітками, так і з дорослими. Такі підлітки дуже важко йшли з нами на контакт. На наші запитання: “Чому ти не хочеш стати кращим?” – реагували здебільшого неадекватно та давали такі відповіді: “Що хочу, те й роблю”, “У мене ніхто не вірить”, “У мене немає задатків”, “У моїй сім’ї батьки теж вчилися погано”. На наше запитання: “Чи хотіли б ви стати кращими, чи готові ви спробувати?” – майже третина учнів цього типу дала позитивну відповідь.

Як видно з таблиці 2.5, дані по 5КГ та 5ЕГ мало чим відрізняються. Отже, ми можемо констатувати той факт, що потреба в самовдосконаленні сформована на одному рівні як у підлітків контрольних, так і експериментальних груп, що відповідає вимогам педагогічного експерименту у виборі контрольних та експериментальних груп.

Наступним нашим завданням було визначити рівень підготовки класних керівників до формування в осіб молодшого підліткового віку потреби в самовдосконаленні в позаурочній діяльності. Це завдання

реалізовувалося шляхом анкетування вчителів. В анкетуванні взяли участь 24 класних керівники (Додаток Ж).

Опитування показало, що повне, глибоке розуміння сутності поняття “потреба в самовдосконаленні” притаманне 70,8% учителів. Про це свідчать, наприклад, такі відповіді: “Самовдосконалення – це шлях до покращення себе самого: поведінки, інтелектуальних, фізичних, моральних якостей“, “Потреба в самовдосконаленні – прагнення людини свідомо змінитися в кращу сторону“, “ Потреба в самовдосконаленні – бажання людини досягти висот у власній діяльності зі зміни себе: розвинути здібності, мову, виробити позитивні якості, стати здоровішою, сильнішою, розумнішою, красивішою, фізично розвиненою, піднятися на вищий рівень свого професійного розвитку“.

Відповідаючи на запитання анкети: “Як Ви вважаєте, чи потрібно формувати потребу в самовдосконаленні в учнів? Чому?” та “Чи проводите особисто Ви певну систематичну роботу з формування потреби в самовдосконаленні в учнів вашого класу?”, усі вчителі відповіли, що формувати потребу в самовдосконаленні потрібно, але 20,8% вчителів вважають, що школа (під час навчання та виховання) і позашкільні заклади повною мірою формують в учнів означену потребу, а тому проводити додаткову роботу (уводити предмети й курси за вибором, факультативи; приділяти увагу на позакласних заходах) не потрібно. Учителі визначили такі форми позаурочної роботи: виховні заходи; гуртки, факультативи, які ведуть самі педагоги; бесіди з учнями та їх батьками. При цьому вчителі відзначали, що ці заходи мають епізодичний характер.

У ході дослідження було виявлено і труднощі, з якими стикаються класні керівники під час проведення роботи з удосконалення учнів: відсутність методичного й теоретичного забезпечення процесу формування означеної потреби. Саме тому, відповідаючи на запитання анкети: “Що, на Вашу думку, сприяло б більш ефективному формуванню потреби в

самовдосконаленні учнів у позаурочній діяльності?“, шляхами забезпечення ефективності процесу формування потреби в самовдосконаленні називають:

- наявність методичної літератури, наочної бази для вчителів та учнів,
- збільшення інформації в науковій літературі,
- поповнення власних знань шляхом проходження спеціальної підготовки,
- залучення до означеної проблеми й батьків.

Як ми щойно зазначили, усі вчителі вважають, що до означеної проблеми потрібно залучати й батьків, при цьому 16,7% класних керівників твердо переконані, що цим питанням більшою мірою повинні займатися самі батьки, а не школа, бо вони найкраще знають власну дитину. 83,3% педагогів зазначили, що потрібна спільна робота школи, сім'ї та позашкільних закладів для ефективної роботи з формування потреби в самовдосконаленні в учнів молодшого підліткового віку. Серед шляхів залучення батьків до роботи з формування потреби в самовдосконаленні в учнів молодшого підліткового віку було названо: батьківські збори, виховні спільні заходи з дітьми – 12,5%; проведення спеціальної роботи: тренінгів, бесід, педагогічних читань для батьків – 51,2%; не визначились із шляхами залучення батьків до означеної проблеми 20,8% вчителів.

Як бачимо, більшість класних керівників переконані, що найбільш ефективною формою залучення батьків до означеної проблеми буде спеціальна робота, спрямована на надання батькам теоретичної та практичної допомоги.

На запитання: “Яким чином можна сформувавши в учнів означену потребу?“ – учителі давали такі відповіді: увести предмет, курс або факультатив, визначити інтерес в учнів до певного виду діяльності та перетворити його в потребу, слідувати ідеалу, читати літературу спеціального змісту, відвідувати гуртки й секції за інтересами, створювати ситуації успіху на уроках і виховних заходах.

Згідно з відповідями вчителів, робота з формування потреби в самовдосконаленні з дітьми міських та сільських шкіл суттєво відрізняться не буде.

Серед факторів, які впливають на формування потреби в самовдосконаленні, класні керівники назвали: сформованість свідомості й адекватність самооцінки; приклад батьків; пропаганда ЗМІ; уведення нового предмету або курсу за вибором, факультативу, де б надавались основи знань для занять самовдосконаленням; відсутність високих ідеалів в учнів; відсутність матеріально-технічної бази. Не змогли визначити фактори 29,2% педагогів.

Отже, дані опитування свідчать про те, що:

- більшість учителів розуміє поняття “потреба в самовдосконаленні” та розуміє важливість її формування як в межах навчальної діяльності, так і поза нею;

- у позаурочній діяльності означена потреба формується на виховних заходах, гуртках, факультативах, які ведуть самі вчителі; бесідах з учнями та їх батьками, але цілеспрямована робота не проводиться;

- учителі не на належному рівні підготовлені до формування потреби в самовдосконаленні як теоретично, так і практично.

Наступним нашим кроком було з’ясувати рівень підготовки батьків до формування потреби в самовдосконаленні у власних дітей (Додаток 3).

Із загального числа батьків (297 чол.) 32 не виявили бажання дати відповіді на питання, незважаючи на те, що анкети були роздані батькам додому. У ході анкетування були виявлені й такі батьки, які не змогли дати відповіді на запитання через нерозуміння їх. Тому було опитано 265 батьків. Дані анкетування показали відсутність належної зацікавленості батьків даною проблемою та відсутність спільної роботи школи й сім’ї з формування потреби в самовдосконаленні.

Відповідаючи на запитання: “Як ви розумієте поняття “займатися самовдосконаленням?” та “Яким чином, на Вашу думку, потрібно формувати

потребу в самовдосконаленні в дітей-підлітків в сім'ї та в школі?“, батьки показали, що 9% із них не мають уявлення про самовдосконалення та шляхи формування потреби як в сім'ї, так і в школі, значна частина респондентів (64,2%) недостатньо чітко розуміє це поняття. Про це свідчать наступні відповіді: “Самовдосконалення – це покращення успіхів у навчанні“, “Це заняття фізичними справами“, “Це стан, коли людина хоче чогось досягти“, “Потрібно виконувати всі д/з“, “Треба додатково займатися“, “На гуртках і секціях дитина проявляє себе“. Лише 26,8% опитуваних дають чіткі й повні визначення та називають конкретні шляхи самовдосконалення: “Самовдосконалення – це бажання дитини змінити себе, загартуватися, покращити успішність, стати кращим, працелюбнішим“, “Самовдосконаленням займаються тоді, коли хочуть стати в чомусь кращими, наприклад, вивчити англійську мову, підтягнутися не 10 разів, а 20“, “Це механізм всередині людини, який працює на благо себе“, “Це набуття людиною позитивних якостей, яких раніше вона не мала, або вдосконалення існуючих“, “Щоб діти захотіли самовдосконалюватися, потрібно їх хвалити, давати посильні завдання, залучати до читання книжок, відвести до секції, гуртка за інтересами“, “Потрібно слідкувати за тим, з ким дружить дитина, чим цікавиться, у чому має труднощі, і допомагати в усьому“, “Проводити бесіди з дітьми про важливість навчання, зовнішній вигляд, профілактику захворювань – загартування організму, ведення морального способу життя“, “Надавати самостійність у виборі, підтримувати дитину“, “Треба любити власну дитину та жити її життям“.

Відповідаючи на запитання анкети: “Якою б ви хотіли бачити свою дитину в майбутньому (років через 20)?“, майже всі респонденти (89,8%) зазначили, що хотіли б, щоб їх діти змінилися, стали кращими, ніж є зараз, бажаючи дітям “диплом про вищу освіту“, “гарну роботу“, “щасливу сім'ю“. Частина батьків (6,4%) відзначила, що вони мріють, щоб діти “працювали за покликанням“, “отримували задоволення від роботи“. Частина батьків (3,8%)

дала таку відповідь: “Бути доброю, порядною, відповідальною, шанобливою, щоб досягали наміченого“.

Під час дослідження виявилось, що прикладом для наслідування у власних дітей, як вважають самі батьки, є батьки та вчителі – 57,4%, друзі дитини – 28,7%, видатні люди – 7,9%, родичі – 3,7%. Лише 2,6% опитаних вважають, що їх діти не мають прикладу для наслідування.

На запитання: “Чи відпочиваєте ви всією сім’єю? Як?” – всі батьки дали позитивну відповідь, з них на природі – 54,7%, у родинному колі – 22,6%, ходять до знайомих, друзів – 15,5% , відвідують театри, музеї, виставки, читають пресу – 7,2%.

Передостаннє запитання анкети сприяло виявленню роботи школи з формування в молодших підлітків потреби в самовдосконаленні в позаурочній діяльності. 65% батьків відповіли, що школа приділяє увагу розвитку та вдосконаленню учнів. Батьки зазначали, що відбувається це під час вивчення предметів, особливо гуманітарного напрямку, під час організації позаурочної діяльності. Однак, на думку батьків, такі заходи не носять систематичного характеру й проводяться час від часу. Деякі батьки бажали б більшої роботи школи з розвитку учнів: збільшення кількості гуртків і секцій при школах (особливо в сільській місцевості); допомоги вчителів у виявленні й розвитку здібностей учнів; проведення занять для батьків з метою ознайомлення їх з педагогічними новинками із самовдосконалення.

Відповідаючи на запитання: “Що Ви робите для того, щоб ваша дитина змінилася, стала кращою, ніж є зараз?” на превеликий жаль, більшість батьків (72,8%) давала такі типові відповіді: “Виховую власну дитину“, “Перевіряю стан виконання д/з“, “Слідкую, з ким дружить дитина“. Лише незначна частина (27,2%) батьків стверджувала: “Разом з дитиною займаємося нашими улюбленими справами“, “Допомагаю дитині вирішити її проблеми“, “Залучаю до цікавої роботи: гуртка, секції“.

Як видно з відповідей батьків, сім’я недостатньо залучена до проблеми самовдосконалення дитини, що визначає необхідність експериментального

дослідження з формування в учнів молодшого підліткового віку потреби в самовдосконаленні в позаурочній діяльності.

Аналіз стану виховної роботи в ЗОШ, де проводилося дослідження, показав, що в школах приділяється певна увага проблемі самовдосконалення вихованців: виносяться питання на розгляд педрад, у планах класних керівників присутні форми роботи із залучення дітей до самовдосконалення, деякі вчителі працюють над проблемами, присвяченими цій темі. Але слід зазначити, що вся ця робота має більше теоретичне, аніж практичне спрямування та носить епізодичний характер.

У контексті досліджуваної проблеми вважаємо доцільним виділення перешкод, які гальмують процес формування потреби особистості в самовдосконаленні. До них відносяться:

- недостатня методична підготовка педагогів і батьків до формування в учнів потреби в самовдосконаленні;
- пасивність учнів у самостійному набутті знань з питань самовдосконалення;
- недостатні вимоги до творчої діяльності учнів з боку школи.

Підсумовуючи результати констатувального експерименту, можна сформулювати висновки:

- в організації навчально-виховного процесу ЗОШ приділяється недостатня увага питанню формування потреби особистості в самовдосконаленні в молодших підлітків;
- потребує значного вдосконалення методичне забезпечення роботи вчителів з формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків;
- поінформованість учнів про значення та способи самовдосконалення є незначною;
- теоретична й практична підготовка батьків до формування в учнів потреби в самовдосконаленні в позаурочній діяльності потребує значного вдосконалення;

- відсутня систематична робота школи й сім'ї з формування означеної потреби.

2.2. Модель формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків

За результатами теоретичного аналізу проблеми формування потреби в самовдосконаленні й вивчення стану сформованості її в молодших підлітків була розроблена модель формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності, яка є теоретичним підґрунтям для розробки відповідної програми.

Аналіз науково-педагогічних джерел з питання формування моделей різних педагогічних систем дає змогу зробити висновок, що цій проблемі науковці приділяли належну увагу. Зокрема, моделі формування потреб наявні в дисертаційних дослідженнях Г.Авдіянц, О.Дорожкіної, О.Малихіна, І.Назаренко, Ж.Петрочко, О.Романченко, Г.Шипоти, В.Шульженко; модель процесу самовиховання наводилась у наукових дослідженнях І.Середі, Л.Ярової; моделі самовдосконалення – у дослідженнях В.Антонця, І.Бояна, В.Лесик, С.Сичова, І.Уличного, Т.Шестакової.

В основу побудови моделі ми поклали системно-структурний, функціональний підходи, використовуючи при цьому метод моделювання.

“Моделювання – це метод дослідження об'єктів на їх моделях – аналогах соціальної або природної реальності“ [248, с. 146]. У педагогіці й психології метод моделювання є способом вивчення явищ в умовах експериментального дослідження. Він передбачає можливість переносу результатів моделювання на оригінал. Завдяки використанню методу моделювання ми можемо передбачати результати дослідження та апробувати дієвість моделі на практиці.

Цільовим призначенням нашої моделі є спрямованість на вдосконалення педагогічних умов організації процесу самовдосконалення з

метою ефективного формування в учнів молодшого підліткового віку потреби в самовдосконаленні. Основними функціями моделі визначаємо: життєорганізуючу, самоактуалізуючу, духовноформуючу, виховну й діагностичну.

Узагальнюючи думки науковців дамо визначення поняттю “модель процесу формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків” – це цілеспрямована й планомірна взаємодія суб’єктів процесу формування потреби в самовдосконаленні та функціонально пов’язаних елементів педагогічного процесу, спрямованого на реалізацію мети й завдань формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків.

В основу розробки нашої моделі покладемо принципи, як найважливіші ідеї, положення, вимоги щодо процесу формування потреби в самовдосконаленні, які будуть визначати мету, зміст, стратегію формування потреби в самовдосконаленні, упливати на вибір методів виховання та стиль взаємовідносин суб’єктів процесу формування потреби в самовдосконаленні. Основними принципами, на основі яких повинні відбуватися якісні зміни в молодших підлітків під час формування в них потреби в самовдосконаленні, називаємо: акмеологічний; активності й позитивного спрямування на самовдосконалення; формування активної життєвої позиції; поєднання демократичного педагогічного керівництва з розвитком ініціативи й самодіяльності вихованців; системності, наступності, єдності, послідовності виховних впливів; врахування вікових та індивідуальних особливостей молодших підлітків.

Структурними компонентами нашої моделі визначаємо: цільовий, змістовий, процесуальний, контрольно-регулятивний, результативний, “педагогічні умови“ (див. рис. 2.5). Усі компоненти моделі будемо називати блоками, щоб уникнути плутанини між структурними компонентами потреби та структурними компонентами моделі.

Охарактеризуємо кожен з блоків моделі формування в молодших підлітків потреби у самовдосконаленні.

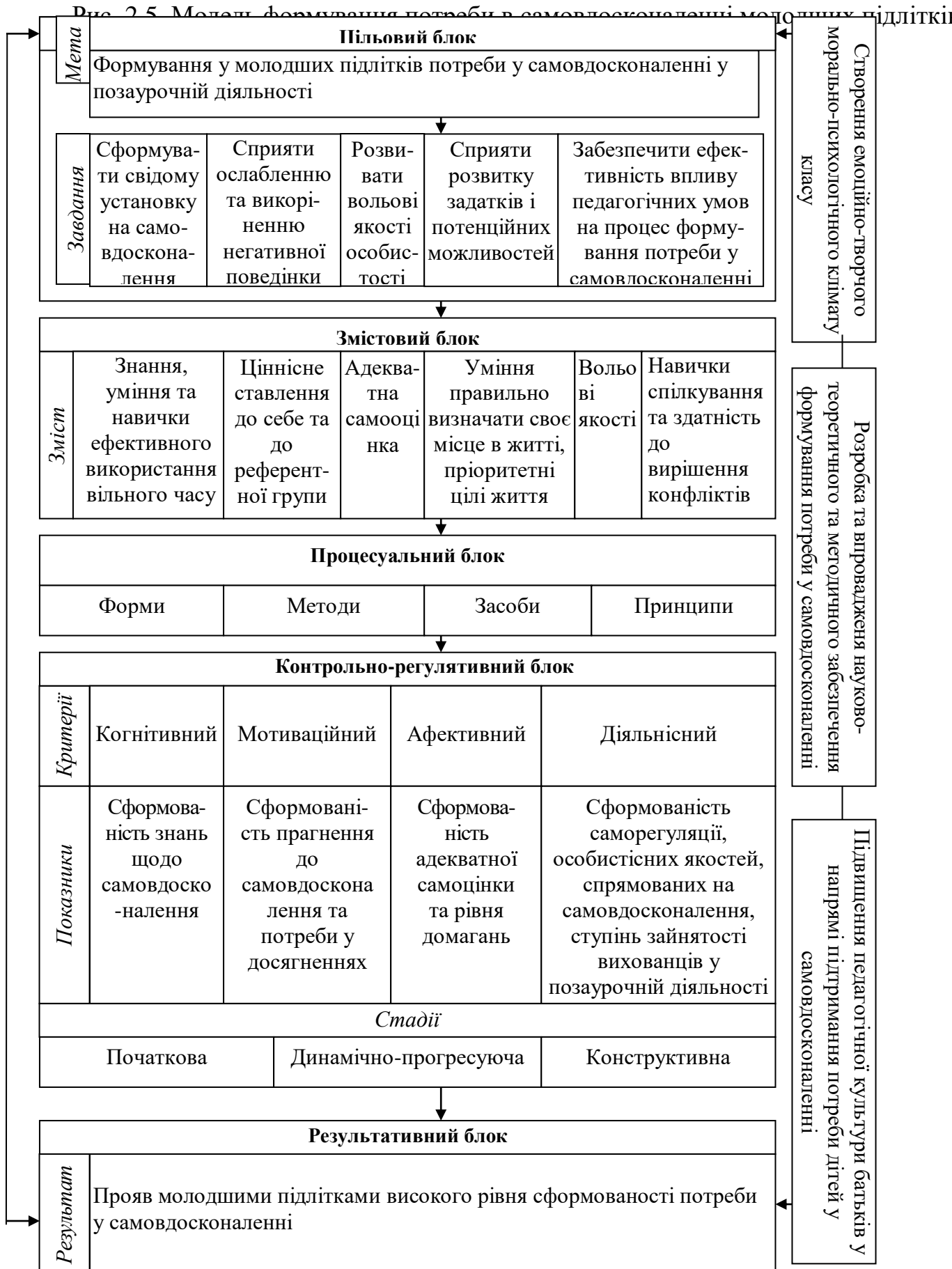

Рис. 2.5. Модель формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності.

Під час розробки *цільового* блоку ми виходили із розуміння мети як ідеального усвідомленого образу майбутнього результату діяльності, на досягнення якого спрямована активність людини [267].

Мета передбачає прогнозування результату й планування діяльності, яке у свою чергу передбачає поділ віддаленої мети на декілька ближніх цілей. Саме орієнтація на ближні цілі, як зазначає психолог Л.Подкоритова, характерна для молодших підлітків [257].

Метою нашої моделі є формування в молодших підлітків потреби в самовдосконаленні в позаурочній діяльності.

Для досягнення мети визначимо ряд завдань:

- збагатити вихованців системою знань про поняття та способи самовдосконалення (самоорганізацію, планування, саморефлексію, самооцінку, саморегуляцію);
- сформувати в молодших підлітків свідому установку на самовдосконалення;
- сприяти ослабленню та викоріненню негативної поведінки;
- розвивати вольові якості особистості (цілеспрямованість, наполегливість, рішучість, прагнення до змін);
- сприяти виробленню стійких навичок удосконалення;
- забезпечити ефективність впливу педагогічних умов на процес формування потреби в самовдосконаленні.

Змістовий блок моделі передбачає наявність знань, умінь, навичок, суджень, переконань, цінностей, якими повинні оволодіти вихованці. Зміст формування потреби в самовдосконаленні повинен відповідати вимогам:

- забезпечення єдності навчання, виховання, розвитку й самовдосконалення підлітків [237];
- підготовка учнів до формування потреби у вдосконаленні;
- формування позитивного прагнення до вдосконалення;

- забезпечення розкриття потенціалу особистості, творче його застосування;
- врахування індивідуальних та вікових особливостей молодших підлітків;
- забезпечення духовного розвитку й формування особистості.

Виходячи з мети та завдань моделі, а також враховуючи структурні компоненти потреби в самовдосконаленні, програмовим змістом формування потреби у самовдосконаленні визначаємо соціально-виховний проект для учнів 5-7 класів, методичний семінар для вчителів, роботу з батьками.

Програмовий зміст розрахований на формування компонентів потреби в самовдосконаленні в учнів молодшого підліткового віку. Під час впровадження програмового змісту в навчально-виховний процес експериментальних класів протягом 3-х років ми проектуємо такі зміни у сформованості в дітей компонентів потреби:

Змістовий компонент потреби в самовдосконаленні буде спрямований на:

- розуміння дітьми сутності процесу самовдосконалення;
- наявність у дітей системи уявлень про власну цінність, потенціал;
- наявність в учнів знань про способи роботи над собою (саморегуляцію, саморефлексію, самоорганізацію, планування, самооцінку).

Програмовий зміст передбачає розвиток *мотиваційного* компоненту потреби в самовдосконаленні:

- наявність потреби в самовдосконаленні, бажання та інтересу до вивчення сутності процесу самовдосконалення;
- вироблення прагнення до досягнення сенсу життя;
- усвідомлення пріоритетності вдосконалення в загальнолюдських та особистісних цінностях;
- наявність зв'язку між формуванням потреби й життєвими планами.

Емоційно-вольовий компонент потреби в самовдосконаленні буде спрямований на:

- формування в дітей ціннісного ставлення до себе і до референтної групи;

- розвиток вольових рис підлітків;
- формування в учнів установки на творчу діяльність, успішне навчання;
- розвиток у підлітків здатності до вирішення конфлікту.

Програмовий зміст передбачає розвиток *самотворчого* компоненту потреби в самовдосконаленні:

- вироблення в учнів умінь та навичок ефективного розподілу вільного часу й організації власної позашкільної навчально-виховної роботи та дозвілля;
- оволодіння дітьми уміннями та навичками саморегуляції.

Процесуальний блок моделі.

Сутністю цього блоку є організація практичної роботи з формування потреби в самовдосконаленні. Основними складовими блоку є форми, методи, засоби, принципи самовдосконалення та педагогічні умови організації процесу формування потреби в самовдосконаленні.

Ми передбачали, що робота з формування потреби в самовдосконаленні повинна проводитися за такими напрямками:

1. Робота з підлітками.
2. Робота з класними керівниками.
3. Робота з батьками.

Ці напрями роботи лягли в основу створення нашої експериментальної програми з формування потреби в самовдосконаленні учнів молодшого підліткового віку.

Ми припускаємо, що найсуттєвіший вплив на формування потреби в самовдосконаленні мають такі фактори: зовнішні – зацікавленість школи та сім'ї в позитивному результаті та їх взаємодія, вплив друзів, ЗМІ, колективу, підвищення особистого рівня розвитку педагога, методичне забезпечення школи, наукове обґрунтування процесу формування потреби та внутрішні стимули: воля, сформованість логічного мислення, незадоволення собою, прагнення змінитися, усвідомлення необхідності вдосконалювати себе, сформованість переконань, усвідомлення інтересів.

До організаційно-методичного забезпечення ми відносимо форми, методи, засоби (більш детально за роками навчання розписані в параграфі 2.3), які сприяли б удосконаленню особистості. Вважаємо, що доцільно використовувати такі форми роботи: диспути на етичні теми; вечори запитань і відповідей; огляди літератури з самовдосконалення; практичні заняття; акції милосердя; інтелектуальні ігри; конкурси ерудитів; прогулянки на природу, у музеї; турніри знавців з етикету; малі олімпійські ігри; літературно-музичні вечори; ігри-конкурси; конкурси винахідників і фантазерів; бесіди про гігієну, здоров'я; тренінги на відпрацювання навичок самовдосконалення; вправи на розвиток пізнавальних процесів; позаурочні заняття з удосконалення себе; зустрічі з видатними людьми власного краю; читання книг, журналів, преси про життя видатних людей; вікторини; тематичні години класних керівників; гуртки, секції; випуски стінгазет; екскурсії; походи; індивідуальні й групові консультації.

До основних методів організаційно-методичного забезпечення формування потреби в самовдосконаленні належать: бесіда, лекція, пояснення, створення виховуючих ситуацій, привчання, вимога, приклад, дискусія; методи самопізнання: самоспостереження, самоаналіз, самооцінювання; методи саморегуляції: самопереконування, самокритика, самопримус, самонаказ, самонавіювання; методи стимулювання: самопідбадьорювання, самозаохочення, самопокарання.

Засобами формування потреби в самовдосконаленні є курс "Як удосконалювати себе" для учнів 5-7 класів, методичний семінар для вчителів, робота з батьками.

Контрольно-регулятивний блок моделі.

Призначенням цього блоку є своєчасне отримання інформації про хід процесу формування потреби в самовдосконаленні.

Результативний блок моделі передбачає оцінку досягнутої мети.

Результатом нашої роботи повинна виступати сформована потреба в самовдосконаленні в молодших підлітків.

Підлітки мають опанувати знання, уміння та навички, отримати уявлення, сформувані поняття та судження стосовно процесу самовдосконалення; виробити уміння та навички планувати й ефективно розподіляти власний час: організувати свою позаурочну навчально-виховну роботу, дозвілля; уміти вирішувати конфлікти; оволодіти навичками й уміннями оцінювання себе, саморегуляції та саморефлексії; уміти визначати власні життєві цілі та шляхи їх досягнення та т.ін.

Основним критерієм оцінки результату ми вважаємо його відповідність поставленій меті. Ефективність процесу формування потреби в самовдосконаленні можна простежити через порівняльну характеристику стадій розвитку потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків на початку та в кінці експериментального дослідження.

Модель передбачає чітке виділення педагогічних умов формування потреби в самовдосконаленні, тому здійснено їх детальний аналіз.

Педагогічні умови формування потреби в самовдосконаленні в учнів молодшого підліткового віку.

Сучасний етап розвитку освіти і науки України характеризується посиленням вимог до вихованця та розвитку особистості, яка повинна творчо застосовувати набуті знання, сформовані уміння, мати навички до будь-якої діяльності та прагнути до самовдосконалення й саморозвитку. Це веде за собою зміну, переосмислення умов формування й розвитку особистості. Одним із оновлених підходів щодо виховання особистості є обґрунтування, розробка й експериментальна перевірка педагогічних умов організації процесу самовдосконалення в позаурочній діяльності.

Результати початкового зрізу з метою визначення рівнів сформованості потреби в самовдосконаленні довели необхідність визначення спеціальних умов організації процесу формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків, які повинні забезпечити ефективність процесу формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності.

Під педагогічними умовами будемо розуміти сукупність обставин, які забезпечують досягнення раніше поставленої мети.

У роботах науковців простежується увага до виділення умов, спрямованих на самовдосконалення:

- розвиток самосвідомості, світогляду;
- формування системи морально-психологічних установок (воля, контроль, свідомо саморегуляція, внутрішнє духовне життя);
- формування особистих ідеалів і життєвих планів [202];
- систематичність і послідовність роботи над собою;
- допомога й контроль у процесі вдосконалення [264],
- домінантний розвиток морально-духовних функцій особистості [243],
- наявність потреби в самоповазі,
- наявність протиріч між “Я-ідеальним” та “Я-реальним”(Є.Льїн) [131],
- розвиток уміння володіти собою, орієнтуватись у своїх думках, учинках, діяльності [210],
- забезпечення перспективи росту особистості,
- формування відповідальності за свій розвиток [202],
- організація ситуацій, які б сприяли самовдосконаленню особистості,
- нейтралізація негативних явищ, підсилення ролі позитивних явищ,
- забезпечення активності особистості [98].

На нашу думку, усі перераховані умови можна умовно поділити на зовнішні та внутрішні. Незважаючи на значну кількість умов, виділених науковцями, більша їх частина належить до внутрішніх умов. У контексті нашого дослідження формування потреби в самовдосконаленні ми розуміємо через вплив зовнішніх умов на внутрішні, а тому дозволимо собі розширити список зовнішніх умов і виділити, на наш погляд, основні внутрішні й зовнішні умови, врахування яких буде сприяти формуванню потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності.

Поклавши в основу виділення педагогічних умов формування потреби особистості в самовдосконаленні умови виникнення й функціонування педагогічних систем Н.Кузьміної [207], принципи системного й діяльнісного підходів до виховання, враховуючи вікові й індивідуальні особливості молодших підлітків, а також на основі аналізу науково-практичних джерел, ми виділяємо наступні групи умов формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків:

- зовнішні: розробка та впровадження науково-теоретичного й методичного забезпечення процесу формування потреби в самовдосконаленні; створення емоційно-творчого морально-психологічного клімату класу; підвищення педагогічної культури батьків;
- внутрішні: наявність ціннісних орієнтацій, спрямованих на самовдосконалення, наявність мотивації та інтересу до самовдосконалення.

Формування потреби в самовдосконаленні здійснюється через вплив зовнішніх умов на особистість молодшого підлітка.

Розглянемо умови формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків, які розроблено нами для впровадження їх у формувальному етапі експерименту.

Розробка та впровадження науково-теоретичного та методичного забезпечення процесу формування потреби в самовдосконаленні полягає в розгляді наукових положень щодо формування потреби в самовдосконаленні згідно з віковими групами, у розробці навчальних посібників, методичних рекомендацій для вчителів ЗОШ, курсів для учнів різних вікових груп ЗОШ.

Формування потреби в самовдосконаленні має ґрунтуватися на принципах особистісно орієнтованого підходу до навчання й виховання учнів. Цей підхід спрямований на саморозвиток особистості, дає можливість реалізувати себе, розвинути задатки та здібності кожної особистості, передбачає можливість обирати предметний матеріал відповідно до розвитку пізнавальних здібностей. Особистісно орієнтований підхід спрямований на формування освіченої людини, яка може індивідуально сприймати світ і

творчо діяти в ньому, на відміну від традиційного підходу, де дитина лише оволодіває знаннями, уміннями й навичками. Особистісно орієнтований підхід спрямований на врахування педагогом індивідуального розвитку кожної дитини і пристосування змісту, форми й методів навчального процесу під цей розвиток. Педагог при цьому повинен бути гарним психологом, який знає особистість кожної дитини класу. Особистісно орієнтований підхід сприяє просуванню учня на новий рівень розвитку. І.Якиманська визначає сутність особистісно орієнтованого підходу до навчання в тому, що потрібно формувати позитивну мотивацію до пізнавальної діяльності, самопізнання, самореалізації та самовдосконалення, “озброїти” учнів механізмами адаптації, саморегуляції, самозахисту, самовиховання. І.Бех [22; 23] обґрунтував теорію особистісно орієнтованого підходу до виховання. Сутністю цього підходу є допомога людині в пізнанні самої себе, залучення вихованців до активності, формування мотивації постійного самовдосконалення й духовних цінностей людини, сприяння її самовираженню, саморозкриттю, самореалізації, самовдосконаленню.

Ефективність процесу виховання головним чином залежить від контрольованих чинників конкретної виховної методики. І.Бех такі контрольовані чинники називає інваріантами. Вони, на його думку, покликані зробити процес виховання більш розвивально ефективним.

Під час формування потреби у самовдосконаленні, на нашу думку, потрібно враховувати такі інваріанти: формування в суб’єкта здібності й бажання усвідомлювати себе особистістю; культивування у вихованця цінності іншої людини; утвердження педагогом позитивної особистісної сутності вихованця як альтернативи аналізу, що викриває його негативні риси; використання “ефекту генерації” у виховному процесі; використання “ефекту присутності”; культивування зворушливого виховного впливу; відповідність образу “Я” вихованця результатам своєї поведінки; ціннісно-сміслова спрямованість предметної діяльності особистості; утвердження особистісно розвивального самовиміру; самопереживання як необхідна

умова організації виховного процесу [26]. На нашу думку, наведені вище інваріанти покликані створювати такі виховні ситуації, які сприяли б виникненню позитивних почуттів стосовно себе, організовували “життєвий” світ дитини, визначаючи емоційну атмосферу та ціннісну спрямованість особистості; вчили підлітків цінувати інших, бути милосердними, добрими до інших; учили дитину диференціювати образ “Я” – знати як власні позитивні так і негативні сторони свого “Я” (в контексті нашого дослідження таким вищим “Я” може виступати людина, яка творить себе сама, досягає високих результатів); спрямовували виховний процес на самостійне оволодіння знаннями, моральними нормами, правилами, вимогами; створювали такі умови, за яких вихователь повинен бути нібито “присутнім” під час виховного процесу, поважаючи суверенність та індивідуальність дітей, творити особистість підлітка разом з ним; дитина переживає сильні моральні почуття, перший раз зробивши щось у напрямі самовдосконалення; відповідності поведінки дитини образу свого “Я” (наприклад, відвідування позашкільних закладів, покращення оцінок з предметів, вироблення певних моральних якостей, позбавлення від негативних звичок тощо); за яких джерелом самооцінки виступало б не порівняння себе з іншими, а порівняння себе з самим собою, тобто порівняння того, на що я раніше був нездатний, з тим, що спроможний зробити зараз. Все перераховане вище буде діяти лише тоді, коли в дитячому колективі будуть створені сприятливі умови для формування потреби в самовдосконаленні.

Саме тому важливою умовою формування потреби в самовдосконаленні є *створення емоційно-творчого морально-психологічного клімату класу*. У його створенні дуже важливо спиратися на позитивні якості вихованців. Педагоги повинні будувати свої стосунки з учнями та взаємовідносини підлітків між собою шляхом взаємопідтримки, взаємопорозуміння, довіри та співтворчості. «Творчість – це процес, у якому поєднуються здібності, інтереси, вольові якості, почуття та емоції. Людина,

яка діє творчо, постійно вдосконалює себе, готова прийти на допомогу іншим, ніколи не зупиняється на досягнутому» [144, с. 41].

Педагогам в жодному разі не можна акцентувати увагу лише на недоліках і невдачах учнів. Учителі повинні прагнути, щоб виховний процес відбувався в спокійних умовах, щоб між вихованцями відчувалися злагодженість дій, шанобливе, турботливе ставлення один до одного. Вихователь має хвалити своїх підопічних, уселяти в їх душі впевненість у своїх силах, підбадьорювати їх. Саме за таких умов кожна дитина захоче досягти успіху, почне творчо працювати й у результаті буде вдосконалювати себе. Дитина, яка має досвід творчої діяльності в повсякденному житті, буде приймати правильні рішення і в нестандартних ситуаціях.

Створити позитивний клімат класу неможливо без забезпечення переживання учнями ситуацій успіху.

«Ситуація – сукупність зовнішніх відносно суб'єкта умов, унаслідок яких створюються обставини, що змушують його проявляти відповідну активність. Поведінка суб'єкта в ситуації передбачає її аналіз і усвідомлення, прийняття рішення і прояв активності відповідно до поставленої мети» [269 с. 325].

«Ситуація успіху – цілеспрямована організація вихователем умов, які забезпечують досягнення учнем успіху в певній діяльності» [244, с. 327].

Ми вважаємо, що ситуації успіху впливають на:

- підвищення самооцінки;
- викликають позитивні емоції, які можуть стати пусковим механізмом розвитку особистості. Отже, сприяють розвиткові афективного компонента потреби в самовдосконаленні;
- сприяють появі віри у власні можливості;
- сприяють появі прагнення ще раз досягти успіху, включаючись при цьому в певний вид діяльності (у контексті нашого дослідження – у діяльність із самовдосконалення), а отже, сприяють розвиткові мотиваційного компонента потреби;

- сприяють появі інтересу до самовдосконалення, а отже сприяють розвиткові когнітивного компонента потреби.

На думку І.Беха, завдяки створенню ситуацій успіху виникає спрямованість як “самоцінний вияв активності особистості”. Така спрямованість є ознакою морально-духовних стосунків у системі “учень-учень”. Як зазначає вчений, завдяки цьому «учні пізнають ровесників, їх схильності, бажання, очікування, почуття та інтереси» [24, с. 46]. Почуття успіху протікає у формі позитивного переживання задоволення чи радості. І.Бех стверджує, що існує пряма залежність між почуттям успіху суб’єкта й мотивацією його досягнення. Почуття успіху не може виникати раптово, його потрібно формувати тривалий час. Щоб сформувати його, потрібне тривале повторення позитивних переживань (емоції) і ситуацій досягнень. Почуття успіху є рушійною силою мотиваційної сфери особистості. Воно «підживлює ставлення людини до себе, стає ядром особистості» [24, с. 54-56]. На нашу думку, це можна подати у вигляді формули: почуття успіху = N x ситуація + N x емоційна реакція, де N – це кількість повторень, x- знак множення.

Почуття успіху дитина переживає під час ситуацій успіху, які можуть виникати спонтанно та в спеціально створених умовах.

Створювати ситуації успіху потрібно із врахуванням інтересів дітей молодшого підліткового віку, які визначаються більшою стійкістю, силою, дієвістю та виходять за межі змісту життя підлітка. «Для цього періоду характерне формування пізнавального інтересу – прагнення до знань, активне ставлення до різних галузей науки, явищ природи, громадського життя. Спостерігається надання переваги певним навчальним предметам. Хлопчики цікавляться технікою, спортом, історією, кіно, окремими галузями науки, дівчата – художньою літературою, музикою та ін» [108].

Класні керівники повинні визначити наявні інтереси дітей за допомогою тестування. Потім у ході роботи з учнями намагатися створювати ситуації успіху, щоб кожна дитина пережила почуття задоволення й успіху.

Людина, яка досягла успіху в певній сфері діяльності, починає вірити у власні сили, у неї розвивається почуття впевненості в собі. Для такої дитини кожний попередній успіх є сходинкою до наступного. Класні керівники й батьки повинні навчати дітей, як досягати успіху в житті. У цьому можуть допомогти правила досягнення успіху Т.Іржі, які ми будемо використовувати у формульованому етапі дослідження: «1. Досягає успіху та людина, яка вже має певний успіх. 2. Потрібно усвідомлювати, навіщо вам це потрібно. 3. Пригадуйте попередні успіхи й почуття, які при цьому виникали. Це буде сприяти створенню атмосфери успіху. 4. Любіть свою справу. 5. Поступово просувайтесь вперед. 6. Шукайте виходу з неприємної ситуації, якщо така виникає. 7. Зміцнюйте віру в себе будь-якими шляхами. 8. Навчіться в усьому бачити щось позитивне, приємне» [323, с. 46-47].

Прийомами створення ситуацій успіху можна назвати: зміцнення віри у власні сили, залучення учнів до цікавої діяльності, прийом довіри, паралельної дії (А.Макаренко), вибуху.

І.Середа визначає такі прийоми створення ситуації успіху: надання альтернатив для самостійного вибору – не нав'язування власної позиції, надання можливості самим приймати рішення; спільні роздуми, які допомагають знайти правильний шлях чи вірне рішення; спонукання до самоаналізу, рефлексії; звернення до досвіду; порада; натяк; підказка; підбадьорювання; прояв захоплення діями вихованців у вигляді словесних оцінок, жартівливих виразів, різних символів; навіювання; авансування [294].

Усі ці прийоми можна використовувати в дослідженні з формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків.

Отже, створення ситуацій успіху буде сприяти розвитку всіх компонентів потреби в самовдосконаленні.

Не менш важливою умовою формування потреби в самовдосконаленні є *підвищення педагогічної культури батьків у напрямі підтримання потреби дітей у самовдосконаленні.*

Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні одним із найважливіших завдань визначає посилення ролі сім'ї у вихованні дітей і зміцнення її взаємодії з навчальними закладами [203]. Згідно з програмою, сім'я та школа є основними інститутами соціалізації дитини та її виховання, а отже, і основними завданнями цих інститутів має бути сприяння становленню особистості, здатної творити власне життя та жити в ньому на основі гуманних і гармонійних стосунків з навколишнім середовищем. Забезпечення єдності школи й сім'ї дозволяє підвищити рівень педагогічної культури батьків.

Вплив сім'ї виявляється залежно від: складу сім'ї (повна, неповна, багатодітна); стану здоров'я її членів; рівня освіти батьків; інтересів; взаємин у сім'ї; стилю виховання (демократичний чи авторитарний); мети виховання; матеріального забезпечення; житлових умов; усвідомлення батьківства.

Сім'я, як один із основних інститутів соціалізації дитини, відповідає за виховання підростаючого покоління. Саме в сім'ї створюються сприятливі умови для розвитку дитини, становлення почуття самоцінності й упевненості в собі, компетентності в різних сферах життєдіяльності. Без цього, на наш погляд, неможливо сформувати в молодших підлітків потребу в самовдосконаленні. Саме в сім'ї закладається основа для становлення світогляду, переконань, ідеалів. Сім'я також сприяє фізичному вдосконаленню людини. У Національній програмі виховання учнівської молоді зазначено, що родина формує в дітей розуміння й особистісне ставлення до сенсу й мети життя, розвиває моральні якості, формує моральну свідомість шляхом включення дитини в родинне спілкування, у життя, сповнене добродійними справами, виховує в дітей готовність до творчої праці, спонукає до самовдосконалення [220].

Для того, аби процес формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у сім'ї був можливий, на нашу думку, потрібно:

- сформувати у батьків інтерес до проблеми формування потреби в самовдосконаленні;

- надати теоретичну та практичну підготовку батькам стосовно формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків.

Для підвищення рівня педагогічної культури батьків у напрямі формування потреби в самовдосконаленні в учнів молодшого підліткового віку потрібно надати їм теоретичні та практичні основи з проблеми, враховуючи при цьому рівень психолого-педагогічної підготовки батьків, ступінь складності пропонованого матеріалу.

Теоретична допомога батькам повинна включати в себе отримання інформації про особливості розвитку молодшого підлітка та їх вплив на формування потреби в самовдосконаленні, використання природного потенціалу дитини, виявлення інтересів до певного виду діяльності, розкриття способів роботи над собою.

Метою практичної допомоги повинно бути накопичення в батьків досвіду роботи з дітьми щодо формування потреби у самовдосконаленні.

Необхідно навчити батьків складати режими дня їх дітей, плани із самовдосконалення. Ефективними будуть дискусії, ігри й тренінги, розгляд педагогічних ситуацій. При цьому треба використовувати масові, групові й індивідуальні форми роботи.

На наш погляд, у формувальному етапі експерименту доцільно використовувати такі форми й методи роботи з батьками: бесіди, лекції, вечори запитань і відповідей, залучення батьків до виконання практичних завдань, ознайомлення з психолого-педагогічною літературою, виставки дитячих робіт, випуски тематичних газет, індивідуальні консультації, дні добрих справ, родинні «мости», сімейні свята, аукціони ідей сімейної педагогіки, батьківську школу, залучення батьків до самоосвіти й самовдосконалення.

Ми вважаємо, що в результаті нашої спільної роботи з батьками вони мають:

- позитивно налаштуватися на формування в учнів потреби в самовдосконаленні;

- прагнути, щоб їх дитина досягла успіху в житті;
- сприяти формуванню усвідомленого мотиву до самовдосконалення у своїх дітей;
- займатися власним удосконаленням, аби подавати приклад своїй дитині;
- упроваджувати отримані знання в практику роботи зі своєю дитиною.

Отже, ми прогнозуємо, що виділені нами педагогічні умови сприятимуть більш ефективному формуванню потреби в самовдосконаленні молодших підлітків, що буде перевірено під час формувального етапу дослідження.

2.3. Організація позаурочної діяльності з формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків

Формувальний етап експерименту проводився протягом 3-х років на базі шкіл № 1, № 7, № 15 м. Ніжина, Жовтневої ЗОШ І-ІІІ ст. Переяславського району Київської області, Талалаївської ЗОШ І-ІІІ ст., Лосинівської ЗОШ І-ІІІ ст., Вертіївської ЗОШ І-ІІІ ст. Ніжинського району Чернігівської області, у якому взяли участь 297 учнів молодшого підліткового віку, 265 батьків та 24 класних керівники.

Під час формувального етапу експерименту ми орієнтувалися на такі наукові положення: «активне втручання в об'єкт дослідження (передбачає єдність виховання та вивчення дитини); самопізнання є передумовою виховання; положення про єдність поведінки й розвитку особистості. Формування вчинку, поведінки дитини є одночасно розвитком її особистісних цінностей, а сам вчинок є цінністю в дії» [24, с. 284-285].

Експериментальне дослідження здійснювалося відповідно до логіки теоретичного дослідження та підходів до формування потреби молодшого підлітка в самовдосконаленні за такими взаємопов'язаними напрямками:

- організація виховної роботи з урахуванням структури потреби в самовдосконаленні,
- організація виховної роботи з урахуванням педагогічних умов формування потреби в самовдосконаленні,
- організація виховної роботи з урахуванням стадій розвитку потреби в самовдосконаленні.

У дослідженні ми не визначали завданнями сформувати потребу в самовдосконаленні з певного напрямку виховання, наприклад, потребу до морального, інтелектуального чи фізичного вдосконалення. Ми прагнули сформувати потребу в самовдосконаленні в загальному вигляді, як усвідомлене дитиною бажання змінюватися на краще.

Важливими завданнями дослідження на цьому етапі стало:

- довести до свідомості молодшого підлітка думку про те, що всі люди можуть удосконалювати себе згідно із своїми можливостями;
- сформувати бажання досягти максимального успіху у сфері діяльності, яку обирає сама дитина, на основі її задатків та інтересів;
- надати учням знання та сформувати вміння й навички ефективного використання вільного часу;
- сформувати ціннісне ставлення до себе та до референтної групи;
- сформувати адекватну самооцінку;
- сформувати в дитини вміння правильно визначати своє місце в житті, пріоритетні цілі життя;
- сприяти формуванню вольових якостей особистості;
- сприяти формуванню навичок спілкування, розвитку здатності до попередження, вирішення конфліктів.

Методичною основою формувального етапу експерименту є розроблена нами модель з формування потреби в самовдосконаленні.

Оскільки основним завданням експерименту стало формування структурних компонентів потреби в самовдосконаленні (змістового, мотиваційного, емоційно-вольового й самотворчого) в учнів молодшого

підліткового віку в позаурочній діяльності, то було визначено, що під час формування змістового компоненту потреби у самовдосконаленні потрібно:

- забезпечити розуміння учнями сутності процесу самовдосконалення;
- сформувати цілісну систему уявлень про власну цінність, потенціал;
- поширити знання учнів про способи роботи над собою (саморегуляцію, саморефлексію, самоорганізацію, планування, самооцінку).

Під час формування мотиваційного компоненту ми ставили завданнями:

- сформувати бажання та інтерес в учнів до вивчення сутності процесу самовдосконалення;
- забезпечити наявність зв'язку між формуванням потреби й життєвими планами;
- забезпечити усвідомлення пріоритетності вдосконалення в загальнолюдських та особистісних цінностях;
- сформувати ціннісне ставлення до себе й до референтної групи;
- виробити прагнення досягнути сенс життя;
- сформувати установки на творчу діяльність, успішне навчання.

Формування емоційно-вольового компоненту передбачало:

- сприяти формуванню почуття відповідальності за власні дії;
- сприяти формуванню вольових якостей особистості;
- сприяти розвиткові здатності до вирішення конфлікту.

Під час формування самотворчого компоненту вирішувалися такі завдання:

- сформувати вміння та навички ефективного розподілу вільного часу й організації власної позашкільної навчально-виховної роботи й дозвілля;
- сформувати вміння та навички саморегуляції.

Процес формування потреби в самовдосконаленні охоплював три умовно визначені нами етапи:

1 етап: формування спонукального мотиву до процесу самовдосконалення. На констатувальному етапі дослідження нами було

з'ясовано ставлення молодших підлітків до процесу самовдосконалення, розуміння значущості вдосконалення себе, володіння прийомами, формами, методами, способами пізнання себе та самовдосконалення. З цією метою нами було проведене опитування молодших підлітків за допомогою анкетування: Чи працюєш ти над зміною себе? Що ти хочеш у собі змінити? Що ти для цього робиш? Що тобі заважає виконати заплановане? Як дорослі, друзі можуть тобі допомогти змінитися, стати кращим, ніж ти є зараз? На констатувальному етапі експерименту нами було виявлено рівень сформованості вольових якостей особистості, рівень сформованості інтересу до процесу самовдосконалення, наявність ідеалів і бажання їх наслідувати, сформованість адекватної самооцінки, рівень задіяності учнів у гуртках, секціях і т.ін., які під час формувального етапу експерименту допомогли нам формувати у вихованців свідоме ставлення до самовдосконалення. Саме тому, формуючи спонукальний мотив до самовдосконалення, ми намагалися працювати так, щоб усі учні усвідомили значущість самовдосконалення для теперішнього й майбутнього життя; щоб вони зрозуміли, що всі люди можуть удосконалювати себе відповідно до своїх можливостей і задатків; щоб усі підлітки захотіли досягти успіху в певній сфері діяльності; щоб усі врешті-решт дійшли до усвідомлення того, що власна доля в їхніх руках.

Поруч із заняттями, виховними заходами ми приділили значну увагу індивідуальній роботі з учнями, бо формування потреби в самовдосконаленні передбачає індивідуальний, особистісно-орієнтований підхід до кожного учня. У ході дослідження ми намагалися не випускати з поля зору всіх учнів експериментальних груп. Під час занять давали молодшим підліткам завдання різного ступеня складності, враховуючи, на якій стадії розвитку потреби знаходяться вихованці: залучали до самостійної роботи, до висловлювання думок, підбадьорювали, слідкували за правильним виконання вправ на розвиток пізнавальних процесів, згуртовували їх, створювали ситуації успіху, враховували індивідуальні особливості підлітків. Після уроків проводили індивідуальні бесіди,

консультації, давали поради, проводили індивідуальні тестування, давали різного роду доручення, які б сприяли формуванню вольових якостей особистості, духовних цінностей. Також нами було проведено ряд бесід і з учителями й батьками учнів з метою більшого розуміння учнів, налагодження доброзичливих стосунків між вихованцями й батьками та між вихованцями й учителями. Ми запрошували на класні години представників музичної, хореографічної шкіл, станції «Юних техніків», спортивних секцій, будинку Школяра з метою проведення агітації щодо відвідування цих закладів, а також влаштовували екскурсії до них. Під час виховних занять наводилися приклади з життя відомих людей села, міста, України, світу із обов'язковим висновком про те, як можна досягти успіху й удосконалити себе.

2 етап: формування ідеалу у вихованців і прагнення його наслідувати. Вивчивши індивідуальні особливості учнів, ми намагалися домогтися того, щоб усі учні ЕГ мали ідеал, який би вони прагнули наслідувати. Ми намагалися так будувати виховний процес, щоб наші вихованці зрозуміли відмінність між собою та своїм ідеалом, щоб побачили, які риси їм потрібно виробити для досягнення ідеалу, а яких недоліків слід позбутися. Також ми слідкували за тим, щоб вихованці не зупинялися на досягнутому, а постійно вдосконалювали себе.

На цьому етапі нами була проведена індивідуальна робота з підлітками з метою визначення їх ідеалу та окреслених шляхів його наслідування. Також були створені індивідуальні програми самовдосконалення (перспективні плани самовдосконалення). Формуванню ідеалу сприяли виховні заняття, бесіди, читання реферативних повідомлень про життя видатних людей та їх обговорення, наведення прикладів із життя, складання класом пам'ятки «Ідеал, до якого я прагну», написання твору «Мій ідеал», індивідуальна робота з учнями. Більш детально форми й методи роботи вказані в таблиці (див. табл. 2.6) і розписані далі по тексту.

3 етап: реалізація програми самовдосконалення, тобто здатність вихованця виконувати перспективний план особистісного зростання.

Метою цього етапу стало залучення учнів до різних видів діяльності: художньо-естетичної, спортивної, пізнавальної, трудової та ін. Також вихованці були задіяні громадськими дорученнями й активно відвідували гуртки та секції. Ми контролювали цей процес, поступово збільшуючи прояви самостійності учнів і підтримуючи їх ініціативу. Під час реалізації програми із самовдосконалення в життя ми вчили вихованців різним прийомам, методам роботи над собою (див. табл. 2.6).

Хочеться відмітити, що ці етапи є умовно виділеними, але, враховуючи їх, ми проводили індивідуальну роботу з учнями залежно від того, на якій стадії розвитку потреби в певний час перебували наші вихованці. Працюючи з одними й тими ж учнями протягом 3-х років, ми чітко прослідковували зміни, які в них відбувалися. Під час дослідження ми й класні керівники не випускали з поля зору учнів, які потребували особливої уваги: учні, які знаходилися на початковій стадії розвитку потреби, та вихованці, що перебували на конструктивній стадії розвитку потреби. Наприклад, учні, які вже в 5-ому класі знаходилися на конструктивній стадії розвитку потреби, потребували найбільшої індивідуальної роботи, щоб вони не зупинилися у своєму розвитку. Тому нам доводилося весь час піднімати їм «планку», до якої потрібно «дорости»; разом з учнями та їх батьками обирати методи, виділяти шляхи досягнення чергової мети, враховуючи вік підлітків та їх індивідуальні особливості. Найскладніше було проінняти ідеєю самовдосконалення молодших підлітків, які перебували на початковій стадії розвитку потреби в самовдосконаленні, але і в них спостерігалися певні позитивні зрушення. Якщо, наприклад, у 5-ому класі ці діти нічого не могли зробити власними силами, то на кінець 7-ого класу вони могли самостійно скласти режим дня, хоча не завжди його дотримувалися; вони розуміли значення самовдосконалення для життя людини, але ще не досягли того рівня, щоб діяти в цьому напрямі. Деякі вихованці почали позбавлятися

негативних звичок, перестали пропускати уроки та стали відвідувати виховні заходи. Молодші підлітки, які перебували на початок дослідження на динамічно-прогресуючій стадії розвитку потреби в самовдосконаленні, були резервом, щоб перейти на конструктивну стадію розвитку потреби. Їм нібито бракувало знань із самовдосконалення, а саме бажання вдосконалювати себе було сильним. Тому, отримавши певні знання, відкривши для себе щось незрозуміле й невідоме раніше, учні почали швидко прогресувати, хоча й без труднощів тут не обійшлося. Спостерігалось таке явище, коли діти, сильно захопившись ідеєю самовдосконалення, через деякий час відчували спад активності, а потім знову відновлювали процес удосконалення себе. Тому ми весь час намагались підтримувати це «горіння» учнів. Більш детально форми та методи роботи вказані в таблиці (див. табл. 2.6) та описані далі в тексті дисертації.

Формуючи у вихованців потребу в самовдосконаленні, ми розуміли, що ця потреба формується як у межах навчального, так і в рамках позанавчального простору, але найбільш повною мірою, на нашу думку, виявляється цей процес саме в позаурочній діяльності.

Програмою формувального етапу експерименту було визначено проведення соціально-виховного проекту для учнів 5-7 класів ЗОШ, який включав у себе курс за вибором “Як удосконалювати себе” (Додаток И) та організаційні форми виховної роботи; методичний семінар для вчителів (Додаток К); роботу з батьками (Додаток Л); залучення вихованців ЕГ та їх батьків до різних видів діяльності. У плануванні виховної роботи класу були враховані вимоги: «відповідність педагогічним завданням, актуальним проблемам у вихованні учнів; відповідність віковому рівню, можливостям і інтересам учнів; різноманітність і адекватність методів і форм роботи; реальність виконання плану для класного керівника й учнів» [122, с. 419].

Мета й завдання формувального етапу дослідження в експериментальних групах передбачали проведення цілеспрямованої роботи згідно із соціально-виховним проектом. Заняття курсу за вибором були

виставлені в розклад один раз на тиждень. Метою даного курсу було формування в учнів молодшого підліткового віку потреби в самовдосконаленні.

Таблиця 2.6

Форми, методи роботи з молодшими підлітками

	Початкова стадія	Динамічно-прогресуюча стадія	Конструктивна стадія
	Самоспостереження з допомогою вчителя, складання режиму дня з допомогою вчителя, заохочення, індивідуальні бесіди, консультації, поради.	Самоспостереження самостійно; самоаналіз, самооцінка, складання режиму дня з допомогою вчителя; заохочення, індивідуальні бесіди, консультації, поради.	Самоспостереження самоаналіз, самооцінка, складання режиму дня самостійно; заохочення, індивідуальні бесіди, консультації, поради
5 клас	Разом з усім класом: тестові методики на виявлення здібностей, інтересів, надання громадських доручень, створення ситуацій успіху, організація виставок учнівських робіт, вправи на розвиток індивідуальних процесів, зустрічі з видатними людьми рідного краю, залучення учнів до гуртків та секцій за інтересами, вікторини, конкурси, ігрові технології, підготовка реферативних повідомлень, читання літератури про самовдосконалення.		
	Самоспостереження, складання режиму дня самостійно; самооцінка з допомогою вчителя, заохочення, індивідуальні бесіди, консультації, поради.	Прийоми «крок уперед», «оцінювання прожитого дня», самооцінка, складання режиму дня самостійно; самозабов'язання, складання плану	Самопідбатьорювання, самозаохочення, самонавіювання, самозобов'язання, складання режиму дня самостійно; складання плану самовдосконалення, ведення щоденника

продовження таблиці 2.6

	Початкова стадія	Динамічно-прогресуюча стадія	Конструктивна стадія
6 клас		самовдосконалення з допомогою вчителя, заохочення, індивідуальні бесіди, консультації, поради.	спостережень з допомогою вчителя; заохочення, індивідуальні бесіди, консультації, поради.
	Разом з усім класом: прийоми: «упізнай себе», «самохарактеристика», «взаємохарактеристика», надання громадських доручень, створення ситуацій успіху, організація виставок учнівських робіт, дискусії, розробка пам'яток: «Дружба», «Ідеал», «Самовдосконалення», «Воля», написання твору «Ідеал», підготовка реферативних повідомлень про життя видатних людей світу, міста, села; залучення учнів до гуртків та секцій за інтересами, «Акція милосердя», походи, вікторини, конкурси, ігрові технології, випуски стінгазет, читання літератури про самовдосконалення.		
7 клас	Прийоми «крок уперед», «оцінювання прожитого дня», складання плану самовдосконалення з допомогою вчителя, заохочення, індивідуальні бесіди, консультації, поради.	Самопідбадьорювання, самозаохочення, самонавіювання, самозобов'язання складання режиму дня, складання плану самовдосконалення самостійно; ведення щоденника спостережень з допомогою вчителя; заохочення, індивідуальні бесіди, консультації, поради.	Самопереконання, самокритика, самопримус, самонаказ, самонавіювання, прийом «правила самовдосконалення», самозобов'язання, складання плану самовдосконалення, ведення щоденника спостережень самостійно; заохочення, індивідуальні бесіди, консультації, поради.
	Разом з усім класом: дискусії, диспути, випуски стінгазет, екскурсії, створення ситуацій успіху, залучення учнів до колективних творчих справ, читання літератури про самовдосконалення, використання прийомів і методів роботи над собою.		

Даний курс сприяв ознайомленню учнів з основними методами, засобами, прийомами самовдосконалення. Його зміст включав теми, які розкривають

сутність процесу самовдосконалення, пізнання та самовиховання особистості, рекомендації з використання вільного часу, ведення щоденника спостережень, створення плану вдосконалення та його втілення в життя. Курс передбачав вивчення таких розділів: “Особливості “Я”, “Пізнай себе”, “Як стати кращим”, “Як удосконаливати себе”, “Як досягти успіху”. Така його будова дозволяла розглядати зміст послідовно, систематично, поступово ускладнюючи його за роками навчання, що сприяло формуванню в учнів молодшого підліткового віку потреби в самовдосконаленні. Крім курсу, з вихованцями проводилися різні виховні заходи. Реалізація соціально-виховного проекту передбачала використання масових, групових, індивідуальних організаційних форм виховної роботи, завдяки впровадженню яких вирішувалися конкретні виховні завдання, формувалися певні особисті якості й уміння. Під час експериментальної роботи вихованці залучалися до різних видів позаурочної діяльності: пізнавальної, художньої, спортивної, вільного спілкування, трудової, громадянської, ціннісно-орієнтаційної. Організуючи виховний процес, ми виділяли такі його етапи: визначали мету й завдання, планували, організовували, безпосередньо втілювали в життя колективні виховні справи й аналізували їх результат. Виховні справи ґрунтувалися на принципі поваги до особистості молодшого підлітка; урахуванні індивідуальних, вікових особливостей, потенційних можливостей вихованців. Завдяки використанню різноманітних організаційних форм виховання молодші підлітки були залучені до специфічної суспільно корисної діяльності, спрямованої на самовдосконалення. Співучасниками організації виховної роботи були класні керівники.

Реалізація завдань формувального етапу експерименту відбувалася таким чином.

Плануючи роботу, спрямовану на *надання вихованцям знань та формування умінь і навичок ефективного використання вільного часу*, ми визначили ряд завдань:

- сформувати в молодших підлітків знання про “режим дня”, “вільний час”, “невикористаний час”, “ефективне використання часу”, “інтерес”, “захоплення”;
- поширити знання вихованців про способи роботи над собою;
- забезпечити наявність зв'язку між потребами й життєвими планами;
- сформувати установку на ефективне використання часу;
- сприяти формуванню вольових рис особистості;
- сформувати уміння та навички ефективного розподілу вільного часу як умови, що сприяє формуванню потреби в самовдосконаленні;
- розробити пам'ятку “Як займатися самовдосконаленням”.

Реалізація цих завдань здійснювалася за допомогою таких форм і методів роботи:

- було організовано ряд занять з учнями експериментальних груп на такі теми: “Як я бачу своє майбутнє?” (5-7 клас), “Час – найбільша цінність життя!” (5-7 клас), “Режим дня” (6 клас), “Мої інтереси та захоплення” (6-7 клас), “Уміння використовувати час – головна умова досягнення успіху” (6 клас);

- за допомогою тестових завдань визначалися особистісні здібності, інтереси й нахили дітей [254, с. 54];

- складались орієнтовні режими дня вихованців (6-7 клас);

- з метою формування в підлітків таких якостей особистості, як упевненість у собі, наполегливість, прагнення виконати завдання краще, досягти успіху; підвищення рівня самооцінки, зміни ціннісного ставлення дитини до самої себе, до однокласників; були організовані виставки учнівських робіт. До цієї роботи залучались і вихованці, які вважали, що в них відсутні здібності до певного роду занять;

- з метою формування у вихованців такої якості, як підвищення працездатності, що проявляється в умінні швидко виконувати завдання під час методичного семінару, учителям було запропоновано надавати учням

додатковий бал за швидкість виконання завдань. У результаті цього в ЕГ, зі слів вчителів, підвищилася працездатність;

- разом з учнями було розроблено пам'ятку із самовдосконалення (6 клас), яку вони отримали додому (Додаток М). Батькам же пропонувалося слідувати за дотриманням положень пам'ятки дітьми вдома;

- вироблення разом з вихованцями планів їх самовдосконалення із врахуванням даних, наведених батьками (спостереження батьків за учнями вдома (Додаток Н)).

Як приклад, наведемо індивідуальний перспективний план щодо самовдосконалення 3-х вихованців :

Представимо перспективний план учня з середнім рівнем навчальних досягнень, спрямований на самовдосконалення, який цікавиться гуманітарними науками й часто хворіє:

Андрій Г.(ЗОШ №7, м. Ніжин, 6 клас):

1. Тренувати пам'ять.
2. Виконувати повністю домашні завдання.
3. Дотримуватися режиму дня.
4. Загартовувати організм.
5. Прочитати матеріал з життя спартанців та афінян.
6. Вивчити біографію М.Гоголя, М.Заньковецької.
7. Не боятися переконувати інших, відстоювати свої думки.
8. Вести щоденник самопостережень.
9. Підготувати підбірку творів художнього змісту.

Що стосується плану учня з початковим рівнем навчальних досягнень, який гарно малює, то до його плану було включено такі позиції:

Сергій К. (ЗОШ № 1, м. Ніжин, 6 клас):

1. Розвивати уяву.
2. Кинути палити.
3. Дотримуватися режиму дня.
4. Відвідувати секцію з футболу.

5. Відвідувати художню школу.
6. Вивчити біографію Пікассо.
7. Читати вдома вголос по 5 сторінок тексту щодня (для підвищення техніки читання).
8. Розробити пам'ятку “Як боротися з лінощами”.
9. Підготувати підбірку малюнків для дітей школи-інтернату.

До плану Аліни С., яка є гарним математиком і має високий рівень навчальних досягнень, були включені інші позиції:

Аліна С. (Талалаївська ЗОШ I – III ст., 6 клас):

1. Займатися додатково математикою та англійською мовою.
2. Відвідувати гурток «Математик».
3. Відвідувати секцію «Волейбол».
4. Записатися до танцювального гуртка.
5. Опанувати аутогенне тренування.
6. Вести щоденник самоспостережень.
7. Займатися додатково з А., яка відстає з математики.

У процесі визначення змісту й форм роботи щодо *формування ціннісного ставлення до себе та до референтної групи* ми виходили з того, що для вихованців 5-х класів, як показав констатувальний етап експерименту, референтною групою можна вважати батьків і найближчих родичів (бабуся, сестра, брат), на третьому й четвертому місцях знаходяться друзі та інші родичі дитини. Грунтуючись на цьому, ми своїми завданнями визначили:

- сформувати в підлітків поняття “дружба”, “справжній друг”, “товариш”, “знайомий”, “ідеал” та ін.;
- навчити вихованців обирати друзів;
- сформувати в підлітків навички моральної поведінки як основи процесу самовдосконалення;
- розробити пам'ятки для батьків та учнів з теми “Дружба”.

Розуміючи, що друзі поступово стануть референтною групою окремо взятої дитини, та виходячи з особливостей психічного розвитку підлітка, ми спрямували свою роботу на те, щоб навчити учнів обирати справжніх друзів.

Реалізація цих завдань відбувалася через упровадження таких форм і методів роботи з молодшими підлітками:

- у ході роботи були проведені заняття з тем: “Поводься з людьми так, як хочеш, щоб вони поводитися з тобою” (5-7 клас), “Я та дорослі” (6 клас), “Я та ровесники” (6 клас), “Правила поведінки” (5-7 клас), “Що означає “дружити” (5 клас), “Справжній друг чи товариш?” (5-7 клас), “Тип темпераменту й вибір друзів” (6 клас);

- разом з молодшими підлітками було створено пам’ятку “Дружба” (6 клас), (додаток П);

- у ході формувального етапу експерименту проводилася робота з *формування самооцінки* в молодших підлітків як фактору розвитку потреби особистості в самовдосконаленні, методами й формами якої були:

- організація виховних бесід на теми “ Основа самооцінки – система цінностей людини” (7 клас), “Самооцінка. Значення вміння правильно оцінювати себе для розвитку й самовдосконалення людини” (5 клас). На них були розкриті наступні питання: Ціннісні орієнтації особистості. Ставлення до себе, природи, суспільства, праці, мистецтва. Вічні цінності: доброта, справедливість, милосердя, правдивість, віра, надія, любов, краса. Термінальні та інструментальні цінності. Під час них вихованці переконалися в тому, що самооцінку людини можна змінити. Для цього потрібно знати свої можливості, розуміти, до чого ти прагнеш, чого бажаєш досягти в житті.

Оскільки прагнення добитися чогось у житті пов’язане з формуванням ідеалу, то наступним нашим завданням стало сформувати ідеал у молодших підлітків (6 клас). Виходячи з положення про те, що кожна людина, оцінюючи себе, порівнює себе з іншими, з певним “еталоном”, ідеалом, з тим, що бачить в інших, ми почали працювати над формуванням в учнів ідеалу:

- у ході багатьох занять у вихованців формувалися знання стосовно того, що ідеал - це зразок, на який потрібно рівнятися; ідеалом може бути як окремо взята людина, так і узагальнений образ; існує зв'язок між ідеалом, інтересами та світоглядом людини; розвиваючи волюві якості особистості, ми допомагаємо собі наслідувати ідеал;

- складалися спільно з учнями пам'ятки "Ідеал, до якого я прагну" (6 клас) (додаток Р);

- учні писали твір "Мій ідеал". Після його написання, на наступних заняттях ми поверталися до теми "Ідеал", звертаючи більшу увагу на проблемні питання, на приклади з життя людей, яких потрібно було б наслідувати. Також у ході бесід з учнями ми детально зупинялися на тому, чого слід уникати під час наслідування і як це робити. У ході диспутів і діалогів на тему "Ідеал" наводилися приклади з життя учнів, вихованці запам'ятовували й аналізували чужий досвід і вчилися відстоювати власні думки щодо доцільності чи недоцільності переймання поганих звичок, вироблення в собі гарних звичок, формування позитивних якостей особистості;

- формуванню ідеалу також сприяла підготовка реферативних повідомлень про життя видатних людей, проведення виховних годин, присвячених їх життю та діяльності; обговорення ситуацій, які сприяли б формуванню прагнення виробити в собі ідеал;

- формування ідеалу передбачало й індивідуальну роботу з вихованцями 5-7 класів. Так, під час цілеспрямованої роботи з формування ідеалу в підлітків ми зіштовхнулися з проблемою, коли учні обирали ідеалом друзів, не враховуючи наявність у них певних досягнень та успіхів, та не могли дати чіткої відповіді на наші запитання, що ж саме вони хочуть наслідувати в «ідеальному» другові. Також ми з'ясували, що підлітками не обиралися люди, які були б прикладом моральної поведінки, котрі постійно працювали над собою та досягали результатів, якщо вони не були яскраво помітні. Такі проблеми нами вирішувались у ході виховних бесід з

вихованцями, шляхом залучення їх до гуртків, секцій за інтересами, участі в масових заходах, до читання відповідної літератури;

- спільно з класними керівниками було проведено акцію милосердя «Подаруємо радість дітям» (6 клас) (збирали речі, іграшки для дітей дитячого будинку), у ході якої ми намагалися сформувати гуманне ставлення до інших, а також такі особисті якості, як доброту, справедливість, милосердність один до одного та до тих людей, які нас оточують.

У цілому вважаємо, що робота була результативною, бо класні керівники відмічали, що діти зацікавилися проблемою: у класах почалися розмови про кумирів, ідеали, учні позаписувалися в гуртки й секції, засуджувалися шкідливі звички й аморальна поведінка. У результаті опитування батьків ми дізналися, що із 28 учнів 6-го класу ЗОШ № 7 м. Ніжина 6 учнів почали відвідувати бібліотеку, 11 учнів почали більш ретельно слідкувати за зовнішнім виглядом і станом здоров'я, 4 учнів позбулися шкідливих звичок, одна учениця відмежувалася від кризової групи й почала краще вчитися.

Одним із завдань експерименту стало *формування адекватної самооцінки*. Цьому сприяли надання вихованцям доручень (5-7 клас). Успішне виконання справ сприяло формуванню адекватної самооцінки та її підвищенню, саме тому ми під час експериментального дослідження слідували, щоб учні отримували різні доручення від класних керівників, нас, учителів-предметників та обов'язково виконували їх. Якщо під час виконання доручення в дітей виникали проблеми, то ми намагалися разом з ними їх розв'язати, надаючи певної самостійності учням у прийнятті рішення. Разом з класними керівниками ми визначилися в дорученнях, які могли виконувати учні 5-7 класів: староста, замісник старости, фізрук, худрук, завідуючий господарчою частиною, відповідальний за зовнішній вигляд учнів класу, за дотримання робочих місць в охайному стані, за чисту дошку, за наявність крейди, квітникар, фотокореспондент, редколегія і т.ін. Класні керівники давали ще й такі доручення: позайматися з відстаючими

учнями, провідати хворих удома та в лікарні, відвідати підшефних пенсіонерів та допомогти їм по господарству, залучити до свого гуртка чи секції учнів класу, виконати певні роботи на пришкольній ділянці, узяти участь у підготовці свят та їх проведенні та т.ін. Ми доручали класним керівникам змінювати доручення та обов'язки дітей, щоб кожен учень спробував себе в ролі старости, фізрука, відповідального за якусь справу тощо. З метою формування адекватної самооцінки, формування певних якостей особистості був організований туристичний похід. У результаті цього у вихованців формувалися такі якості, які сприяли їх вдосконаленню: самостійність, відповідальність, працелюбність, цілеспрямованість, наполегливість, милосердя, доброта, організованість, товарицькість.

Реалізація такої умови, як створення емоційно-творчого, морально-психологічного клімату класу, відбувалася таким чином: у 5-ому класі Вертіївської ЗОШ бути “квіткарями“ хотіли майже всі діти. Сталося це тому, що класний керівник, за професією біолог, вирішила в теплиці й класній кімнаті розвести багато квітів, щоб продати, а гроші витратити на ремонт класу (за згодою адміністрації). Діти почали вирощувати квіти. Вони купували розсаду, саджали її в принесені з дому “вазони“- ящики, коробки. По черзі поливали, обрізали, удобрювали, пересаджували. Через 2 роки на отримані кошти зробили ремонт класу. У результаті діти здружилися, багато про що дізналися з догляду за рослинами, а біологія стала їх улюбленим предметом. Артем С. і Віталік Г., які раніше прогулювали заняття і яких не приймали у квіткарі, так захопилися справою, що перестали пропускати заняття, покращили знання з біології та географії, стали повноправними членами гуртка. Роза В. у кінці року виступила з пропозицією наступного року почати вирощувати й овочі на пришкольній ділянці, а на кошти купити спортивний інвентар.

5-й А-клас Лосинівської ЗОШ виявився недружнім, недисциплінованим, інертним до проявів будь-якої ініціативи. Ситуацію потрібно було змінювати. Класний керівник обговорила з нами цю проблему

(вчителька хвилювалася, вважала, що в класі проводити роботу з формування потреби в самовдосконаленні – змарнувати час), спільним рішенням ми спланували згуртувати дітей, захопивши цікавою справою поряд із веденням курсу. На класних зборах було вирішено випускати газету “Життя класу“. Була обрана редколегія на чолі з головним редактором, фотокореспонденти. Дітям було запропоновано приносити домашні фото, які б характеризували спільний відпочинок батьків з дітьми, писати кожному невеличкі оповідання, які б розміщувалися на сторінках газети. Спочатку роботою керувала вчителька, а в 7-ому класі актив класу взяв усю роботу на себе, і газета стала називатися “Наші досягнення“. З класними газетами постійно ознайомлювалися батьки й інші вчителі-предметники. У результаті впровадження в практику 5 класу Лосинівської ЗОШ такої форми роботи вихованці почали багато працювати над собою, удосконалювати себе. Щоб потрапити на сторінки газети, вони змінювали власну поведінку, відзначалися в навчанні, брали участь у суспільно - корисній діяльності, досягали успіхів у спорті, зміцнювали власне здоров’я тощо. Починаючи з 7-ого класу, вчителька разом з дітьми почала переглядати старі номери газети з метою виявлення позитивних зрушень у кожної дитини. У ході такої роботи виявлялися вихованці, про яких нічого було сказати. Тому наступним нашим кроком було допогти й цим дітям покращити себе.

Проводячи роботу з формування потреби в самовдосконаленні, ми прагнули до розвитку вольових рис дітей, згуртованості колективу, появи прагнення стати кращими. У кінці експерименту класні керівники відмічали такі позитивні зрушення у вихованців ЕГ: діти ставали більш дружніми; прагнули змінитися, досягти успіху, ефективно використовувати власний час, не марнувати його; у дітей непомітних, безініціативних з’являлося бажання принести користь класу, підшефним; у класах зменшилася кількість конфліктів між дітьми; у вихованців з’явилася мета, і вони самостійно або з допомогою класних керівників намагалися втілити її в життя.

Робота, спрямована на *формування у вихованців уміння правильно визначати своє місце в житті, пріоритетні цілі життя*, передбачала розв'язання таких завдань:

- забезпечити розуміння підлітками понять “мета життя”, “здібності”, “задатки”, “шляхи досягнення мети життя”, “ставлення до життя”;
- стимулювати у вихованців появу прагнення до досягнення успіху в житті як однієї з умов формування потреби в самовдосконаленні;
- намагатися виробити прагнення до осягнення сенсу життя;
- сприяти формуванню почуття відповідальності за власні дії та вчинки;
- сформувати в підлітків уміння визначати найближчі й подальші цілі свого життя та самостійно визначати шляхи їх досягнення під час роботи над собою.

Реалізовувалися ці завдання в життя експериментальних груп через використання таких форм і методів роботи з учнями:

- організація виховних справ: конкурс ерудитів, гра-конкурс “Чия професія краща?” (5 клас), “Що з чого починається?” (6 клас), “Знайди помилку”;
- бесіди на тему: “Для чого ми з’явилися на цей світ?” (5 клас), “Твоє покликання” (6 клас), “Люди працюють, щоб жити, чи живуть, щоб працювати? (6 клас)”, “Геній від себе чи геній від природи?” (7 клас), “А чи вмієш ти бачити прекрасне в житті?” (7 клас), “Залежність між емоціями й настроєм” (7 клас), “Вічні цінності життя” (6 клас), “Попроси допомоги” (5 клас), “Зроби сам” (6 клас). У 5-6 класах були проведені ще і такі бесіди: “Задатки та можливості”, “Характер та діяльність”, “Що керує нашим тілом”, “Ти особливий”. В 6 –7 класах теми бесід поступово ускладнювалися. Наприклад,: “Здібності, інтереси та їх зв’язок”, “Талант, обдарованість, геніальність”, “Значення досвіду в житті людини”, “Потрібно чи не хочу”, “Потреби й бажання”, “Який слід повинна залишити людина на землі”, “Що я можу?”, “Що я вмію добре робити”, “Значення творчості в житті людини”;

- використання ігрових технологій: Гра “Що з чого починається?” використовувалася з метою розвитку логічного мислення, (5-6 клас). Суть гри полягала в тому, що на окремих аркушах паперу були записані певні положення. У результаті дитина спочатку за допомогою дорослих, а потім сама створювала послідовний ланцюжок, з’єднуючи положення стрілочками. Вигравав той, хто першим створював ланцюжок без логічних помилок. У цю гру ми грали групами, індивідуально або поділивши клас на 2 команди. Для учнів 5ЕГ класів ми придумали писати ці слова на цеглинках. Таким чином у ході гри будувався дім, починаючи з фундаменту, потім кілька поверхів та дах. У результаті впровадження гри вихованці з’ясували для себе, що в основі успіху лежать задатки, здібності, бажання та наполеглива праця.

Гра “Знайди помилку” (6-7 клас),. Метою цієї гри було навчити вихованців визначати у визначених нами цілях життя, які допомагають самовдосконалитися (наприклад: добре вчитися, досягнення успіху у житті, прагнення бути гарною людиною тощо) знайти помилку в їхніх кроках. У результаті цього у вихованців розвивалося логічне мислення, вони вчилися доводити свої судження, відстоювати думку, рахуватися з переконаннями товаришів, правильно вести дискусію, уникати конфліктної ситуації, бути стриманими.

Гра “Сім кроків до успіху” (6-7 клас), яка мала на меті опанування підлітками алгоритму “досягнення мети життя”. Ми розробили картки – пазли (по 7 штук до кожної ситуації, звідси й назва), які потрібно було в правильній послідовності з’єднувати між собою, досягаючи правильного результату. Коли діти зрозуміли хід гри й уже не робили помилок у кожній окремо взятій ситуації, ми ускладнили її, перемішавши пазли із 2-3 ситуацій між собою. У ході гри діти вивчили наступні “кроки успіху”, які зашифровані в пазлах: 1. Задатки та здібності. 2. Бажання та прагнення. 3. Розуміння того, для чого це мені потрібно (мета життя на певному етапі). 4. Перешкоди (як їх позбутися). 5. Ситуація підкріплення (дії). 6. Самостійність, творчий підхід. 7. Самоосвіта (безперервна). Такі ігри ми проводили регулярно, щоб

закріпити у дітей уявлення про досягнення успіху, виробити прагнення досягти чогось у житті, самовдосконалюватися;

- читання реферативних повідомлень про життя великих “людей ” (5 клас) на класних годинах: Вернадський, Шевченко, Пірогов, Гоголь, Заньковецька Ейнштейн, Дісней, Пікассо, Ньютон, Бетховен, Едісон, Пушкін, Франклін, тощо. Наведення різних прикладів з їхнього життя з постійним акцентом на тому, що вони хотіли стати кращими, ніж були, усі знали, для чого живуть: у них була мета в житті, якої вони намагалися досягти;

- паралельно з цим ми створювали ситуації успіху (5-7 клас) під час занять, зборів, виступів, ігор, вправ. Ситуації успіху сприяли покращенню настрою дитини, а позитивно налаштований вихованець впевнений у своїх силах, досягає більших успіхів у справі;

- написання твору “Якби я був чарівником, то...”;

- організація та проведення вправ на розвиток особистісних здібностей, тестування (5-7 клас). У даному випадку використано посібник «Пізнай себе» [254, с. 57].

Так, проводячи роботу з метою *сприяння формуванню вольових якостей особистості*, завданнями формувального етапу експерименту ми визначили:

- поширення знання вихованців про методи й прийоми роботи над собою;

- забезпечення усвідомлення важливості розвитку вольових якостей під час формування потреби в самовдосконаленні;

- сприяння формуванню вольових рис молодших підлітків;

- формування умінь та навичок роботи над собою;

- сприяння вихованню волі вихованців.

Реалізація цих завдань велася шляхом упровадження в навчально-виховний процес таких форм і методів роботи з молодшими підлітками:

- з метою вправляння та виховання волі (6 клас) було використано прийоми виховання волі за Р. Ассаджолі [113, с. 311]. Ці прийоми ми

включили в пам'ятку для учнів, яка була роздана дітям. Попередньо на заняттях разом з вихованцями було розібрано кожне положення пам'ятки. Просили учнів наводити приклади доти, доки всі не зрозуміли (додаток С). У результаті дотримання положень пам'ятки кожна дія дитини перетворювалася на свідому, спрямовану дію. Вихованців не потрібно було примушувати робити звичайні речі: дотримуватися режиму дня, доводити розпочату справу до кінця, бути стриманими тощо;

- у ході використання експериментальної методики “Лабіринт” (6 клас) нами була досліджена вольова регуляція. Метою методики було зменшення часу на виконання завдань. Після цього ми ознайомили вихованців з тим, як можна зменшувати час на виконання завдань на уроках. Наприклад, на математиці можна грати в гру, хто швидше вирішить приклади або розв'яже задачу, на українській мові, хто швидше виконає вправу. Дітям ця ідея сподобалася, і вони втілювали її в життя;

- під час формування потреби в самовдосконаленні ми вчили дітей використовувати такі методи й прийоми роботи над собою (6, 7 клас). Ці методи й прийоми роботи над собою допомогли вихованцям стримувати свої емоції та вчитися слідкувати за їх зовнішніми проявами, дотримуватися вимог етики, боротися з лінощами, негативними рисами характеру, небажанням учитися; сформувалися певні якості особистості; уселяли надію на власні сили; учили дітей аналізувати свої дії та вчинки, давати їм оцінку; планувати свою роботу та дотримуватися плану;

- у ході бесід на тему: “Там, де немає волі, немає і шляху” (6 клас), “Самоконтроль” (6 клас), “Як побороти страх” (7 клас), “Умій сказати собі “ні” (5 клас), “Вольові якості особистості” (6 клас) було розглянуто такі питання: Свідома організація та самоорганізація людиною своєї діяльності. Будова вольової дії. Вольова людина, яка вона? Зв'язок волі з пізнавальним процесом та особливості людини. Воля – запорука успіху. Загартування волі. Свобода вибору. Вольові якості. Уміння управляти собою. Перевірка своїх дій. Роль емоцій у житті людини. Тип ВНД та вплив на емоційний стан

людини. Щастя, любов, страх, сором, стрес. Уміння себе контролювати. Аутотренінг. Стан реакції. Як побороти страх. Аутогенне тренування. Гарний і поганий настрій. Потреби людей і воля. Чи може людина протистояти потребам. Боротьба мотивів;

- у своїх діях і вчинках молодші підлітки вже керуються розумінням необхідності дій, а тому розвивають такі вольові якості, як цілеспрямованість і стійкість волі. У ході дослідження ми переконалися в тому, що воля виховується в колективних іграх. Ми не раз спостерігали, як учасники гри мусили підкорятися її правилам, навіть якщо вони їм не подобалися. Гра навчила багатьох дітей домовлятися один з одним, вислуховувати думку іншого й доводити власні судження. Проте виникали й проблеми, пов'язані з тим, що деякі діти не хотіли грати в ігри, відсижувалися збоку. Причини цього, назвали самі вихованці: “Я не вмію швидко бігати“, “Я боюся, що не зловлю м'яч і всі будуть мене сварити“, “Я ніколи не грала в таку гру“, “Мені буде соромно, якщо я підведу команду“, “Ми вдома граємо за іншими правилами“. Організувавши дискусію на тему: “Чи легко грати в колективні ігри класом?“, ми побачили, що діти 5-ого класу Талалаївської ЗОШ були дуже інертними, ми “витягували“ з них слово за словом, дискусії не вийшло. Ми запропонували вихованцям після занять пограти в гру за нашими правилами, а потім після неї провести ще раз дискусію. Поділивши клас на команди, ми провели естафету з перешкодами, яка дозволяла проявити силу волі, кмітливість, фізичні здібності, логічне мислення. Як виявилось, половина учнів не грала в таку гру, бо в молодших класах уроки фізкультури часто замінювались іншими предметами, а коли й проводилися, то все зводилося до разминки й бігу. Після естафети діти ділилися враженнями: “Я перший раз стрибнула з такої висоти, було страшно“, “Я і не думав, що залізу на цей стовп“, “Я хочу ще пограти“, “Я буду вдома віджиматися, а то соромно було, що я зміг лише 2 рази, а Вася аж 8 разів віджався“, “А я і не знав, що бігаю швидше за всіх“. Наступного разу дискусія вдалася, була жвавою. Одні учні відстоювали думку про те, що класом важко грати в ігри,

бо учнів багато (не всі встигають пограти, сидять запасними), і домовитися про до спільні для всіх правила. Інші казали, що класом грати важче, але цікавіше, бо ти знаходишся на рівних з усіма, а на подвір'ї всі діти різні за віком, і тому важко себе проявити. Після дискусії всі прийшли до єдиної точки зору, що ігри згуртовують клас, дають можливість показати власні сильні сторони, розвивають волюві й людські якості: взаєморозуміння, взаємодопомогу, спритність, рішучість, наполегливість, уміння підкорятися вимогам колективу, відстоювати власну думку. Діти погодилися, що потрібно вдосконалювати себе фізично: займатися спортом, робити ранкову гімнастику, загартовуватися, розвивати волю. Розуміючи той факт, що учні цього класу не отримали повноцінної фізичної підготовки в початковій школі, запропонували вчителю фізкультури проводити побільше колективних ігор і різних вправ. Виступаючи перед батьками, ми радили їм записати дітей у спортивні секції, робити ранкову зарядку вдома. Через 3 роки вихованці цього класу стали більш дружніми, зникли конфлікти, 7 дітей відвідували спортивні секції, увесь клас почав брати участь у шкільних спартакіадах;

- надання громадських доручень та обов'язків (5-7 клас). Ми намагалися слідкували, щоб усі діти в класі мали свої доручення та обов'язки, мінялися ними й виконували їх. Це сприяло вихованню таких позитивних якостей волі, як витримка, наполегливість, відповідальність, дисциплінованість, обов'язковість, діловитість, ініціативність тощо.

Під час дослідження ми спостерігали зміни в учнях. Віра О. була безвідповідальною, недисциплінованою дівчиною, запізнювалася на заняття, слабо вчилася, не брала участі в житті класу. Ми порадили класному керівникові призначити її відповідальною за проведення зарядки, таким чином вирішивши проблему запізнь на уроки, дисциплінувати дівчину, допомогти їй відчувати власну необхідність і відповідальність перед колективом. Через рік Віра повністю змінилася: приходила вчасно до школи;

стала більш охайною, відповідальною; у неї з'явилися певні успіхи в навчанні, дівчина відчула себе потрібною колективу;

- з метою формування таких особистісних якостей вихованці ЕГ, як ініціативність, уміння доводити справу до кінця, організованість, охайність, витримка, ми радили класним керівникам знайомити учнів на класних годинах, виховних заняттях з діяльністю інших людей, їхніми задумами та втіленням планів у життя. Наприклад, на одну класну годину ми принесли мультфільм, де йшлося про створення першого літака. На цьому прикладі дітям було роз'яснено, що для здійснення задуму мало лише однієї ініціативи, потрібні ще певні зусилля волі, постійна сумлінна праця. Ми радили підліткам брати приклад з таких людей і тим самим виробляти в собі необхідну рису – ініціативність.

Можемо відмітити той факт, що на кінець експериментального дослідження в дітях ЕГ були помітні певні зміни: зростає кількість вихованців, які відвідували різноманітні гуртки, секції; сформувалися вольові риси; збільшився відсоток відвідувань занять, бо зменшилася кількість хвороб.

Плануючи роботу в напрямі *формування потреби й бажання спілкуватися, розвитку здатності до вирішення конфліктів*, ми враховували вікові особливості підлітків: новоутворенням є гіпертрофована потреба в спілкуванні з ровесниками, провідною діяльністю є інтимно-особистісне спілкування з ровесниками, соціальною ситуацією розвитку – емансипація від дорослих і групування з ровесниками.

Враховуючи вікові особливості розвитку молодших підлітків, ми визначили такі завдання:

- домогтися розуміння вихованцями понять: “спілкування”, “конфлікт”, “шляхи подолання конфлікту” та ін.;
- сприяти подальшому формуванню потреби в спілкуванні;
- забезпечити усвідомлення молодшими підлітками значення спілкування для життя кожної людини як члена соціуму;

- сприяти розвиткові здатності не вступати в суперечки й вирішувати конфлікти;

- сформуванню умінь та навичок спілкування.

Планування роботи було спрямоване на те, щоб діти прагнули до зближення один з одним, до співробітництва. Ми виходили з того, що ніщо так не об'єднує людей, як спілкування та спільна діяльність.

Реалізація цих завдань здійснювалася з використанням таких форм і методів роботи з учнями:

- організація малих Олімпійських ігор (5 клас), метою яких було згуртування класного колективу. Дітям пропонувалося виграти у своїх батьків, тому вони посилено готувалися до ігор, що ще більше згуртувало вихованців;

- бесіди та дискусії на теми: “Значення спілкування в житті людини” (7 клас), “Мова. Що означає “вміти говорити” (7 клас), “Умій вчасно зупинитися, подумай” (5 клас), “Уміння прощати та просити пробачення. Чи потрібно це робити?” (5 клас), “Труднощі, причини їх виникнення, шляхи подолання” (7 клас) з подальшим їх обговоренням;

- проведення тестування “Спілкування. Уміння слухати” (7 клас) [232], “Тип мовлення” (7 клас) [253], вправи на розвиток мовлення (7 клас) [232];

- надання теоретичних знань з теми “Мислення” (5 клас). Ми пояснювали значення мислення для людей, запрошували вихованців до співпраці з нами (побільше говорити, висловлювати свої думки, нехай навіть вони не завжди будуть збігатися з думкою більшості учнів).

Працюючи в даному напрямку, ми побачили, що вихованці 5-их класів різних шкіл відрізняються в умінні висловлювати власні думки. Протягом занять учням ставилися різні запитання на міркування, розв'язувалися ребуси та кросворди. Також діти писали маленькі повідомлення, доповіді та зачитували їх на заняттях. Деякий час учні мали змогу побувати в ролі вчителя. У результаті такої роботи вихованці навчилися не боятися висловлювати свої думки, вести дискусію;

- учителям-предметникам було запропоновано проводити вправи на розвиток мислення під час методичного семінару (5-7 клас): описати відоме явище; визначити спільні й відмінні риси; дати характеристику предметів; гра “Знайти зайве слово”; скласти з речень текст; виділити головне, або дати відповідь на запитання; об’єднати предмети, явища в групи; дати визначення поняттю; відгадати загадку, ребус, кросворд; із перерахованих суджень вибрати правильне; довести щось; зуміти всіх переконати у своїй правоті; розв’язати логічні задачі;

- молодшим підліткам було запропоновано читати книжки про великих людей: видатних учених, спортсменів, митців, політиків – з їх обговоренням на заняттях. Дітям пропонували прочитати такі книжки: І.Томан. “Як удосконалювати себе?”, Пекеліс В.Д. “Як знайти себе?”, Дефо Д. “Робінзон Крузо”, Верн Ж. “Таємничий острів”.

Але в нашій роботі було чимало труднощів, які виявилися в тому, що дуже важко було заохотити дитину до читання певної книги, деякі з них були відсутні в бібліотеці, а деяких було лише 1-2 екземпляри. Тому обговорення постійно відкладалися. Це гальмувало нашу роботу. Із усіх запропонованих книг дітям найбільше сподобалася книга Ж.Верна “Таємничий острів”. Під час обговорення учні ставили такі запитання: “Чи насправді існували такі люди?”, “Як може одна людина стільки знати?”. Учні мріяли стати схожими на героїв книги й потрапити на острів. Ми ставили їм запитання для роздумів: “Якби ви зараз потрапили на такий острів, то чи змогли хоча б розвести багаття?”, “Яким чином ви б добували собі їжу, захищалися від диких звірів, адже ви діти?”, “З ким ви хотіли б потрапити на такий острів?”. Підлітки замислювалися, ділилися думками та врешті-решт доходили висновку, що вони ще мало знають і вміють, що потрібно багато вчитися, розвивати вольові якості, тренуватися, займатися спортом, загартовуватися тощо. Ми підводили дітей до думки, що отримані знання можуть знадобитися їм у найнесподіваніших ситуаціях і саме від якості цих знань залежатиме продовження чи кінець життя людини. Результатом бесід стали

певні висновки вихованців про те, що потрібно вдосконалювати себе: шукати в собі недоліки й викорінювати їх, намагатися гарно вчитися, розвивати себе, знайти свою справу та стати її знавцем.

Отже, у ході роботи з вихованцями 5-7 класів було реалізовано таку педагогічну умову, як *«розробка та впровадження науково-теоретичного та методичного забезпечення процесу формування потреби в самовдосконаленні»*. У вихованців сформувалися передбачені експериментальною програмою знання про сутність, методи, прийоми самовдосконалення молодших підлітків, набулися уміння та навички роботи над собою.

У результаті реалізації педагогічної умови *«створення емоційно-творчого морально-психологічного клімату класу»* між вихователями й вихованцями, між вихованцями й вихованцями, між батьками й вихованцями створювалися стосунки на основі взаємопідтримки, взаємопорозуміння, довіри та співтворчості. Між вихованцями відчувалася злагодженість дій, шанобливе, турботливе ставлення один до одного. Такі умови забезпечили появу бажання у вихованців досягати успіху, творчо працювати над собою, удосконалювати себе.

Без сумніву, організація успішної позаурочної роботи з молодшими підлітками залежить від ініціативи, ґрунтовних наукових знань, педагогічної майстерності й бажання класних керівників працювати. Враховуючи даний факт, реалізуючи таку педагогічну умову, як науково-теоретичне й методичне забезпечення процесу формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності, ми розробили та провели методичний семінар, який розкривав поняття самовдосконалення, самовиховання особистості, був спрямований на оволодіння методами та прийомами самовдосконалення, а також методиками складання схем з використання вільного часу, ведення щоденника спостережень, створення плану вдосконалення. На семінарі розглядалися такі теми: "Сутність потреби особистості в самовдосконаленні", "Проблема самовдосконалення та "Я"-

концепція підлітка”, “Як удосконалювати себе”, “Пізнай самого себе”, які включали в себе лекційні, практичні заняття.

Така будова дозволяла поступово сформувати у вчителів знання, уміння та навички роботи з учнями з формування потреби в самовдосконаленні.

Що стосується методичного забезпечення, то система підготовки вчителів включала такі матеріали: цикл лекцій та семінарсько-практичні заняття. Завдяки впровадженню методичного семінару для вчителів реалізовувалася така педагогічна умова, як *«розробка та впровадження науково-теоретичного та методичного забезпечення процесу формування потреби в самовдосконаленні»*.

Велика увага в лекційному курсі приділялася ознайомленню вчителів з понятійним апаратом даного семінару. З методичної точки зору тема: “Сутність поняття “потреба в самовдосконаленні” є найбільш складною для сприйняття, тому при викладанні матеріалу даної лекції ми спиралися на наявні знання вчителів. Ця тема включає в себе розгляд питань: Проблема розвитку ідей самовдосконалення у філософській та психолого-педагогічній літературі. Самовдосконалення: сутність поняття. Види вдосконалення: духовно-моральне, розумове, фізичне, естетичне. Мотиви самовдосконалення: самоствердження, прагнення виділитися серед однолітків, інтерес, бажання досягти успіху, відповідальність і т.ін. Умови успішного самовдосконалення особистості. Однобічна спрямованість особистості й гармонійний розвиток. Особливості розвитку й формування потреби особистості в самовдосконаленні в молодшому підлітковому віці. Мета, завдання, зміст, засоби та прийоми самовдосконалення. Значення прагнення до самовдосконалення в житті людини.

Під час розробки лекції на тему “Проблема самовдосконалення та “Я”-концепція підлітка” ми більш докладно зупинялися на таких її основних аспектах, як “Я”-концепція, сутність поняття, компоненти: когнітивний, емоційний, оціночно-вольовий. Складові: “Я-реальне”, ”Я-ідеальне, ”Я-

соціальне”, ”Я-фантастичне“. Функції “Я”-концепції: сприяння внутрішній узгодженості особистості, основа очікувань стосовно самого себе, визначення інтерпретації набутого досвіду. Принципи самовдосконалення: принцип забезпечення суспільної спрямованості самовиховання учнів, принцип урахування особистих потреб учнів, принцип поєднання колективного впливу на школярів з індивідуальним підходом до них, принцип комплексної дії, принцип системності й послідовності дій, принцип успіху, принцип ефективності методів виховання, принцип зворотнього зв'язку та принцип самодіяльності. Зміни особистості в підлітковому віці. Самооцінка підлітка. Сутність поняття, види: висока, середня, низька, адекватна, неадекватна, завищена, занижена. Фактори, що впливають на формування самооцінки. Цінності особистості. Сутність поняття, види: термінальні, інструментальні. Загальні людські якості. Характеристика особистості: 1) життєвий план, 2) спрямованість, 3) персоналізація, 4) самоактуалізація, 5) внутрішні перепони, 6) внутрішній конфлікт, 7) захисні механізми. “Ресурси” особистісного зростання.

Дуже важливою в практичному відношенні є тема: “Як удосконалювати себе”. У ході викладу матеріалу цієї теми ми звертали увагу на розгляд таких питань: Час. Сутність поняття “вільний час”, його складові: самоосвіта, громадська діяльність, відпочинок (пасивний, активний). Правила раціонального використання часу. Напрями самовдосконалення: духовно-моральне, емоційно-вольове, розумове, фізичне. Умови для розвитку й самовдосконалення: 1) спільні дії учнів, батьків, класних керівників, 2) бажання вихованця, 3) системність, 4) наявність плану вдосконалення. Значення планування життя. Умови успішного втілення плану в життя. Створення орієнтовного плану учня із самовдосконалення. Рекомендації з ведення щоденника спостережень. Успіх та умови його досягнення.

«Удосконалювати себе неможливо без самопізнання» - це четверта тема семінару, під час розгляду якої розкриваються такі питання:

Самопізнання, сутність поняття, форми: наукове, філософське, релігійне, міфологічне, художнє, повсякденне. Рівні пізнання: раціональний, чуттєвий. Особливі види пізнання: інтуїція, пізнання самого себе. Шляхи самопізнання: 1) через практичні власні дії, 2) шляхом порівняння себе з іншими людьми, 3) саморефлексія. Пізнання фізичного та духовного "Я". Шляхи пізнання духовного "Я": 1) словесний зворотній зв'язок, 2) порівняння себе з іншими людьми. 3) самоспостереження. Аутогенне тренування, сутність поняття. Пізнавальна діяльність людини: відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, увага, уява, творча діяльність, самоосвіта. Характеристика пізнавальної діяльності. Особливості "Я": здібності, інтереси, нахили, темперамент, характер, досвід, стан здоров'я, їх характеристика.

Відповідно до лекцій ми розробили теми практичних занять. Головним призначенням цих занять було більш глибоке засвоєння матеріалу та оволодіння навичками формування потреби у самовдосконаленні в учнів. Практичні заняття включали в себе методику проведення роботи із самовдосконалення з учнями 5-ого, 6-ого та 7-ого класів ЗОШ. На таких заняттях більш детально розглядалися питання теоретичного змісту та надавалися практичні рекомендації щодо проведення роботи з формування в учнів молодшого підліткового віку потреби в самовдосконаленні.

Під час упровадження цього семінару в десять ЗОШ виникали й певні труднощі. Не всі вчителі бажали відвідувати семінар, деякі вважали, що він не потрібний, аргументуючи це тим, що шкільна програма і так спрямована на самовдосконалення дитини і щось робити додатково не має сенсу. Були й прихильники нашої методики, які просили адміністрацію школи перенести свій урок, щоб мати змогу побувати на наших заняттях.

Нам було приємно, що в усіх школах, де проводилася цілеспрямована робота з формування потреби в самовдосконаленні, були серед педагогів наші прихильники, які прониклися цією справою, з бажанням нам допомагали, уносили свої корективи, виявляли творчість у підготовці до занять. Звісно, що в таких класах і результат був значно вищим.

Ефективній роботі з формування потреби в самовдосконаленні сприяло формування в учителів навичок побудови щоденника спостережень за учнями та плану із самовдосконалення молодших підлітків.

На наш погляд, при веденні щоденника спостережень слід дотримуватися таких положень:

1. Щоденник спостережень доцільно завести на кожного учня або 1 великий зошит на весь клас.

2. Вести записи впродовж усього періоду класного керівництва, щоб бачити зміни.

3. У щоденнику доцільно фіксувати дати здійснення цілеспрямованого спостереження за дитиною, відзначати, що трапилося незвичайного, незвичного, надзвичайного.

4. Протягом дня, тижня слід спостерігати за поведінкою та діяльністю одного-двох учнів. Спостереження здійснювати в різних життєвих ситуаціях (на уроках, перервах, прогулянках, під час спілкування з однолітками).

5. Сторінки щоденника потрібно пронумерувати.

6. На першій сторінці – відомості про дитину: дата народження, хвороби, травми, якщо були, структура та психологічний клімат сім'ї, яка за рахунком дитина, рід занять батьків, їх культурний і загальноосвітній рівень, особливості дитини, сфера інтересів [209].

Під час практичних занять з ведення щоденника спостережень саме вчителі вносили корективи, як його вдосконалити.

Для нашого дослідження ці щоденникові записи були дуже цінними під час підбиття підсумків експериментальної роботи, бо можна було простежити реальні зміни в конкретних дітей (виписки із цих щоденників наведені в Додатку Т). Ці матеріали поглиблювали індивідуальну роботу класних керівників з батьками, викликали в них інтерес, довіру до вчителів.

Наголошуючи на тому, що головні цілі виховання полягають у вмінні вихованців удосконалювати поведінку, зміцнювати волюву й емоційну сфери, поглиблювати інтелектуальну, допомагати знаходити своє покликання

тощо, ми намагалися дати вчителям знання, сформувати вміння та навички формування потреби в самовдосконаленні в учнів. За умови виникнення в учнів прагнення змінити себе, вчитель-вихователь повинен допомогти їм реалізувати цей потяг у життя. Ми радили педагогам керуватися принципами, обґрунтованими О.Г.Ковальовим [150]:

1. Принцип забезпечення суспільної спрямованості самовиховання учнів. Ми радили вихователям підвести дітей до розуміння своєї значущості й відповідальності перед іншими, ціннісного ставлення до себе, розвивати в учнів почуття відповідальності за свої дії та вчинки.

2. Принцип урахування особистих потреб учнів. Ми наголошували на тому, що вихователі повинні коригувати уявлення дитини про себе, допомагати обирати їй раціональні методи роботи над собою. Цей принцип був використаний під час навчання учнів способам саморегуляції, під час забезпечення зв'язку між формуванням потреби в самовдосконаленні та життєвими планами особистості.

3. Принцип поєднання колективного впливу на школярів з індивідуальним підходом до них. Цим принципом ми радили користуватися під час формування ціннісного ставлення до себе та до референтної групи, залучаючи кожного учня до спільних справ класу.

4. Принцип комплексної дії. Усі вчителі – предметники повинні власними прикладами з життя вчених стимулювати та спонукати учнів до самовдосконалення, самоосвіти, саморозвитку. Нами було впроваджено такі методи та засоби, як переконання, вплив, приклад, демонстрування певних зразків поведінки, використання художньої літератури, творів мистецтва та ін.

5. Принцип системності та послідовності дій. Формування потреби в самовдосконаленні передбачало послідовну роботу протягом 3-х років за створеною нами комплексною програмою (Додаток Л).

6. Принцип успіху. Праця, яка не дає позитивних результатів, розчаровує, призводить до втрати віри у власні сили, тому ми надавати дітям посильні завдання, щоб кожен мав змогу пережити почуття успіху.

7. Принцип зворотного зв'язку. Будь-яка робота потребує обліку. Ми прагнули, щоб кожен вихователь завів щоденник спостережень, куди записував би все про своїх вихованців.

8. Принцип самодіяльності. Самовдосконалення не підлягає примусу. Ми радили вихователям збуджувати в учнів потребу в самовдосконаленні, озброювати учнів методами роботи над собою, щоб зацікавити їх цією проблемою, бо тільки в разі власної внутрішньої зацікавленості справою можна досягти позитивного результату. Ми переконували, що дитина буде задоволена, коли зробить щось сама.

На цих принципах і будувалася робота в експериментальних класах. Як з'ясувалося, досвідчені вчителі й надалі планують упроваджувати вищевказані принципи в життя школи під час роботи з учнями. У ході подальших бесід з вчителями з'ясувалося, що молодим вчителям не зовсім легко давалось впровадження цих принципів в життя, особливо важко застосовувати було принцип самодіяльності й урахування особистих потреб учнів. При цьому всі без винятку вчителі зазначали, що реалізація цих принципів сприяла позитивним змінам у класі.

Зокрема, вчителька Н.В. ЗОШ № 7 м. Ніжина відзначала такі позитивні зміни у власному класі: підвищилася працьовитість класу, відповідальність перед іншими й собою, зацікавленість навчанням, поява прагненням досягнути успіху, покращити себе, клас став більш дружним.

Учителька А.М. Лосинівської ЗОШ, організувавши в школі театральний гурток, зазначила, що до неї прийшло троє нових бажуючих із ЕК. У педагога були сумніви щодо доцільності їх перебування в цій групі, бо раніше ці учні не вирізнялися ані поведінкою, ані знаннями, не виявляли зацікавленості до літератури. Ми порадили дати дітям шанс, підтримати такі позитивні зміни в учнях. Ми спостерігали за ними під час усієї

експериментальної роботи й можемо зазначити, що ці вихованці не досягли великих успіхів, їм діставалися ролі другого плану, але вони виявляли значну наполегливість і старанність у роботі, не пропускали занять гуртка, прагнули заслужити повагу і вчителів, і однолітків.

У ході експерименту ми намагалися сприяти покращенню успішності учнів експериментальних груп якщо не з усіх предметів, то хоча б з улюблених або тих, де учні мають низькі бали. З цією метою ми рекомендували класним керівникам складати таблиці якості знань з кожного предмету. Ми прогнозували, що це буде стимулом покращити власні успіхи й удосконалити себе.

Таблиці якості знань у різних класах діяли на учнів та їх батьків по-різному. Наприклад, у ЗОШ № 15 м. Ніжина спочатку ця таблиця просто висіла в класному куточку і біля неї постійно знаходилися лише “відмінники“ та “хорошисти“, а “трієчники“ та “двієчники“ не виявляли зацікавленості. Діти, які гарно вчилися, постійно рахували “п’ятірки“ та змагалися, хто з них на кінець тижня опинявся на першому місці, тягнулися один за одним, щоб потрапити на самий верх. Коли ж діти перейшли до 6-ого класу, то до цих таблиць проявили зацікавленість і слабкі учні, бо знаходитися на останньому місці стало дуже соромно. До того ж класний керівник увела таку новинку: у всіх категорій учнів були власні п’єдестали. Учителька позначала різними кольорами місце, на якому в даний момент перебував учень. “Двієчники“ не позначалися ніяким кольором, і в них на місці двійок клітинки залишалися вільними. Це давало можливість отримати вищу оцінку, яка вже вносилась у таблицю. Виходило так, що існували нібито уявні сходинки, по яких можна було підніматися на вершину, але цікавим є і той факт, що і в “хорошистів“, і в “трієчників“ була “своя вершина“ залежно від кількості отриманих оцінок. Діти прагнули перебратися на вищу щаблінку й перейти до категорії “відмінників“, “хорошистів“ чи навіть “трієчників“. Це, на нашу думку, виявилось значним стимулом розумового самовдосконалення. Також учителька на початку 6-ого

класу ознайомила з цими таблицями батьків класу, що теж дало позитивний результат, бо батьки невстигаючих учнів почали приділяти більшу увагу своїм дітям, і на кінець 6-ого класу завдяки спільним зусиллям класного керівника та батьків невстигаючих не було.

Можемо констатувати той факт, що введення таких таблиць сприяло не лише покращенню успішності класу в цілому, а й появі прагнення вдосконалити себе, стати більш організованим, дисциплінованим, відповідальним, наполегливим, самостійним.

Успішній організації проведення експериментальної роботи сприяла розроблена нами програма спостереження за учнями (Додаток У). Результати спостереження ми обробляли й могли з'ясувати, чи простежується якась динаміка в поведінці та інтересах підлітків.

Проте для нас важливо було залучити до процесу формування в молодших підлітків потреби у самовдосконаленні і батьків учнів. Таким чином реалізовувалася педагогічна умова *«підвищення педагогічної культури батьків у напрямі підтримання потреби дітей у самовдосконаленні»*. Щоб цей процес у сім'ї був ефективний потрібно:

- сформувати в батьків інтерес до проблеми формування потреби в самовдосконаленні;
- надати батькам теоретичну та практичну підготовку стосовно формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків;
- сприяти усвідомленню батьками мети виховання дитини в сім'ї;
- сприяти формуванню у батьків почуття відповідальності за те, що відбувається в їх родині;
- формувати в батьків розуміння того, що вони найкраще знають свою дитину, а тому найбільше можуть їй допомогти стати кращою, ніж вона є (сприяти її самовдосконаленню);
- сприяти розумінню батьками єдиних вимог сім'ї та школи щодо формування потреби в самовдосконаленні;

- розробити рекомендації для батьків щодо ефективного розвитку їхніх дітей.

У дослідженні взяли участь 265 батьків. Для того, аби зацікавити батьків співпрацею з нами, їм було надіслано листи, які були написані спільно з класними керівниками й починалися так: “Шановні батьки, Ви не будете мати клопоту в подальшому з вашою дитиною, якщо .....” (модифіковані нами розробки Авдіянц Г.Г.). Ці листи, як ми й очікували, стимулювали батьків до співпраці з нами (Додаток Ф).

Початком роботи з батьками стало практичне заняття, метою якого було навчити батьків фіксувати протягом двох тижнів те, чим займається їхня дитина, та які емоції в неї при цьому виникають (записувати вид діяльності, кількість часу, витраченого на нього, емоції), (Додаток Н). Саме ці дані було взято нами за основу під час допомоги учням у складанні перспективного плану із самовдосконалення та режиму дня. Спочатку цей задум батьки сприйняли без особливого задоволення. Через 2 тижні ми повернулися до обговорення. Виявилось, що ці таблиці дуже допомогли батькам зрозуміти дітей, бо вони змогли побачити їхні проблем: виконання д/з, взаємини з друзями, раціональне використання часу тощо.

Наступним нашим кроком у роботі з батьками стала організація для них педагогічного лекторію.

У ході лекційно-практичних занять з батьками увага зверталась на те, що:

- потрібно розвивати природні задатки дитини, виявляти її нахили й інтереси, залучати до різних видів продуктивної творчої діяльності;
- саме в підлітковому віці батьки мають піклуватися, щоб дитина якомога більше часу займалась корисною для неї справою;
- бажано в молодшому підлітковому віці віддавати дитину в спортивні секції, оскільки це буде сприяти її фізичному вдосконаленню та зменшенню сексуального потягу. Поряд з цим рекомендували створити умови, щоб дитина відвідувала ще кілька гуртків за інтересами;

- батьки мають цікавитися не лише успіхами в навчанні, а й залучати дітей до позанавчальної діяльності. Удосконаленню дитини будуть сприяти сімейні вечори читання книг, перегляду телепередач пізнавального змісту; виходи на природу всією сім'єю; відвідування театрів, музеїв, виставок;

- саме батьки мають привчати сина чи доньку до режиму дня, який можуть скласти разом з дитиною. На наш погляд, режим дня повинен враховувати такі складові, як ранкова зарядка, прогулянка, відвідування спортивної секції або танців, відвідування гуртка за інтересами, читання книг або перегляд пізнавальної програми по ТБ, обов'язкове виконання домашнього завдання вдома, а не на перервах у школі, коли знижується якість виконання та учень не має змоги відпочивати на перерві;

- разом з дітьми батьки мають визначати перспективні цілі, яких потрібно досягти учневі за місяць, рік і т.д., а також можливості їх досягнення, обговорити перешкоди на шляху до досягнення мети та шляхи їх подолання. Це буде планом удосконалення підлітка. Чим більше в людини інтересів та захоплень, тим більше цілей можна собі поставити, тим стійкішою вона буде до невдач і розчарувань;

- авторитет батьків відіграє важливу роль у вихованні дитини та в її прагненні до самовдосконалення. Провідну роль відіграє мати, яка теплом і ласкою виховує дитину, спрямовує її інтереси. Батько повинен мати особливий авторитет для хлопців. Батьки, які є впливовими для учнів, завжди цікавляться навчальними й позанавчальними успіхами дитини та намагаються їх підтримувати;

- батьки мають піклуватися, щоб дитина при виборі гуртка досягала успіху й отримувала від своєї діяльності позитивні емоції. Якщо це не вдається, то потрібно допомогти дитині змінити заняття на щось інше. Дуже важливо, щоб поставлена мета відповідала здібностям і можливостям, щоб дитина переживала радість від діяльності;

- батьки мають постійно формувати в учнів прагнення до спілкування, щоб у майбутньому в них не виникали труднощі під час спілкування з

людьми (погано орієнтуватимуться в незнайомій ситуації, не зможуть відстояти свою думку, прийняти рішення, матимуть обмежене коло знайомих, будуть пасивні у громадській діяльності, не матимуть прагнення до самовдосконалення). Батьки мають уживати різноманітних заходів для того, аби наділити дитину комунікативними знаннями та навичками. Вона повинна приймати рішення в складній ситуації, швидко орієнтуватися, уміло відстоювати свою думку, невимушено вести себе в колективі, уміти організувати свою діяльність;

- ми переконували батьків, що для розвитку вольових якостей дитини ми формуємо в неї прагнення до вдосконалення себе. Для зміцнення її волі потрібно давати дитині важкі завдання, щоб вона вчилася перемагати труднощі. Творчі завдання сприяють розвитку такої якості волі, як самостійність. Дитина, яка може самостійно працювати, ініціативна, активна, дисциплінована. Режим дня, систематична праця, планування діяльності, уміння доводити роботу до кінця, долати труднощі розвиває вольові якості особистості та є умовами успішного формування в учнів потреби особистості в самовдосконаленні.

Ці теоретичні положення були покладені в основу пам'ятки для батьків “Ваша дитина стане кращою, якщо ви...”, яку радили батькам переглядати щодня (Додаток X).

Метою практичної підготовки було надання батькам знань з формування умінь роботи з дітьми. Змістом практичних занять з батьками було складання орієнтовного режиму дня їхніх дітей, плану із самовдосконалення, розв'язування педагогічних ситуацій [171]. Цьому сприяли ігрові технології, тренінги. Батьки залучалися до проведення шкільних свят і конкурсів.

Під час спільних занять з батьками створювалися та аналізувалися орієнтовні плани самовдосконалення дітей. Наведемо, як приклад, індивідуальний план самовдосконалення Олександра М., учня із середнім

рівнем навчальних досягнень, який займається волейболом (ЗОШ №7, м. Ніжин, 6 клас):

1. Розвивати мислення.
2. Виконувати всі домашні завдання.
3. Дотримуватися режиму дня.
2. Відвідувати художню школу з класу малювання, ліплення.
3. Вивчити біографію видатного волейболіста й виголосити доповідь на класній годині.
6. Не боятися переконувати інших, відстоювати свої думки.
7. Підвищити техніку читання.
8. Скласти пам'ятку: “Як боротися з лінощами”.

Можемо відзначити той факт, що переважна більшість батьків ішла на контакт з нами. Деякі особисто підходили, ставили запитання, ділилися труднощами у вихованні дітей, просили порад. Ми раділи, що батьки почали активно віддавати дітей до спортивних секцій, художніх і музичних шкіл. Батьки також допомагали дітям у дотриманні режиму дня, виконанні плану із самовдосконалення; почали приділяти більшу увагу відвідуванню всією сім'єю вистав, музеїв, виставок, ярмарків, читанню книжок, газет, журналів; почали активно включати власних дітей у обговорення сімейних проблем. Деякі батьки поділилися з нами, що вони визначили обов'язки дітей у сім'ї і тепер стежать за їх дотриманням.

Відвідуючи наші заняття, батьки ставили такі запитання: “Як діяти, якщо син не хоче робити ранкову зарядку?“, “Як виявити, чи є в моєї доньки задатки до малювання?“, “Чи не буде дитина перенавантажена, якщо її віддати на гурток, адже й так багато часу йде на виконання домашнього завдання? Ніколи відпочити“, “Що ж робити, якщо сина цікавить військова справа, а такого гуртка немає?“, “Який найоптимальніший режим дня для дітей цього віку?“, “Як відновити авторитет батьків?“, “Що робити, якщо дочка не хоче ходити до школи?“, “Як забрати сина з поганої компанії?“, “Як тренувати волю?“, “Як відучити від комп'ютера?“ тощо. Відповіді на ці та

інші запитання ми шукали разом, батьки ділилися секретами виховання, а ми з класними керівниками наводили цікаві факти з власного досвіду та з педагогічних джерел, науково-обґрунтоване пояснення поведінки дитини й рекомендації щодо відновлення контактів і порозуміння з дітьми.

Як бачимо, запитання, які ставили батьки, суттєві та вказують на те, що батьків турбують питання виховання їх дітей. Після проведення всіх занять батьки прийшли до головної думки, що саме від них основною мірою залежить те, якою стане дитина в майбутньому, бо ніхто, крім них самих, не знає краще їхню дитину.

Під час занять з батьками проводилося тестування, в ході якого вони довідувалися, чи гарними батьками вони є для своїх дітей. Тестування було анонімним, щоб забезпечити об'єктивність відповідей. Було опитано 265 батьків дітей експериментальних класів, які погодилися взяти участь у тестуванні. На основі отриманих результатів ми з'ясували, що 42% батьків не приділяє належної уваги оточенню дитини: батьки не знають, з ким вона дружить. Деякі батьки мотивували це просто: "У нас не такі вже гарні стосунки з сином, чи дочкою, щоб про це говорити, "Дитина сама розбереться, з ким дружити", "Я даю свободу своїй дитині" та ін.

Проаналізувавши ситуацію, ми дійшли висновку, що причиною цього є низький рівень педагогічної освіченості батьків. 72% батьків, як ми з'ясували потім, не мають психолого-педагогічної освіти, не читають відповідної науково-популярної літератури, де б розглядалися проблеми виховання. З метою підвищення педагогічної культури батьків була розроблена пам'ятка (Додаток Ц), яку вручили кожному з батьків на батьківських зборах.

З допомогою класних керівників було організовано проведення кількох батьківських зборів, на яких розглядалися такі питання, як "Особливості підліткового віку", "А чи знаєте ви свою дитину?," "Статус дитини в групі", "З ким дружить ваша дитина", "Як не впустити в дім алкоголь, наркотики, тютюн", "Ознаки вживання наркотиків", "Чи знаєте ви свою дитину" (тест), "Інтереси та захоплення", "Геній від природи чи геній від себе", "Як

організувати вільний час дитини”, “Значення режиму дня для учня”, “Краще спорт, ніж цигарки, алкоголь та розпуста”, ”Мислення, мова та книжки”. Ми намагалися переконати батьків, що читання книжок стимулює розвиток мислення та мову. TV та комп’ютерні ігри цього не замінять, а тому потрібно слідкувати, щоб дитина багато читала, брала книжки в бібліотеці.

Підсумком нашої роботи з батьками є зміни в поведінці батьків щодо власних дітей і до самих себе (зі слів батьків і класних керівників).

Можемо констатувати той факт, що реалізація педагогічної умови *«підвищення педагогічної культури батьків у напрямі підтримання потреби дітей у самовдосконаленні»* позитивно вплинула на підвищення зацікавленості батьків успішністю, діяльністю, інтересами власних дітей під час навчання та в позаурочній діяльності. Вони почали активно залучати дітей до відвідування позашкільних закладів освіти; більше часу надавати сімейним справам; слідкувати за своїми вчинками; деякі батьки зменшили вживання алкоголю та цигарок і влаштувалися на роботу, щоб бути прикладом для дітей. Батьки почали виписувати або купувати дитячі журнали, книги педагогічного змісту. Взагалі змінилося ставлення батьків як до самої проблеми формування потреби в самовдосконаленні, так і до дитини в цілому. Батьки зрозуміли, що замало віддати дитину в школу на “виховання“, потрібно й самим приділяти багато часу власній дитині, тоді з неї може вирости самодостатня людина. Усе це сприяло єднанню сім’ї та появі в дитини бажання стати кращою, удосконалити себе. Наприкінці експериментальної роботи не було батьків, які б говорили, що наша робота не потрібна й не принесла користі. Майже всі батьки, що були задіяні в експерименті, зрозуміли значення самовдосконалення для життя дітей, мали уявлення про методи ефективного формування потреби та впроваджували отримані знання в практику виховання власної дитини.

Отже, під час формувального етапу експерименту було перевірено ефективність педагогічних умов формування потреби в самовдосконаленні: розробка та впровадження належного науково-теоретичного та методичного

забезпечення процесу формування потреби в самовдосконаленні, створення емоційно-творчого морально-психологічного клімату класу, підвищення педагогічної культури батьків. Була впроваджена в практику ЗОШ авторська програма з формування потреби в самовдосконаленні для учнів 5-7 класів, яка включала розроблений автором і впроваджений у практику ЗОШ соціально-виховний проект для учнів 5-7 класів «Вдосконаленню людини немає меж», який включав курс за вибором для учнів 5-7 класів та організаційні форми виховної роботи, а також була проведена робота з класними керівниками (методичний семінар ”Самовдосконалення особистості молодшого підлітка”) та з батьками.

2.4. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

Для того, аби дослідити, які зміни відбулися в рівнях сформованості потреби в самовдосконаленні в результаті експериментального дослідження був проведений підсумковий зріз. Це дало змогу виявити й прослідкувати зміни у рівнях сформованості потреби в самовдосконаленні.

Надійність результатів дослідження підтверджується впровадженням їх в інших школах, а також за допомогою експертних оцінок, наданих учителями, які працювали з дітьми.

Проаналізуємо та порівняємо рівень сформованості компонентів потреби в самовдосконаленні в 7КГ і 7ЕГ за визначеними критеріями, їх показниками.

Сформованість змістового компоненту було визначено за таким показником, як рівень знань з самовдосконалення та їх усвідомлення. У сформованості цього показника відбулися певні зміни, які підтверджуються відповідями учнів на запитання відкритої анкети. Діти 7ЕК давали такі визначення процесу самовдосконалення: “Самовдосконалення – це діяльність людини з покращення себе: знань, характеру, поведінки”, “Самовдосконалення – це бажання стати кращим, ніж я є зараз, сильнішим,

витривалішим, працюватішим, розумнішим”, “Самовдосконалення я розумію як зміну себе в кращу сторону, щоб стати добрішою, розумнішою, здоровішою, не сперечатися з батьками та друзями”, “Самовдосконалення – це робота над зміною себе в кращу сторону” і т.ін. Ці відповіді є повними, ґрунтовними, указують на широке розуміння сутності поняття та вміння його пояснити.

Вихованці 7КГ поняття самовдосконалення розуміють так: “Самовдосконалення – це коли людина стає кращою”, “Самовдосконалення потрібно людині для того, щоб краще вчитися”, “Самовдосконалення – це коли ми читаємо додаткову літературу, ходимо в гуртки”, що вказує на неточне, фрагментарне розуміння сутності поняття та невміння його повною мірою пояснити.

Отже, відповіді вихованців ЕГ є більш правильними, ґрунтовними, повними, широкими, що вказує на те, що знання учнів є більш усвідомленими. Згідно з даними дослідження правильну повну відповідь було отримано в 75% учнів ЕГ та в 40% учнів КГ. Правильну, але неповну відповідь показали 25% учнів ЕГ та 43,4 % учнів КГ. Неправильних відповідей в учнів 7ЕГ значно менше – 5%, на відміну від учнів 7КГ, де цей показник становить 16,6% відповідей (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Рівень сформованості змістового компоненту потреби в самовдосконаленні

Рівні	5КГ		7КГ		5ЕГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
Високий	10	30	40	120	6,7	20	70	210
Середній	23,3	70	43,4	130	26,7	80	25	75
Низький	66,7	200	16,6	50	66,7	200	5	15

Отже, наприкінці дослідження можемо спостерігати відмінності в рівнях сформованості змістового компоненту потреби в самовдосконаленні в

молодших підлітків. Високому рівневі сформованості відповідають 40% вихованців 7КГ проти 75% вихованців 7ЕГ, середньому – 43,4% вихованців 7КГ проти 25% вихованців 7ЕГ, низький рівень сформованості зафіксовано в 7КГ – 16,6% вихованців, а в 7ЕГ – 5% вихованців. Також ми можемо прослідкувати позитивну динаміку в рівнях сформованості змістового компоненту потреби в самовдосконаленні як в КГ, так і в ЕГ. Але якщо, наприклад, на високий рівень піднялося 30% вихованців КГ, то в ЕГ цей показник перевищує його у 2 рази. На низькому рівні в КГ залишилося 16,6% вихованців, тоді як у ЕГ лише 5%, що майже в 3 рази менше. Оскільки в 7ЕГ значно більша кількість підлітків з високим рівнем і мала кількість учнів з низьким рівнем сформованості змістового компоненту потреби в порівнянні з учнями КГ, то можемо стверджувати, що отримані числові дані свідчать про ефективність запровадженої програми з формування потреби в самовдосконаленні.

Зміни у сформованості мотиваційного компоненту потреби в самовдосконаленні визначалися за наявності змін у сформованості таких показників, як “прагнення до самовдосконалення” за допомогою модифікованої методики В.С.Юркевича та ”рівнем сформованості потреби в досягненнях” за допомогою методики “Визначення потреби в досягненнях”.

Порівняльна характеристика сформованості мотиваційного компоненту потреби в самовдосконаленні подана в таблицях 2.8 та 2.9.

Таблиця 2.8

Сформованість прагнення до самовдосконалення

Рівні	7КГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.
Високий	35	105	60	180
Середній	39	117	36,7	110
Низький	26	78	3,3	10

Як бачимо, низький рівень сформованості прагнення до самовдосконалення показали 26% вихованців 7КГ та 3,3% вихованців 7ЕГ,

середній – 39% вихованців 7КГ та 36,7% 7ЕГ, високі показники отримали 35% вихованців 7КГ та 60% вихованців 7ЕГ. З таблиці видно, що учнів 7-их ЕГ характеризуються більш високими показникам порівняно з учнями 7-их КГ.

Рівень сформованості потреби в досягненнях було визначено за допомогою тесту для визначення потреби в досягненнях. Числові дані представлені в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Рівень сформованості потреби в досягненнях

Рівні	7КГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.
Високий	5	15	30	90
Середній	73,4	220	63,3	190
Низький	21,6	65	6,7	20

Рівень сформованості мотиваційного компоненту потреби в самовдосконаленні було визначено на основі середніх даних таких показників, як рівень сформованості потреби в досягненнях та сформованість прагнення до самовдосконалення (див. табл. 2.10).

Згідно із даними таблиці 2.10 і в КГ, і в ЕГ простежується певна динаміка, тільки в ЕГ вона має позитивне направлення за всіма рівнями на відміну від КГ. Так, у 7КГ на 10% зменшилася кількість вихованців, які знаходилися на високому рівні в 5 класах, а в 7ЕГ картина протилежна: на 16,7% кількість вихованців високого рівня збільшилася. На середньому рівні розвитку по 7-х класах на кінець дослідження залишалось 56,2% вихованців 7КГ та 50% вихованців 7ЕГ.

**Сформованість мотиваційного компоненту потреби в
самовдосконаленні**

Рівні	5КГ		7КГ		5ЕГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
Високий	30	90	20	60	28,3	85	45	135
Середній	35	105	56,2	167	31,7	95	50	150
Низький	35	105	23,8	73	40	120	8,4	15

Низький рівень сформованості мотиваційного компоненту притаманий 23,8% вихованцям 7КГ та 8,4% підліткам ЕГ. Як бачимо, у 7ЕГ цей показник менший у 3 рази. Якщо порівняти кількість учнів, які залишилися на низькому рівні, у 7КГ у порівнянні з 5КГ, то їх стало на 11,2% менше, а якщо подивитися на цей показник по 7 ЕГ, то вихованців стало менше на 31,6%. Дійсно, дані по 7КГ та 7ЕГ значно відрізняються. Це дає підстави стверджувати, що запропонована програма формувального етапу експерименту виправдала себе.

З метою виявлення змін у рівнях сформованості емоційно-вольового компоненту потреби в самовдосконаленні було використано модифіковану методику А.М.Прихожан.

На кінець дослідження в більшості учнів експериментальних класів ми маємо сформованими більш реалістичний рівень домагань та адекватну самооцінку на відміну від учнів контрольних класів і в порівнянні з даними по 5-х класах. Як бачимо, числові показники учнів 5КГ та 7КГ мало чим відрізняються, а тому можна стверджувати, що без проведення цілеспрямованої роботи з формування потреби в самовдосконаленні емоційно-вольовий компонент потреби не набуває свого розвитку.

Сформованість емоційно-вольового компоненту потреби в самовдосконаленні визначалася на основі середнього арифметичного таких

показників, як рівень домагань і висота самооцінки. Числові дані подані в таблиці 2.11.

Згідно з таблицею у вихованців 7КГ не відбулося суттєвих змін у сформованості емоційно-вольового компоненту потреби в самовдосконаленні, бо показники по 5КГ та 7КГ мало чим відрізняються один від одного. Натомість в експериментальних групах картина значно покращилась у бік більш об'єктивних даних. Вихованці 7ЕГ характеризуються такими показниками, що відповідають дійсності. Високий рівень сформованості наявний у 84,8% вихованців 7КГ та 57,3% вихованців 7ЕГ, середній – у 13% вихованців 7КГ, 42,7% вихованців 7ЕГ, низький – у 2,2% вихованців 7КГ.

Таблиця 2.11

Рівень сформованості емоційно-вольового компоненту потреби в самовдосконаленні

Рівні	5КГ		7КГ		5ЕГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
Високий	88,4	265	84,8	254	89,3	268	57,3	172
Середній	10,5	31	13	39	9,1	27	42,7	128
Низький	1,1	4	2,2	7	1,6	5	0	0

Така різниця в показниках пояснюється більш сформованим реалістичним рівнем домагань та адекватною самооцінкою, які в числовому відношенні відповідають меншим числовим даним. Саме тому ми можемо стверджувати, що у вихованців 7ЕГ сформований емоційно-вольовий компонент відповідає більш реальним числовим даним. Це означає, що запропонована програма з формування потреби в самовдосконаленні сприяє розвитку емоційно-вольового компоненту потреби в самовдосконаленні.

Зміни у сформованості самотворчого компоненту потреби в самовдосконаленні виявлялися за допомогою порівняльної характеристики змін числових показників, таких як рівень сформованості вольової

саморегуляції, рівень зайнятості вихованців у позаурочній діяльності та рівень сформованості особистісних якостей, які спрямовані на самовдосконалення. Серед додаткових показників, які вказують на рівень сформованості потреби в самовдосконаленні, було обрано рівень навчальних досягнень учнів, уміння складати план самовдосконалення та режим дня, уміння ефективно планувати та використовувати власний час.

За даними тестування було визначено зміни в рівні розвитку вольової саморегуляції (див. табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Рівень сформованості вольової саморегуляції

Класи	Високий рівень саморегуляції		Середній рівень саморегуляції		Низький рівень саморегуляції	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
5КГ	65	195	15	45	20	60
7КГ	33,3	100	20	60	46,7	140
5ЕГ	63,3	190	16,7	50	20	60
7ЕГ	26,7	80	53,3	160	20	60

Проведений аналіз отриманих результатів свідчить про те, що 33,3% учнів 7КГ та 26,7% учнів 7ЕГ мають високий рівень розвитку вольової саморегуляції, тобто це активні, спокійні, упевнені в собі діти зі стійкими намірами, реалістичними поглядами, розвиненим почуттям особистого обов'язку, здатні самостійно виконувати намічене, можуть контролювати себе, уміють розподіляти зусилля. Низький бал мають 46,7% підлітків 7КГ та 20 % підлітків 7ЕГ. Це чутливі, емоційно нестійкі, вразливі й невпевнені в собі діти з низькою активністю. Їх наміри імпульсивні й нестійкі. Здатність до рефлексії та самоконтролю не розвинена. Середнього рівня розвитку набула саморегуляція у 20% вихованців 7КГ та 53,3% вихованців 7ЕГ. Під час бесід з класними керівниками було з'ясовано, що підлітки 7ЕГ на відміну

від вихованців 7КГ більше прагнули досягти успіху у справах та більш емоційно реагували на свої досягнення.

Рівень сформованості особистісних якостей, які спрямовані на самовдосконалення, визначався за допомогою методу незалежних характеристик. Числові дані представлені в таблиці 2.13.

Як засвідчують дані таблиці, у 7-х контрольних групах не відбулося ніякого росту числових показників у порівнянні з 5 класами, а навіть навпаки, всі показники суттєво зменшилися.

Таблиця 2.13

Спрямованість на самовдосконалення

Рівні	5КГ		7КГ		5ЕГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
Високий	36,7	110	14,8	44	35	105	40,3	120
Середній	60	180	51	153	62	186	58	174
Низький	3,3	10	34,2	103	3	9	1,7	80

Якщо ж ми подивимося на експериментальні класи, то можемо бачити, що на початку дослідження числові дані по 5КГ та 5ЕГ були приблизно однаковими, а на кінець спостерігається незначне відсоткове збільшення. Тобто, без цілеспрямованої роботи з формування потреби в самовдосконаленні простежуються тенденції до зменшення числових даних, що пояснюється психологічними особливостями молодшого підлітка і підтверджується іншими дослідженнями.

Такі ж тенденції спостерігаються і в рівнях сформованості показника «рівень зайнятості в позаурочній діяльності» (таблиця 2.14).

Кількість вихованців, які знаходилися на високому рівні, у 7КГ впала на 19,8%, а до тих, хто був на низькому, приєдналося ще 28,9% вихованців.

В експериментальних групах простежується тенденція до збільшення кількості учнів високого рівня на 10%, до зменшення їх кількості на низькому рівні на 3,5%.

Таблиця 2.14

Рівень зайнятості в позаурочній діяльності

Рівні	5КГ		7КГ		5ЕГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
Високий	45	135	25,2	76	43	129	53	159
Середній	48,3	145	39,2	118	50	150	43,5	130
Низький	6,7	20	35,6	106	7	21	3,5	11

Таким чином завдяки цілеспрямованій роботі нам вдалося не втратити дітей, які відвідують позаурочні заклади, займаються самоосвітою, беруть активну участь у підготовці та проведенні виховних заходів, а навіть трохи збільшити їх кількість.

Наприкінці експериментального дослідження відбулися позитивні зміни і в додаткових показниках, які підтверджують правильність обраної програми з формування потреби в самовдосконаленні.

Позитивні зміни відбулися в рівнях сформованості показників “вміння складати режим дня” (таблиця 2.15) та уміння складати план самовдосконалення” (таблиця 2.16).

Таблиця 2.15

Рівень сформованості показника “уміння складати режим дня”

Рівні	5КГ		7КГ		5ЕГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
Високий	43,3	130	61,7	185	40	120	83,3	250
Середній	50	150	36,6	110	55	165	16,7	50
Низький	6,7	20	1,7	5	5	15	0	0

Згідно із даними таблиці, можемо простежити певну позитивну динаміку як в учнів контрольних груп, так і в учнів експериментальних груп. Для учнів контрольних груп характерними є такі числові показники: на високий рівень перейшло 18,4% вихованців, на низькому їх кількість

зменшилася до 1,7%, що на 5% менше, ніж було на початку дослідження. Для вихованців експериментальних класів характерними є такі числові показники: на високий рівень перейшло 43,3% вихованців, на низькому їх кількість зменшилася теж на 5% і на кінець дослідження таких учнів не залишилося зовсім. Насамкінець дослідження на високому рівні в 7ЕГ стало на 21,6% вихованців більше в порівнянні з 7КГ. Вважаємо, що всі підлітки ЕГ оволоділи вміннями складати режими дня, причому більша їх частина (83,3%) робить це самостійно, без допомоги дорослих. У 7КГ самостійно, без допомоги дорослих складати режими дня можуть лише 36,6% респондентів, що значно менше в порівнянні з 7ЕГ.

Згідно із даними таблиці 2.16 рівень сформованості показника “вміння складати план самовдосконалення” вищий у вихованців 7ЕГ у порівнянні з вихованцями 7КГ.

Таблиця 2.16

Рівень сформованості показника “вміння складати план самовдосконалення”

Рівні	5КГ		7КГ		5ЕГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
Високий	0	0	33,3	100	0	0	57,3	172
Середній	78,3	235	48,4	145	83,3	250	41,7	125
Низький	21,7	65	18,3	55	16,7	50	1	3

Так, 57,3% вихованців 7ЕГ уміють самостійно, без допомоги дорослих складати план самовдосконалення, який утілити в життя учням допомагають дорослі. У 7КГ цей показник становить 33,3%, що на 24% менше в порівнянні з 7ЕГ. Якщо проаналізувати числові дані по КГ та ЕГ групах у цілому, то спостерігаємо таке: від початку дослідження на високий рівень перейшла третина вихованців КГ та майже дві третини вихованців ЕГ, на низькому рівні залишилося 18,3% вихованців 7КГ та всього 1% вихованців 7ЕГ. На середньому рівні маємо приблизно однакову кількість вихованців як

по 7КГ, так і 7ЕГ. Можемо стверджувати, що цілеспрямована робота з оволодіння навичками складати план із самовдосконалення та режим дня позитивно впливає на розвиток умінь підлітків самостійно планувати свою роботу.

На початку експериментальної роботи ми припускали, що у вихованців із високим та середнім рівнями сформованості самотворчого компоненту будуть розвинуті вміння ефективного використання вільного часу, такі учні будуть відвідувати позашкільні й позанавчальні виховні заклади та їх відсоток у порівнянні з вихованцями 7КГ буде значно вищим, виявлятимуться більш позитивні зміни в ставленні учнів до життя, до досягнення успіху в справах, свідомого ставлення до вибору мети життя та вміння обирати шляхи її досягнення.

З метою виявлення в учнів змін стосовно формування в них умінь і навичок ефективного використання вільного часу в кінці 7-ого класу було проведено контрольний зріз. Результати значно покращились в порівнянні з підсумками, отриманими на початку дослідження. Числові дані 7ЕГ та 7КГ значно відрізняються на користь першого. По-перше, у вихованців 7ЕГ не виникало труднощів із розумінням понять “використаний час”, “невикористаний час”, “вільний час”. Вихованці 7ЕГ до поняття вільного часу відносять читання книг, журналів, газет, участь у зборах, прогулянки, танці, канікули, гру на інструменті, спорт, малювання, похід в кіно, театр, на концерти, у кафе, у гості. Вихованці 7КГ розуміють це поняття як час, який вони не використали зовсім (прогуляли), або час, коли дивилися телевізор, спілкувалися з друзями. Для нашого дослідження інтерес представляють числові дані стосовно виконання домашнього завдання, відвідування гуртків та відпочинку. Більшу частину часу, як і раніше, учні проводять у школі на заняттях, а от кількісні показники решти часу відрізняються в числовому співвідношенні з даними, отриманими під час зрізу, який ми проводили на початку експерименту, і мають такий вигляд (див. табл. 2.17).

Як видно з таблиці, кількісні дані на початок експерименту в 5КГ та 5ЕГ групах суттєво не відрізняються і майже збігаються за такими характеристиками, як навчання в школі, побутові справи, відпочинок.

Таблиця 2.17

Сформованість вміння використовувати вільний час

	Виконання домашнього завдання, год.на тижд.	Відпочинок год.на тижд.	Відвідування гуртків год.на тижд.
5 КГ	10	20	2
5 ЕГ	10	21	1,5
7 КГ	14	22	1,5
7 ЕГ	20	20	4

На відвідування гуртків діти 5КГ витрачали більше часу, ніж у 5ЕГ. Після розмов із класними керівниками з'ясувалося, що ця відмінність пояснюється загальним рівнем освіти батьків КГ класу, який виявився кращим порівняно з батьками дітей ЕГ. Час на виконання домашнього завдання та навчання в школі збільшився в 7ЕГ та 7КГ. Це пов'язано зі збільшенням кількості навчальних дисципліни, а тому й на виконання домашнього завдання потрібно більше часу. Якщо подивимося на такий параметр, як “відпочинок”, то кількість часу, яку витрачають учні 5-их та 7-их класів приблизно залишається однаковою: у 5 класі – 20 год., у 7 класі – 22 год. Учні 7-их класів більше часу відводять на спілкування з однолітками та читають художню літературу. У 5-их класах свій час учні витрачають на прогулянки з друзями, перегляд телепередач і комп'ютерні ігри. Результати порівняння даних таблиці по 7КГ та 7ЕГ групах засвідчують, що на виконання домашнього завдання учні КГ витрачають менше часу, ніж учні ЕГ, а саме 14 год., де цей показник дорівнює 20 год. Ми можемо констатувати, що учні 7ЕГ ставляться до виконання домашнього завдання

більш сумлінно, ніж вихованці 7КГ. У вихованців 7ЕГ підвищилась якість робіт, покращилась успішність класу в цілому та в окремо взятих учнів з багатьох предметів. Вихованці стали вчитися не для когось, а для себе, розуміючи при цьому значення знань для майбутнього життя та для досягнення заповітної мрії. Свій відпочинок підлітки 7КГ та 7ЕГ проводять по-різному. Так, якщо учні 7КГ в основному відпочивають з друзями, переглядають телевізор, грають на комп'ютері, то вихованці 7ЕГ, крім перерахованого, ще читають книги, відвідують музеї, виставки, театри разом з батьками, займаються спортом та ін.

У кінці дослідження з метою виявлення змін щодо вміння планування діяльності, досягнення успіху в справах, свідомого ставлення до вибору мети життя та вміння обирати шляхи її досягнення була проведена бесіда з учнями. Наприклад, на запитання: “Чого ви досягли за цей рік ?” – вихованці 7КГ відповідали: “Добре вчився”, “Навчився грати на гітарі”, “Ходив на гурток” і т.ін. Учні ж 7ЕГ дали такі відповіді: “Став більш організованим, акуратним, працелюбним...”, “Підтягнув успішність з української мови”, “Виграв турнір знавців між 7-ми класами школи”, “Удосконалила свою англійську мову” і т.ін. Дані дослідження констатують, що молодші підлітки стали більш упевнені в собі та у своїх силах, самостійніші, з'явилося прагнення досягти чогось у житті, самовдосконалюватися, хоча мета життя для кожного з них є різною. Для одних – це покращити успіхи в навчанні, для інших – стати відомою людиною, приносити користь, досягти успіху та ін. У більшості респондентів з'явилася справжня мета, заради якої варто жити, творити, самовдосконалюватися. Майже всі опитані навчилися самостійно обирати шляхи досягнення мети, не звертаючись за допомогою до дорослих. Результати бесіди (Додаток Ч) представлені в таблиці 2.18.

Якщо порівняти дані по 7КГ та 7ЕГ, то ми можемо бачити (див. табл. 2.20), що всі показники у % еквіваленті у 7ЕГ значно вищі від 7КГ.

Таблиця 2.18

Сформованість уміння планувати діяльність

	Наявність мети життя		Самостійне обрання шляхів досягнення мети		Самостійне втілення дій у життя		Потреба в допомозі з боку дорослих	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
7 КГ	27	81	53	159	45	135	21	63
7 ЕГ	64	192	75	225	67	201	6	18

У результаті всієї нашої роботи вихованці 7ЕГ на кінець експерименту відрізнялися від вихованців 7КГ наявністю прагнення змінитися, удосконалити себе, а тому, звісно, успішність у % співвідношенні значно вища у вихованців 7ЕГ порівняно з учнями 7КГ (див. табл. 2.19).

Таблиця 2.19

Рівні навчальних досягнень учнів

	Початковий		Середній		Достатній		Високий	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
5КГ	14,7	44	33,3	100	49	147	2,9	9
7КГ	19,2	58	50	150	22,1	66	8,7	26
5ЕГ	10	30	36,7	110	46,7	140	6,7	20
7ЕГ	3	9	43,7	131	30	90	23,3	70

Згідно із даними таблиці, 19,2% вихованців 7КГ та 3% вихованців 7ЕГ мали початковий рівень навчальних досягнень, тобто учні могли розрізнити об'єкт вивчення, відтворити незначну частину або менше половини навчального матеріалу, виявляти здатність елементарно викласти думку, з допомогою вчителя може виконувати елементарні завдання; 50% учнів 7КГ та 43,7% учнів 7ЕГ – середній. Учні знають половину навчального матеріалу,

здатні відтворити його за зразком, дають визначення поняттям, правилам, з допомогою можуть аналізувати, застосовують свої знання під час розв'язування задач; 22,1% учнів 7КГ та 30% учнів 7ЕГ – достатній. Учні логічно відтворюють матеріал, розуміють основоположні теорії та факти, знають істотні ознаки понять, явищ, закономірностей, зв'язків між ними, наводять власні приклади, роблять висновки, застосовують знання в змінених ситуаціях. Можуть використовувати загальновідомі докази, факти у власній аргументації. Самостійно здійснюють навчальну діяльність; 8,7% учнів 7КГ та 23,3% учнів 7ЕГ – високий. Знання глибокі, міцні, узагальнені, систематичні, самостійно визначають цілі власної навчальної діяльності, яка має дослідницький характер, творчо підходять до вирішення завдань. З таблиці видно, що без цілеспрямованої роботи з формування потреби в самовдосконаленні в учнів контрольних класів спостерігаються значно нижчі показники. Так, для 7КГ характерним є те, що порівняно з 5КГ збільшилася кількість учнів на початковій стадії на 4,5%, зменшилась на 26,9% на достатній. Для ЕГ характерним є те, що кількість учнів, які мали початковий рівень навчальних досягнень зменшилась на 7%, а ті, які перемістилися на високий, збільшилась на 16,6%, що в 3 рази більше, ніж у 7КГ.

Сформованість самотворчого компоненту потреби в самовдосконаленні була визначена як середнє арифметичне таких показників, як рівень сформованості вольової саморегуляції, спрямованість на самовдосконалення, задіяність учнів у позаурочній діяльності. Числові дані подані в таблиці 2.20.

Як бачимо, вихованці 7ЕГ характеризуються вищими показниками, аніж підлітки 7КГ. Високому рівневі відповідають 40% вихованців 7ЕГ та 24,3% вихованців 7КГ, середньому – 51,6% вихованців 7ЕГ та 36,7% вихованців 7КГ, низькому – 10% вихованців 7ЕГ та 10% вихованців 7КГ.

Якщо порівняти дані, прослідковуючи динаміку з 5-х до 7-х класів, то бачимо, що для вихованців КГ характерним є зниження показників. Високому рівневі стало відповідати в 7КГ 24,3%, що на 24,6% менше ніж було в 5КГ, низькому рівневі стало відповідати на 28% більше, ніж у 5КГ.

Рівень сформованості самотворчого компоненту потреби в самовдосконаленні

Рівні	5КГ		7КГ		5ЕГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
Високий	48,9	146	24,3	73	47,1	141	40	120
Середній	41,1	123	36,7	110	42,9	129	51,6	155
Низький	10	31	38	117	10	30	8,4	25

У групах, де проводилась експериментальна робота, на низькому рівні залишилося 8,4% вихованців, це менше, ніж було в 5ЕГ на 1,6%, на середньому стало більше вихованців на 8,7%, а от на високому рівні кількість зменшилася на 7,1% .

Отже, можемо стверджувати, що згідно з даними дослідження сформованість самотворчого компоненту потреби у самовдосконаленні знаходиться на вищому рівні у вихованців 7ЕГ на відміну від вихованців 7КГ. Саме це ще раз підтверджує правильність обраної методики з формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків та ефективне її використання.

Результати дослідження підтверджують зрушення у формуванні потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків 7ЕГ та 7КГ у цілому та окремо за її показниками. Це означає, що процес формування потреби в самовдосконаленні відбувається і природнім шляхом, але зовсім повільними темпами.

На основі даних відповідно до рівнів сформованості показників потреби в самовдосконаленні молодших підлітків було виділено три стадії розвитку потреби в самовдосконаленні, які подані в таблиці 2.21.

Стадії розвитку потреби в самовдосконаленні

Стадії	5КГ		7КГ		5ЕГ		7ЕГ	
	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.	%	а. п.
Конструктивна	40,8	122	42,3	127	39,7	119	53	159
Динамічно-прогресуюча	34	102	37,3	112	34,3	103	42,3	127
Початкова	25,2	76	20,4	61	26	78	4,7	14

Як засвідчують дані таблиці 2.21, на кінець експерименту на початковій стадії розвитку потреби в самовдосконаленні знаходяться 20,4% вихованців 7КГ та 4,7% вихованців 7ЕГ, на динамічно-прогресуючій стадії розвитку – 37,3% вихованців 7КГ та 42,3% вихованців 7ЕГ, на конструктивній – 20,4% вихованців КГ та 4,7% вихованців 7ЕГ. З таблиці видно, що без цілеспрямованої роботи суттєвих змін у стадіях сформованості потреби у самовдосконаленні не відбувається. Якщо порівняти дані по КГ та ЕГ, то бачимо різницю в стадіях сформованості потреби. Кількість вихованців, які на початок дослідження знаходилися на початковій стадії розвитку потреби в самовдосконаленні, по КГ зменшилася на 4,8%, а по ЕГ на 21,3%, що в 4,4 рази більша порівняно з 7КГ. Також на конструктивну стадію розвитку пермістилося по КГ 2,5% вихованців, а по ЕГ 13,3% вихованців, що в 5,3 рази більша порівняно з 7КГ. На динамічно-прогресуючій стадії на кінець дослідження по КГ кількість вихованців збільшилася на 3,3%, а по ЕГ – на 8%.

Також позитивних результатів було досягнуто і в роботі з батьками. Дана діяльність з метою формування знань та вмінь роботи з дітьми щодо формування потреби в самовдосконаленні сприяла тому, що зросла кількість батьків, які прагнули, щоб їх дитина досягла успіху в житті, та формували усвідомлений мотив до самовдосконалення у своїх дітей з 48% на початку дослідження до 96% на кінець роботи.

Якщо на початку нашої роботи батьків, які повно, ґрунтовно розуміли сутність поняття “самовдосконалення” та мали уявлення про методи

ефективного формування потреби в самовдосконаленні, було 42%, то на кінець дослідження їх відсоток зріс до 96%.

Порівняння даних згідно зі стадіями сформованості потреби в самовдосконаленні вихованців КГ та ЕГ підтвердило ефективність впливу визначених педагогічних умов та дієвість апробованої програми з формування в молодших підлітків потреби в самовдосконаленні.

Отже, у ході експерименту було досліджено процес формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків у позаурочній діяльності та ще раз підтверджено, що саме позаурочна діяльність дозволяє дитині повніше розкрити свої задатки, займатися діяльністю за інтересами, реалізовувати потреби. Визначено й експериментально перевірено ефективність педагогічних умов формування потреби в самовдосконаленні та ефективність авторської програми формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків.

Висновки до другого розділу

Виходячи з мети і завдань експериментальної роботи, нами був проведений констатувальний зріз, в якому взяли участь 595 учнів молодшого підліткового віку, їх батьки та 24 класних керівники. Результати дослідження засвідчили, що в організації навчально-виховного процесу ЗОШ приділяється недостатня увага питанню формування потреби особистості у самовдосконаленні в молодших підлітків; потребує значного вдосконалення наукова теорія та методичне забезпечення роботи вчителів з формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків; поінформованість учнів про значення та способи самовдосконалення є незначною; теоретична та практична підготовка батьків до формування в учнів потреби в самовдосконаленні в позаурочній діяльності потребує значного поліпшення; відсутня систематична робота школи й сім'ї з формування означеної потреби.

За результатами теоретичного аналізу проблеми формування потреби в самовдосконаленні та вивчення стану її сформованості була розроблена модель формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків в позаурочній діяльності, яка стала теоретичним підґрунтям для розробки експериментальної програми. Модель процесу формування потреби у самовдосконаленні у позаурочній діяльності включає в себе блоки: цільовий, змістовий, процесуальний, контрольньо-регулятивний та результативний, блок «педагогічні умови». Цільовий блок включає визначення мети, завдань роботи, а також використання принципів. Змістовий блок моделі передбачає визначення програмового змісту, який спрямований на формування всіх компонентів потреби в самовдосконаленні. Складові процесуального блоку дають змогу втілити програмовий зміст у життя. До них ми віднесли методи, засоби, форми організації навчально-пізнавальної діяльності учнів. Умови забезпечують ефективне формування потреби у самовдосконаленні: розробка та впровадження науково-теоретичного й методичного забезпечення процесу формування потреби в самовдосконаленні; створення емоційно-творчого морально-психологічного клімату класу; підвищення педагогічної культури батьків у напрямі підтримки потреби дітей у самовдосконаленні. Призначенням контрольньо-результативного блоку моделі є своєчасне отримання інформації про хід процесу формування потреби в самовдосконаленні. Для вимірювання рівня сформованості потреби в самовдосконаленні визначено критерії (когнітивний, мотиваційний, афективний, діяльнісний), показники (сформованість знань стосовно процесу самовдосконалення, прагнення до вдосконалення, мотивації досягнення, саморегуляції, рівень зайнятості учнів у позаурочній діяльності, сформованість особистісних якостей, які спрямовані на самовдосконалення, сформованість самооцінки та рівня домагань), рівні (високий, середній, низький) сформованості потреби в самовдосконаленні. На основі рівнів сформованості потреби виділено стадії розвитку потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків: конструктивну, динамічно-

прогресуючу, початкову. Результатом роботи повинна виступати сформована потреба в самовдосконаленні.

Нами було виділено наступні групи умов формування потреби в самовдосконаленні у молодших підлітків:

- зовнішні: розробка та впровадження науково-теоретичного та методичного забезпечення процесу формування потреби в самовдосконаленні; створення емоційно-творчого морально-психологічного клімату класу; підвищення педагогічної культури батьків у напрямі підтримки потреби дітей у самовдосконаленні.

- внутрішні: наявність ціннісних орієнтацій, спрямованих на самовдосконалення, наявність мотивації самовдосконалення.

У роботі відзначено, що формування потреби в самовдосконаленні відбувається через вплив зовнішніх умов на особистість молодшого підлітка.

Програма формувального етапу експерименту включала роботу з молодшими підлітками (упровадження соціально-виховного проекту, роботу з батьками (надання теоретичної та практичної підготовки стосовно формування потреби у самовдосконаленні), роботу з класними керівниками (впровадження авторського методичного семінару “Самовдосконалення особистості молодшого підлітка”).

Аналіз результатів дослідження доводить, що під час упровадження моделі з формування потреби в самовдосконаленні в молодших підлітків більшість вихованців ЕГ отримали глибокі й повні знання про особливості свого “Я”, основи пізнання, удосконалення себе, як досягти успіху та стати кращими, оволоділи термінологією, методами та прийомами із самовдосконалення. У більшості вихованців сформувались стійкіші вольові якості особистості.

Завдяки впровадженню цієї програми в досвід роботи ЗОШ № 1 та № 7, № 15 м. Ніжина, Чернігівської області, Жовтневої ЗОШ І-ІІІ ст. Переяславського району Київської області, Вертіївської ЗОШ І-ІІІ ст., Лосинівської ЗОШ І-ІІІ ст. та Талалаївської ЗОШ І-ІІІ ст. Ніжинського району

Чернігівської області, ми спостерігали позитивні зрушення в учнів молодшого підліткового віку: появу прагнення досягти успіху, формування системи цінностей, підвищення висоти самооцінки, формування вольових якостей особистості, усвідомлення власного потенціалу, успішне виконання завдань, сформованість ідеалу, набуття вміння ефективно використовувати час, появу прагнення до досягнення сенсу життя, формування здатності визначати власні життєві цілі та шляхи їх досягнення, підвищення успішності, формування потреби в спілкуванні, набуття вміння обирати друзів та дружити, відмову від шкідливих звичок, активну участь у житті колективу.

Проведене дослідження показало зміни в рівнях сформованості показників потреби в самовдосконаленні в КГ та ЕГ та виявило ефективність запровадженої методики. Достовірність даних перевірена за допомогою F^* критерію Фішера (додаток Ш).

Результатом проведеної роботи є зміни в кількісних показниках за стадіями розвитку потреби в самовдосконаленні. Наприкінці експерименту на початковій стадії розвитку потреби в самовдосконаленні перебувають 20,4% вихованців 7КГ та 4,7% вихованців 7ЕГ, на динамічно-прогресуючій – 37,3% вихованців 7КГ та 42,3% вихованців 7ЕГ, на конструктивній – 42,3% 7КГ та 53% 7ЕГ. Отже, бачимо, що числові показники збільшилися як у вихованців 7КГ, так і у вихованців 7ЕГ. Але показники вихованців 7ЕГ відрізняються від показників вихованців 7КГ більш високими числовими даними. Це дає підстави стверджувати, що процес формування потреби в самовдосконаленні відбувається і у вихованців КГ, але досить повільно, не з такими результатами, як хотілося б. Більш високі показники підлітків 7ЕГ довели дієвість апробованої моделі формування потреби в самовдосконаленні та підтвердили ефективність використаних у ході дослідження форм і методів роботи.

Підбиття підсумків дослідження довело ефективність розробленої та впровадженої методики формування потреби особистості в самовдосконаленні в практику шкіл та дало позитивні результати.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення актуальної проблеми формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності, що виявляється в досягненні мети, розв'язанні поставлених завдань, обґрунтуванні педагогічних умов, які обумовлюють зміст, форми, шляхи організації цього процесу у ЗОШ. Результати теоретичного й експериментального дослідження засвідчили вирішення поставлених завдань і дали підстави для таких *висновків*:

1. Сучасний підліток входить у самостійне життя в дуже складний і динамічний час, який характеризується стрімкими змінами в науково-технічній, соціальній, економічній, політичній та інших сферах соціального життя. Це цілком закономірно підвищує вимоги до самої людини, до її здатності аналізувати свої дії та вчинки, ставити перед собою значущі цілі, розвивати у собі позитивні якості, тобто удосконалювати саму себе. Підкреслено, що за рахунок удосконалення навчально-виховного процесу можна сформувати потребу у самовдосконаленні молодших підлітків на більш високому рівні. Ефективному формуванню потреби в самовдосконаленні сприяли: комплексний підхід до розв'язання досліджуваної проблеми; цілеспрямована робота з вихованцями, класними керівниками та батьками; поєднання виховних впливів в урочній та позаурочній діяльності; взаємодія школи та сім'ї.

2. Аналіз основних наукових підходів щодо особливостей формування потреби в самовдосконаленні в історико-педагогічному контексті дозволив встановити, що проблема самовдосконалення розглядалася ще в античні часи, вивчення її продовжувалося в епоху середньовіччя та Відродження. Вона знайшла відображення у працях науковців, внесок яких полягає в обґрунтуванні різних підходів до трактування поняття “самовдосконалення”, у визначенні напрямів, проявів, форм, умов самовдосконалення та

особливостей психічного розвитку учнів молодшого підліткового віку. На сучасному етапі розвитку суспільства самовдосконалення розглядається як процес свідомого керування розвитком власних якостей та здібностей згідно з діяльнісним, суб'єктивним, акмеологічним та компетентнісним підходами.

3. Встановлено, що сутність поняття “потреба у самовдосконаленні молодших підлітків” трактується як переживання дитиною стану напруженості, викликаного підвищенням вимог до себе і спрямованого на активне розгортання і використання власного потенціалу. Формування потреби у самовдосконаленні забезпечується синтезом її структурних компонентів: змістового, мотиваційного, емоційно-вольового, самотворчого. Наголошено, що формування потреби в самовдосконаленні в учнів молодшого підліткового віку зумовлюється низкою особливостей: розвивається та вдосконалюється нервова система; формується пізнавальний інтерес до вдосконалення; розвивається адекватна самооцінка, що забезпечує сензитивний період для формування ідеалу; у підлітка проявляється бажання використовувати власний потенціал; спрямованість дій підлітків визначають емоції та розвиток таких вольових якостей, які є основою характеру людини, як наполегливість, цілеспрямованість, самостійність, здатність долати труднощі та доводити справу до кінця; однак у багатьох вихованців залишається необхідність постійної допомоги з боку дорослих при формуванні та реалізації потреби в самовдосконаленні. Вказані особливості зумовлюють і специфіку стадій формування такої потреби – початкової, динамічно-прогресуючої та конструктивної.

4. Обґрунтовано критерії та показники сформованості потреби у самовдосконаленні: когнітивний (сформованість знань щодо процесу самовдосконалення); мотиваційний (сформованість прагнення до вдосконалення та потреби у досягненнях); афективний (сформованість адекватної самооцінки та рівня домагань); діяльнісний (сформованість саморегуляції та особистісних якостей, спрямованих на самовдосконалення; ступінь зайнятості учнів у позаурочній діяльності). Окреслено рівні

сформованості всіх показників (високий, середній, низький) та виявлено, що значний відсоток молодших підлітків має сформовану потребу у самовдосконаленні на низькому рівні (25,6%). Така ситуація спричинена тим, що питанню формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків приділяється недостатня увага, зокрема, потребує значного удосконалення науково-теоретичне та методичне забезпечення роботи вчителів з формування потреби в самовдосконаленні молодших підлітків; теоретична та практична підготовка батьків до формування в учнів потреби у самовдосконаленні в позаурочній діяльності вимагає значної конкретизації; відсутня систематична робота школи та сім'ї з формування означеної потреби.

5. Виявлений стан сформованості потреби в самовдосконаленні засвідчив нагальну потребу в удосконаленні форм і методів роботи з вироблення бажання у підлітків змінювати себе на краще. З цією метою розроблено та апробовано модель формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності, яка включила такі структурні блоки: цільовий, змістовий, процесуальний, контрольо-регулятивний, результативний та блок “Педагогічні умови”, який став визначальним при обґрунтуванні інших блоків. Відповідно до створеної моделі, формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності здійснювалося в три етапи, метою яких стало створення умов для пізнання себе, усвідомлення вихованцями значущості самовдосконалення для теперішнього та майбутнього життя; організація індивідуальної роботи з підлітками з визначення їх ідеалу та окреслення шляхів його наслідування (створення індивідуальної програми самовдосконалення); реалізація програми самовдосконалення.

6. Доведено, що ефективність формування потреби у самовдосконаленні залежить від забезпечення таких педагогічних умов: розробки та впровадження науково-теоретичного та методичного забезпечення процесу формування потреби у самовдосконаленні; створення

емоційно-творчого морально-психологічного клімату класу; підвищення педагогічної культури батьків у напрямі підтримання потреби дітей у самовдосконаленні. Реалізація означених педагогічних умов передбачає розробку та впровадження: соціально-виховного проекту для учнів “Вдосконаленню людини немає меж”, методичного семінару для вчителів “Самовдосконалення особистості молодшого підлітка”, педагогічного лекторію для батьків.

7. Підтверджено, що у результаті впровадження моделі та педагогічних умов формування потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності на основі використання науково обґрунтованих і доцільних форм позаурочної роботи (соціально-виховний проект для молодших підлітків; залучення вихованців до гуртків, секцій, колективних творчих справ; екскурсії; виставки учнівської творчості; консультації) у вихованців експериментальних груп: сформувався інтерес до самовдосконалення; з’явилося стійке усвідомлене прагнення до самовдосконалення та до досягнення успіху; виявилися адекватна самооцінка і вольові якості особистості; підвищилась успішність виконання завдань у школі та поза її межами; з’явилося бажання дотримуватися плану особистісного зростання; наслідувати ідеал; підвищився рівень моральності; виробилося усвідомлене прагнення слідувати за власним здоров’ям тощо.

Наявність статистично значущих показників в експериментальній групі в порівнянні з контрольною довела оцінка динаміки рівня сформованості потреби у самовдосконаленні молодших підлітків у позаурочній діяльності. Встановлено переважання в ЕГ осіб, які знаходяться на конструктивній (високий рівень) стадії розвитку потреби (53%), та пересування значної частини вихованців на динамічно-прогресуючу (середній рівень) стадію (20,5%).

Процес формування потреби у самовдосконаленні не обмежується проведеним дослідженням. У зв’язку із цим *перспективними* напрямками дослідження є: обґрунтування соціально-педагогічного інструментарію для

моніторингу й оцінювання сформованості потреби у самовдосконаленні дітей різного віку; вивчення впливу середовищних чинників на особливості процесу самовдосконалення; розкриття специфіки та змісту формування потреби у самовдосконаленні в учнів молодшого шкільного та старшого підліткового віку; удосконалення напрямів підготовки вчителів до формування потреби у самовдосконаленні в учнів різних вікових груп; окреслення шляхів підвищення рівня сформованості потреби у самовдосконаленні батьків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1980. – 334 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 298 с.
3. Авдіянц Г. Г. Формування духовних потреб молодших школярів у сім'ї: дис.... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Авдіянц Ганна Георгіївна. – Луганськ, 2001. – 194 с.
4. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер ; [пер. с нем. проф. Г. П. Вейсберга] – М. : Фонд «За экономическую грамотность», 1995. – 296 с.
5. Азаров Ю. П. Искусство воспитывать : [книга для учителя] / Ю. П. Азаров. – М. : Просвещение, 1985. – 448 с.
6. Александровская З. М. Психогимнастика детей и подростков / З. М. Александровская, И. Н. Гильяшева. – М. : Просвещение, 1993. - 57 с.
7. Алькаино Гонсало Баррос. Как стать хозяином собственной жизни / Алькаино Гонсало Баррос. – М. : Космосинформ, 2001. – 108 с.
8. Ананьев Б. Г. Психология и проблемы человекознания : избр. психол. труды / Б. Г. Ананьев ; [А. А. Бодалев (ред.)] / Академия пед. и соц. наук Моск. психол.-соц. ин-т. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 1996. – 348 с.
9. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития / В.И.Андреев. – Казань, 1996. – 567с. (В 2 кн., кн.1).
10. Андреев В. И. Педагогика : [учебный курс для творческого саморазвития] / В. И. Андреев. – [2-е изд.]. – Казань : Центр инновац. технолог., 2000. – 608 с.
11. Аникиев А. В. Сотвори себя / А. В. Аникиев. – Минск, 1977. – 95 с.
12. Анисимов С. Ф. Мораль и поведение / С. Ф. Анисимов – М. : Мысль, 1979. – 142 с.

13. Андрущенко В. Характер особистості : гармонія національних і загальнолюдських цінностей, шляхи формування / В. Андрущенко, Ю. Руденко // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 13 – 19.
14. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев – М. : Мысль, 1976. – 158 с.
15. Асмус В. Ф. Античная философия / В. Ф. Асмус. – [3-е изд.]. – М. : Высшая школа, 1999. – 400 с.
16. Бабайцева В. К. Личностно-ориентированный тренинг / В. К. Бабайцева. – М. : Просвещение, 1997. – 65 с.
17. Бабак О. М. Духовні потреби дітей України / [О. М. Бабак, О. В. Безпалько, О. В. Биковська та ін. ; Ж. В. Петрочко]. — К. : Видавничий дім "Калита", 2005. — 108 с. – (Грант Президента України для обдарованої молоді для проведення дослідження "Духовні потреби дітей України").
18. Балл Г. А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г. А. Балл. – К. ; – Донецк : Изд-во Института психологии, 1993. – 32 с.
19. Белогерцев Е. П. Совершенствование профессиональной педагогической подготовки студентов / Е. П. Белогерцев // Советская педагогика. – 1982. – № 9. – С. 86–90.
20. Березіна Н. О. Запрошуємо до діалогу : [посібник для підлітків 11-14 років] / Н. О. Березіна, О. В. Вінда, М. М. Галябарник. – К. : Богдана, 2003. — 126 с. – (За проектом "Діалог": АПН України; Науково-методичний центр середньої освіти; Всеукраїнська благодійна організація "Громадська Рада з соціальних проблем розвитку підростаючого покоління").
21. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; [перевод с англ.]. – М. : Прогресс, 1986. – 420 с.
22. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006.
Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади. – К. : Либідь, 2006. – 280 с.
23. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006.

- Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади. – К. : Либідь, 2006. – 344 с.
24. Бех І. Д. Виховання особистості / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2006.
- Кн. 3 : Сходження до духовності : наук. видання. / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
25. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання : [науково-методичний посібник] / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 1998. – 204 с.
26. Бех І. Д. Інваріанти особистісно орієнтованого виховання / І. Д. Бех // Завуч. – 2003. – № 16. – С. 14–17.
27. Бех І. Д. Почуття успіху у вихованні особистості / І. Д. Бех // Початкова школа. – 2005. – № 1. – С. 8–11.
28. Бібік Н. М. Компетентісна освіта – від теорії до практики / [Н. М. Бібік, І. Г. Єрмаков, О. В. Овчарук та ін.]. – К. : Плеяди, 2005. – 120 с.
29. Бібік Н. М. Компетентісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина. – К. : К.І.С., 2004. – 112 с. – (Бібліотека з освітньої політики).
30. Білецька І. О. виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язання моральних задач : автор. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07: терія та методика виховання / Білецька І. О. – К., 2004. – 20 с.
31. Білоусова Н. В. Підготовка майбутніх вчителів до формування в учнів потреби у самовдосконаленні / Н. В. Білоусова // Наукові записки. Серія : Психолого-педагогічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). – 2004. – № 4. – С. 72–75.
32. Білоусова Н. В. Особистісний розвиток педагога як умова успішного формування в учнів потреби у самовдосконаленні / Н. В. Білоусова // Педагогічні науки : [збірник наукових праць]. – Суми : Сум. ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. Ч. 1. – 2005. – С. 121–126.
33. Білоусова Н. В. З історії розвитку поняття “вдосконалення особистості”/ Н. В. Білоусова // Наукові записки. Серія : Психолого-педагогічні науки

(Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). – 2005. – № 1. – С. 68–72.

34. Білоусова Н. В. Самооцінка молодших підлітків як фактор розвитку потреби особистості у самовдосконаленні / Н. В. Білоусова // Наукові записки. Серія : Психолого-педагогічні науки (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). – 2007. – № 3. – С. 173–176.

35. Білоусова Н. В. Діагностика рівнів сформованості потреби у самовдосконаленні / Н. В. Білоусова // Наукові записки. Серія : «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя). – 2008. – № 3. – С. 45–47.

36. Білоусова Н. В. Самовдосконалення особистості молодшого підлітка : [програма курсу за вибором для учнів 5 –7 класів ЗОШ I – III ст.] / Н. В. Білоусова. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 14 с.

37. Білоусова Н. В. Підготовка студентів до формування в підлітків потреби особистості у самовдосконаленні : [програма спецкурсу для студентів денної форми навчання] / Н. В. Білоусова. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 11 с.

38. Білоусова Н. В. Вплив особливостей розвитку молодшого підлітка на формування потреби у самовдосконаленні / Н. В. Білоусова // Актуальні проблеми психології : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – 2008. – Т. 10. – Вип. 6. – С. 110–113.

39. Биковська О.В. Теоретико-методологічні основи позашкільної освіти в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. пед. наук : спец. 13.00.01 “Теорія та історія педагогіки” / Биковська О. В. – К., 2008. – 44 с.

40. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. - СПб. : Питер, 2008. – 398 с. – (Серия «Мастера психологии»)

41. Божович Л.И. Очерки психологии детей: младший школьный возраст / Л.И.Божович и др. – М. : Просвещение, 1950. – 169 с.

42. Божович Л. И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка /

- Л. И. Божович // Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М. : Просвещение, 1972. – С. 7–45.
43. Божович Л. И. Психическое развитие школьника и его воспитание / Л. И. Божович, Л. С. Славина. – М. : Знание, 1997. – 96 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Мастера психологии», № 12).
44. Бойправ М. Д. Психологія виховання та самовиховання : [навч.-метод. посіб. для студ. пед. спец. ВНЗ] / М. Д. Бойправ. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. — 109 с.
45. Болдырев Н. И. Нравственное воспитание школьников. Вопросы теории / Н. И. Болдырев. – М. : Педагогика, 1979. – 224 с.
46. Бондаревский В. Б. Воспитание интереса к знаниям и потребности к самообразованию : [книга для учителя] / В. Б. Бондаревский. – М. : Просвещение, 1985. – 143 с.
47. Боришевський М. Й. Усвідомлення підлітками власної поведінки / М. Й. Боришевський // Радянська школа. – 1972. – № 7. – С. 15–18.
48. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: дис. ...доктора псих. наук : 19.00.07 / Булах Ірина Сергіївна. – К., 2004. – 581 с.
49. Булах І. С. Специфіка особистісного зростання підлітка / І. С. Булах // Журнал практикуючого психолога. – 2002. – № 8. – С. 23–27.
51. Вайновська М. К. Формування творчої особистості підлітка у навчально-виховному процесі: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Вайновська Марія Кирилівна. – Херсон, 2004. – 212 с.
52. Вайнола Р. Х. Формування творчої особистості школяра в системі виховної роботи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Вайнола Ренате Хейкіївна. – К., 1998. – 182 с.
53. Василенко О. В. Педагогічні умови статевого виховання старших підлітків у позаурочній діяльності: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07/ Василенко Оксана Василівна. – Умань, 2006. – 228 с.
54. Васильева З. И. Педагогическая практика – важнейшее звено в системе подготовки учителя / З. И. Васильева // Советская педагогика. – 1982. – № 7. – С. 63–67.

55. Вербицький В.В. Актуальні проблеми діяльності позашкільних закладів еколого-натуралістичного профілю / В.В. Вербицький // Позашкільна освіта та виховання. – 2007. – № 1. – С. 8 – 13.
56. Виговська С. В Критеріальний підхід до визначення рівня професійного становлення студентів вищих навчальних аграрних закладів / С. В. Виговська // Наукові записки. Серія : «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя). – 2005. – № 4. – С. 144–148.
57. Выготский Л. Психология искусства / Л. С. Выготский. – М. : Педагогика, 1987. – 344 с.
58. Виховання в школі / [упор. : В. Варава, В. Зоц]. – К. : Редакція загальнопедагогічних газет, 2003. – 127 с.
59. Виховні бесіди: 5 – 8 кл. / [автор тексту Л. Шелестова]. – К.: Редакція загальнопедагогічних газет, 2004. – 128 с.
60. Вовк Л. П. Освіта дорослих як діяльність українського соціуму (XIX – поч. XX ст.) / Л. П. Вовк // Теорія і практика українських соціальних систем: філос., псих., педагог., соціол. – 2008. – № 3. – С. 46 – 52.
61. Возняк А. Формування творчої особистості підлітка у позакласній виховній роботі загальноосвітньої школи: історія, теорія, практика : [навч.-метод. посібник] / Алла Возняк. – Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний ун-т ім. Івана Франка, 2008. – 96 с.
62. Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / [под ред. Б. Д. Эльконина, Т. В. Драгуновой]. – М. : Просвещение. – 1967. – 360 с.
63. Волков Б.С. Психология подростка. / Б.С.Волков. – М.: Академический проект, 2001. – 321 с.
64. Волков Б. С. Методология и методы психологического исследования / Б. С. Волков, Н. В. Волкова, А. А. Губанов. – М. : Академический проект; Трикста, 2006. – 352 с.
65. Волобуєва Т. Б. Розвиток творчої компетентності школярів / Т. Б. Волобуєва. – Х. : Видавнича група «Основа», 2005. – 112 с.
66. Волошук І. С. Науково-педагогічні основи формування творчої

- особистості / І. С. Волощук. – К. : Педагогічна думка, 1998. – 160 с.
67. Воробьев Г. Г. Школа будущего начинается сегодня : [книга для учителя] / Г. Г. Воробьев. – М. : Просвещение, 1991. – 239 с.
68. Воспитание детей в семье / [отв. ред. Н.А.Сундуков]. – М. : Педагогика, 1985. – 40 с.
69. Воспитательная система школы. Проблемы и поиски / [сост. Н. Л. Селиванова]. – М. : Знание, 1986. – 56 с.
70. Воспитательная система школы. Проблемы и поиски / В. М. Басова, В. А. Караковский и др. – М. : Знание, 1989. – 80 с.
71. Гайштут О. А. Тренінг інтелекту школяра: учись мислити, думати, міркувати / О. А. Гайштут. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2002. – 308 с.
72. Гаджиев А. М. Алфавит сознания / А. М. Гаджиев. – Ташкент : Мецни-ереба, 1998.
- Ч. 1. – 1998. – 44 с.
73. Гаджиева Н. М. Основы самосовершенствования: тренинг самосознания / Н. М. Гаджиева. – Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 142 с.
74. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / К. А. Гельвецій ; [пер. з франц. В.Підмогильний]. – К. : Основи, 1994. – 416 с.
75. Гербарт Й. Ф. Избранные педагогические сочинения / Й. Ф. Гербарт. ; [пер. с нем. проф. Г. П. Вейсберга]. – М. : Учпедгизд, 1940. – 292 с.
76. Гессен С. И. Основы педагогики / С. И. Гессен. – М. : Школа-пресс, 1995. – 214 с.
77. Гісем О. В. Етика. 5 кл. : розробки уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2008. – 240 с.
78. Главацька О. Л. Основи самовиховання особистості : [навчальний посібник] / О. Л. Главацька. – Тернопіль : Кондор, 2008. – 206 с.
79. Гласс Дж. Статистические методы в педагогике и психологии / Дж. Гласс, Дж. Стенли ; [пер. с англ. Л. И. Хайрусова]. – М. : «Прогрес», 1976. – 495 с.
80. Годлевська А.І. Формування мовленнєвого компонента комунікативності майбутнього вчителя у структурі позанавчальної діяльності: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Алла Іванівна Годлевська. – К., 1998. – 201 с.

81. Гончарова Е. Б. Формирование учебной деятельности подростков / Е. Б. Гончарова // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 4–9.
82. Горбачев В. Г. История философии: краткий курс лекций : [учебное пособие] / В. Г. Горбачев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Брянск : Курсив, 1998. – 336 с.
83. Графова Л. И. Что такое победа над собой / Л. И. Графова. – М. : Знание, 1981. – 64 с.
84. Греков А. А. Совершенствование профессионально-педагогической подготовки студентов / А. А. Греков, Е. В. Бондаревская // Советская педагогика. – 1982. – № 8. – С. 83 – 87.
85. Грибанов В. П. К психологической природе интереса / В. П. Грибанов // Проблемы формирования духовных потребностей личности. – 1980. – С. 207 – 217.
86. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики : [введение в психологию активности] / Л. П. Гримак. – М. : Политиздат, 1987. – 286 с.
87. Данилова В. Л. Как стать собой: психотехника индивидуальности: [пособие для самообразования] / В. Л. Данилова. – Х. : Рубикон, 1994. – 128 с.
88. Дем'янюк Т. Д. Превентивне виховання учнівської молоді: інноваційні технології: [навч.-метод. посібник] / [Т.Д.Дем'янюк, М.Г.Байрамова, В.М.Оржеховська і др.]. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – 360 с.
89. Дем'янюк Т. Д. Духовно-моральне виховання особистості: інноваційний підхід: [навч.-метод. посібник] / [Т. Д. Дем'янюк, І. Д. Бех, М. Г. Байрамова, Л. С. Мельничук]. – К. : Волинські обереги, 2007. – 316 с.
90. Дем'янюк Т. Д. Методика виховання в сучасній школі : [навч. посіб] / Т. Д. Дем'янюк. – К. : МОНУ. Науково-методичний центр середньої освіти, 2000. – 286 с.
91. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала / А. А. Деркач. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та, – 2004. – 752 с.
92. Дзундза А. І. Виховання потягу до самовдосконалення у майбутнього педагога / А. І. Дзундза, Н. М. Лосєва // Наукові записки НДПУ. Серія : «Психолого-педагогічні науки» : – Ч. 2. – 2002. – С. 153 – 155.

93. Діденко О. В. Педагогічні умови професійного самовдосконалення майбутніх офіцерів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Діденко Олександр Васильович. – Хмельницький, 2003. – 206 с.
94. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения / А. Дистервег. – М.: Учпедгиз, 1956. – 374 с.
95. Дидро Д. Сочинения : в 2 т. / Д. Дидро ; [сост., ред., вступ. ст. В. Н. Кузнецова]. – М. : Мысль, 1991.
Т. 2. – 1991. – 60 с.
96. Додонов Б. И. Гармоническое развитие и типологическое своеобразие личности / Б. И. Додонов. – М. : Педагогика, 1981. – 300 с. – (Психология формирования и развития личности).
97. Донченко В. А. Формирование потребностей личности / В. А. Донченко, Л. В. Сохань, В. А. Тихонович. – К. : Политиздат Украины, 1984. – 223 с.
98. Донцов И. А. Личностное самосовершенствование и мораль / И. А. Донцов. – М. : Знание, 1975. – 64 с.
99. Донцов И. А. Самовоспитание личности: философско-этические проблемы / И. А. Донцов. – М. : Политиздат, 1984. – 285 с.
100. Донцов И. А. Самосовершенствование личности / И. А. Донцов. – Ростов- на-Дону : Издательство Ростовского университета, 1997. – 152 с.
101. Дорожка О. А. Формирование потребности в эстетической деятельности: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Дорожка О. А. – К., 1993. – 202 с.
102. Дубровина И. В. Психология : [учеб. для сред. пед. учеб. завед.] / [И. В. Дубровина, Е. Е. Данилова, А. М. Прихожан ; под ред. И. В. Дубровиной]. – [4-е изд., стереот.]. – М. : Академия, 2006. – 464 с.
103. Духовна культура особистості в контексті розвитку громадянського суспільства : [наук.-метод. збірник] / [ред. М. М. Заброцький, І. І. Якушно]. — К. : Центральний ін-т післядипломної педагогічної освіти АПН України; Житомирський обласний ін-т післядипломної педагогічної освіти. – 2005. – 143 с.
104. Дьюї Дж. Моральні принципи в освіті / Дж. Дьюї ; [пер. з англ. М. Олійник]. – Львів : Літопис, 2001. – 30 с.

105. Елканов С. Б. Основы профессионального самовоспитания будущих учителей : [учебное пособие] / С. Б. Елканов. – М. : Просвещение, 1989. – 189 с.
106. Елканов С. Б. Профессиональное самовоспитание учителя : [книга для учителя] / С. Б. Елканов. – М. : Просвещение, 1986. – 143 с.
107. Ельконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. Б. Ельконин ; [под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко]. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.
108. Енциклопедія батьківства : [посібник з сімейного виховання] / [авт. кол. за заг. ред. Є. І. Коваленко, С. В. Кириленко]. – К. : КНТ, 2008. – 592 с.
109. Емоційний розвиток дитини / [упоряд. С. Максименко]. – К. : ГЛАВНИК, 2004. – 112 с. – (Психол. інструментарій).
110. Ересь Е. П. Возрастные особенности психического развития и воспитания детей / Е. П. Ересь. – Минск, 1989. – С. 30–41.
111. Этика и воспитание: от самооценки к самосовершенствованию : [метод. пособие] / А. Шемшурина. – М. : ВЦХТ, 2002. – 144 с.
112. Єрмаков І. Г. Проектне бачення компетентнісно спрямованої 12-річної середньої школи : [практико зорієнтований посіб.] / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков. – К. : А.П.Н., 2005. – 108 с.
113. Єрмаков І. Г. Життєтворчі компетенції особистості: [практико зорієнтований посібник] / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков. – Донецьк : Каштан, 2007. – 242 с.
114. Єрмаков І. Г. Основні компетентності випускника школи / Єрмаков І. Г., Д. О. Пузіков // Шкільний світ. – 2005. – № 37. – С. 13–17.
115. Єрмаков І. Г. Виховання життєтворчості: моделі виховних систем / І. Г. Єрмаков. – Х. : Основа, 2006. – 219 с.
116. Эриксон Э. Г. Детство и общество / Э. Г. Эриксон ; [пер. с англ.]. – [2-е изд. перер. и доп.]. – СПб. : Речь, 2000. – 416 с.
117. Життєві кризи особистості : [наук.-метод. посіб.] / [ред. : В. М. Доній, Л. В. Сохань, І. Г. Єрмаков]. – К. : Ін-т змісту і методів навчання, 1998.
- Ч. 2. : Діти і молодь у кризовому суспільстві: технології допомоги і підтримки. – 1998. – 565 с.

118. Завалко К. В. Методичні засади самовдосконалення майбутнього вчителя музики в процесі навчання гри на скрипці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Завалко К. В. – К., 2006. – 20 с.
119. Загальна психологія: практикум : [навчально-методичний посібник] / [О. П. Щотка, М. Д. Бойправ, В. П. Пісоцький та ін.]. – Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 278 с.
120. Загальна психологія : [навч. посібник] / [О. Скрипченко, Л. Долінська, З. Огороднійчук та ін.] – К. : А.П.Н., 1999. – 463 с.
121. Займитесь собой : [пособие по саморегуляции и самосовершенствованию] / [сост. В. М. Котельников]. – М. : Изд. дом «М.С.П.», 1996. – 571 с.
122. Зайченко І. В. Педагогіка : [навчальний посібник для студ. вищ. пед. навч. закладів] / І. В. Зайченко. – Чернігів: Деснянська правда, 2003. – 528 с.
123. Занюк С. С. Психологія мотивації та емоцій : [навч. посіб.] / С. С. Занюк. – Рівне : Ред.-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. – 180 с.
124. Заремба Л. В. Формування в студентів готовності к організації внеурочной діяльності учащихся: дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Л. В. Заремба. – К., 1990. – 154 с.
125. Зінченко Н. Емоційне стимулювання навчально-пізнавальних потреб школярів / Н. Зінченко // Початкова школа. – 1999. – № 10. – С. 5–7.
126. Здравомыслов А. Потребности. Интересы. Ценности / А. Т. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
127. Зязун І. А. Мотивації і мотиви людської поведінки / І. А. Зязун // К. : Початкова школа. – 1994. – № 6. – С. 6 – 9.
128. Иваненко Е. А. Духовные потребности личности как фактор ее самореализации: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. Наук : спец. 09.00.01 / Е. А. Иваненко. – К., 1989. – 16 с.
121. Иванников В. А. Потребности как жизненные задачи / В. А. Иванников // Вестник МГУ. – 1997. – № 1. – С. 14–20.
129. Изучение мотивации поведения детей и подростков / [под ред.

- Л. И. Божович и Л. В. Благонадежиной]. – М. : Педагогика, 1972. – 352 с.
130. Ильин Е. Н. Мотивация и мотивы : [учебное пособие] / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2006. – 2006. – 512 с.
131. Ильин Е. Н. Путь к ученику : [книга для учителя: из опыта работы]. – М. : Просвещение, 1988. – 223 с.
132. Діденко О. В. Педагогічні умови самовдосконалення майбутніх офіцерів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / Діденко О. В. – Хмельницький, 2003. – 18 с.
133. Как построить свое “Я” / [под ред. В. П. Зінченко]. – М. : Педагогика, 1991. – 131 с.
134. Как развивать и воспитывать способности у детей : [сборник статей]. – М. : Изд-во Академии пед. наук РСФСР, 1962. – 120 с.
135. Калечиц Т.Н. Внеклассная и внешкольная работа с учащимися / Т. Н. Калечиц, З. А. Клеймена. – М. : Просвещение, 1980. – 83 с.
136. Калинникова Л. Какой Я?“ : [учебное пособие для детей 9-12 лет] / Л. Калинникова. – Харьков : Глобус, 1995. – 65 с.
137. Калинникова Л. А. Я и мой мир : [учебное пособие для детей 9-12 лет] / Л. Калинникова. – Харьков : Глобус, 1995. – 64 с.
138. Кант І. Критика чистого розуму / Кант І.; [пер. з нім. та приміт. І. Бурковський]. – К. : Юніверс, 2000. – 502 с.
139. Карпенчук С. Г. Виховний процес: вивчення ефективності / С. Г. Карпенчук. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 179 с.
140. Карпенчук С Г. До вершин досконалості : [наук.-метод. посібник з проблем самовиховання] / С. Г. Карпенчук. – Рівне : Волинські обереги, 2009. – 260 с.
141. Карпенчук С. Г. Самовиховання особистості: [наук.-метод. посібник] / С. Г. Карпенчук. – К. : ІЗМН, 1998. – 214 с.
142. Карпенко О.Г. Соціальне становлення особистості підлітка в тимчасових об’єднаннях за інтересами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Теорія та історія педагогіки” / О.Г. Карпенко. – К., 1999. – 19 с.

143. Камерон-Бондлер. НОУ-ХАУ : [руководство по самосовершенствованию во имя лучшего будущего] / Камерон-Бондлер, Лесли и др. – Воронеж : МОДЭК, 1997. – 312 с.
144. Касьяненко М. Д. Педагогика співпраці : [навч. посіб.] / М. Д. Касьяненко. – К.: Вища школа, 1993. – 320 с.
145. Кикнадзе Д. А. Потребности как фактор поведения человека / Д. А. Кикнадзе // Вопросы психологии. – 1965. – № 12. – С. 26–56.
146. Киричук О. В. Концепція організації навчально-виховного процесу в школі розвитку / О. В. Киричук // Рідна школа. – 1994. – № 6. – С. 15 – 18.
147. Киричук О. В. Психологічні особливості: Опорний конспект лекцій / О. В. Киричук. – К. : Ін-т підготовки кадрів державної служби зайнятості, 2003. – 46 с.
148. Клименко В. П. Интересы личности, их сущность и предпосылки развития : автореф. дисс. на соиск. научной степени канд. филос. наук: спец. / В.П.Клименко. – Киев, 1973. – 25 с.
149. Ковалев А. Г. Личность воспитывает себя / А. Г. Ковальов. – М.: Политиздат, 1983 . – 256 с.
150. Ковальов О. Г. Принципи керівництва самовихованням школяра / О. Г. Ковальов // Радянська школа. – 2003. – № 4. – С. 32–33.
151. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Л. Н. Коган. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.
152. Колбановский В. Н. Развитие и воспитание потребностей / В.Н.Колбановский // Радянська школа. – 1960. – № 12. – С. 13 – 20.
153. Коменський Я. А. Избранные педагогические сочинения / Я. А. Коменський ; [под ред. А. И. Пискунова]. – М. : Педагогіка, 1982. Т. 1. – 1982. – 656 с.
154. Концепція виховання підростаючих поколінь суверенної України // Радянська школа. – 1991. – № 5. – С. 33–40.
155. Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 334 с.
156. Конасова Н. Ю. Общекультурная компетентность как показатель

- образованности учащихся школы : [пособие для самообразования] / Н. Ю. Конасова. – СПб. : Санкт-Петербургский гос. ун-т педагогического мастерства, 2000. – 41 с.
157. Конникова Т. Е. Нравственное воспитание школьников в коллективе : [сборник статей] ; [ред. коллег.: Т. Е. Конникова (отв. ред.) и др.]. – Л. : ЛГПИ ім. А. И. Герцена. – 316 с.
158. Концепція позакласної виховної роботи сучасної загальноосвітньої школи // Радянська школа. – 1991. – №6. – С. 48 – 55.
159. Корженко В. Філософія виховання: зміна орієнтацій / В.Корженко. – К.: УАДУ, 1998. – 303 с.
160. Коробко С.Л. Заняття з морального орієнтування молодшого школяра / С. Л. Коробко, О. Ф. Бикова. – К. : Техніка, 2003. – 96 с.
161. Коротаева Е. В. Хочу, могу, умею!: обучение, погруженное в общение / Е. В. Коротаева. – М. : КСП, 1997. – 223 с.
162. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К. : Рад. шк., 1989. – 608 с.
163. Кошолоп А. С. Педагогічні умови підготовки майбутніх учителів до фізичного самовдосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13. 00.04. “Теорія та методика професійної освіти” / А. С. Кошолоп. – В., 2009. – 20 с.
164. Кочерга О. Розвиток творчих здібностей дитини : [навчальний посібник] / О. Кочерга. – К. : Навчальні посібники. – 1988. – 80 с.
165. Кочетов А. И. Как заниматься самовоспитанием / А. И. Кочетов. – Минск : Высшая школа, 1985. – 256 с.
166. Кравченко А. И. Соціологія : [учебное пособие для студентов вузов] / А. И. Кравченко. – М. : Академия , 1997 . – 240 с.
167. Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей : [методичні рекомендації для соц. працівників] / Т. В. Кравченко. – К. : ДЦССМ, 2004. – 298 с.
168. Креативный ребенок: диагностика и развитие творческих способностей / [сост. : Т. А. Барышева, В. А. Шекалов]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2004. – 416 с. – (Серия «Мир вашего ребенка»).

169. Кремень В. Підготовка вчителя в умовах переходу ЗОШ на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання / В. Кремень // Вища школа. – 2003. – № 1. – С. 3–11.
170. Критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти // Освіта України. – 2000. – 5 жовтня, № 40. – С. 3 – 11.
171. Кузьмінський А. І. Педагогіка: завдання і ситуації : [практикум]. – К. : Знання-Пресса, 2003. – 429 с.
172. Кузнецова Л. В. Возвышение потребностей – фактор всестороннего развития личности / Л. В. Кузнецова // Советская педагогика. – 1988. – № 5. – С. 13–20.
173. Кузнецова Г. И. Психологические условия и механизмы воспитания подростков / Г. И. Кузнецова // Вопросы психологии. – № 6. – 1982. – С. 11–15.
174. Куликова Л. Н. Самосовершенствование коллектива старшеклассников : [учебное пособие к спецкурсу]. – Хабаровск : ХГПИ, 1988. – 93 с.
175. Куценко В. Г. Пути самосовершенствования личности / В. Г. Куценко. – Л. : Знание, РСФСР, 1979. – 36 с.
176. Кэнфилд Д. 101 совет о том, как повысить самооценку и чувство ответственности у школьников / Джек Кэнфилд, Френк Сикконе. – М. : УРСС, 1997. – 360 с.
177. Ланцберг В. Школа саморазвития / В. Ланцберг // Частная школа. – 1997. – № 3. – С. 13–35.
178. Левківський М. В. Історія педагогіки : [підручник] / М. В. Левківський. – [2-ге, доп.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 376 с.
179. Левитан К. М. Самосовершенствование личности педагога / К. М. Левитан, Л. И. Мнацаканян. – Ереван : Знание, 1987. – 31 с.
180. Левицька О. І. Моральний розвиток особи / О. І. Левицька. – К. : Політвидав України, 1990. – 174 с.
181. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы и эмоции : [конспект лекцій] / А. Н. Леонтьев. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 40 с.
182. Лесик В. В. Формування потреби фізичного вдосконалення у дітей з послабленим здоров'ям: дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Лесик В. В. –

К., 1996. – 210 с.

183. Личко А. Е. Эти трудные подростки: Записки психиатра / А.Е . Личко. – Л. : Ленинзда, 1983. – 126 с.

184. Лисенко О. М. Виховання гуманістично спрямованої особистості підлітка у позаурочний час : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 “Теорія і методика виховання” / Лисенко О.М. – К., 2008. – 20 с.

185. Лісінська Т. Ю. Формування естетичного смаку молодших підлітків у процесі вивчення іноземної мови : автор. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01: теорія та історія педагогіки / Лісінська Т. Ю. – К., 1996. – 23 с.

186. Локк Дж. Сочинения : в 3 т. / Дж. Локк [пер. с англ. ; редкол. : М. Б. Митин (предисл.) и др.]. – М. : Мысль, 1985.

Т. 2. – 1985. – 560 с.

187. Лосева Н. М. Саморозвиток викладача вищої школи : [навч. посіб.] / Н. М. Лосева. – Донецьк : Дон НУ, 2003. – 336 с.

188. Лукьянова И. И. Базовые потребности возраста как основа развития социальной компетентности у подростков / И. И. Лукьянова // Психологическая наука и образование. – 2001. – № 4. – С. 7–10.

189. Ляпин В. М. А нужны ли нам личности? / В. М. Ляпин. – Д. : Пороги, 2004. – 116 с.

190. Макаренко А. С. Сочинения : в 7 т. / А. С. Макаренко. – М. : Изв-во АПН, 1951.

Т. 4. : Книга для родителей, 1951. – 552 с.

191. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 6 т. / А. С. Макаренко. – М. : Изд-во АПН, 1958.

Т.5. : Общие вопросы теории педагогики – 1958. – 558 с.

192. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.

193. Максименко С. Д. Себе зрозуміти, себе змінити : [навч. посіб.] / [С. Максименко, О. Главник (упор.)]. – К.: ТОВ «КММ», 2006. – 128 с.

194. Малихін О. В. Формування у майбутніх вчителів потреби у професійному самовихованні: дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Малихін О.В. – Кривий Ріг, 2000. – 172 с.
195. Маралов В. Г. Основы самопознания и саморазвития / В. Г. Маралов. – М. : Академия, 2002. – 256 с.
196. Маралов В. Г. Психология педагогического взаимодействия воспитания с детьми / В. Г. Маралов. – М. : Педагогика, 1992. – 230 с.
197. Мастеров Б. М. Психология саморазвития / Б. М. Мастеров, Г. А. Цукерман. – М. : Интерпракс, 1995. – 228 с.
198. Мартынюк И.О. Жизненные цели личности: понятие, структура, механизмы формирования / И.О.Мартынюк. - К.: Наукова думка, 1990. – 121 с.
199. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу ; [пер. с англ.] – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 1997. – 304 с.
200. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование / А.Маслоу ; [пер. с англ.]. - Киев і Донецк : Ваклер, 1994. – 52 с.
201. Меднікова Г. І. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук / Г. І. Меднікова. – Х., 2002. – 20 с.
203. Меренков А. В. Педагогика саморазвития личности / А. В. Меренков. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. – 333 с.
204. Метаморфозы воспитания / В. И. Астахова и др. – Х. : Из-во НУА, 2004. – 276с.
205. Методичні рекомендації щодо організації виховної роботи в загальноосвітніх навчальних закладах у 2001/2002 навч. році // Інформац. збірник МОН України. – 2001. – № 22. – С. 15–26.
206. Методичне забезпечення компетентнісного підходу до реалізації змісту середньої освіти (за результатами роботи міської творчої групи в 2006-2008 роках) / [ред. Р. О.Р оманчик]. – Запоріжжя : ЛПІС, 2008. – 164 с.
207. Методы системного педагогического исследования : [учебное пособие] / [под ред. Н. В. Кузьминой]. – Л. : ЛГУ, 1980. – 172 с.
208. Михеева И. Соотношение нравственных и эстетических потребностей /

- И. Н. Михеева. – М. : Знание, 1985. – 64 с. – (Новое в жизни, науке и технике. Серия «Этика», № 6)
209. Мистецтво життєтворчості особистості : [науково-метод. посібник] : у 2 ч. / В. М. Доній, Г. М. Несен, Л. В. Сохань. – К. : ІЗМН, 1997.
Ч. 1. – 1997. – 391 с.
210. Михайлов Н. Н. О потребностях человека, их возвышении и формировании / Н. Н. Михайлов. – М. : Знание, 1981. – 64 с. – (Новое в жизни, науке и технике. Серия «Научный коммунизм», № 5).
211. Мішкурова В. Ф. Практична підготовка студентів педагогічних вузів / В. Ф. Мішкурова та ін. – К. : Науковий світ, 2003. – 98 с.
212. Молодь і дозвілля: Теорія, методика і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання / [О. В. Безпалько, А. І. Годлевська, Г. О. Ірза, А. Й. Капська та ін.] – К. : А.Л.Д., 1996. – 208 с.
213. Модель функціонування системи духовно-інтелектуального виховання / О. А. Каташова // Освіта на Луганщині. – 2007. – № 2. – С. 92–95.
214. Монтень М. Об искусстве жить достойно: философские очерки / М. Монтень. – М. : Дет. лит. 1973. – 206 с.
215. Монтессори М. Самовоспитание и самообучение в начальной школе / М. Монтессори ; [пер. с итал. Р. Ландсберг]. – М. : Работник просвещения, 1922. – 200 с.
216. Монтессори М. Помогите мне сделать это самому / М. Монтессори [сост., вступ. слово М. В. Богуславский, Г. В. Корнетов]. – М. : Карапуз, 2000. – 272 с.
217. М'ясоїд П. А. Загальна психологія : [навч. посібник для студ. вищ. пед. навч. закладів] / П. А. М'ясоїд. – [5-е вид., стереотип]. – К. : Вища школа, 2006. – 487 с.
218. На шляху інноваційних перетворень : [зб. ст. освітян Дніпропетр. обл.] / [ред. В. Довгополий]. – Д. : Промінь, 2001. – 116 с.
219. Назаренко І. М. Формування естетичних потреб старшокласників : дисс. .. канд. пед. наук : спец. 13.00.02 / Назаренко І.М. – К., 1995. – 208 с.

220. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні // Світ виховання. – 2004. – № 4.
221. Неймарк М. С. Некоторые проблемы личности школьников / М. С. Неймарк. – М. : Знание, 1975. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Педагогика и психология”).
222. Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей : [сборник статей] / ред. Ш. Н. Чхартишвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1974. – 180 с.
223. Ницше Ф. Сочинения: в 2 т. / Ф. Ницше ; [пер. с нем.]. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 1998.
- Т. 1. – 1998. – 832 с.
224. Никитин Е. П. Феномен человеческого самоутверждения / Е. П. Никитин, Н. Е. Харламенкова. – СПб. : Алетейя, 2000. – 224 с.
225. Новий тлумачний словник української мови : 4 т. – К. : Аконтіт, 1999.
- Т. 3. – 1999. – 659 с.
226. Новикова Л. И. Путь к творчеству / Л. И. Новикова, А. Т. Куракин. – М. : Просвещение, 1966. – 187 с. – (В помощь начинающему исследователю в области воспитания).
227. Нові технології виховання : [збірник наукових статей]. – К. : ІСДО, 1995. – 156 с.
228. Нравственное самосовершенствование личности. – М. : Знание, 1989. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Этика”, № 2).
229. Огірок С. С. Потреби і стимули як системоутворюючі фактори розвитку особистості (на матеріалах педагогічної спадщини А. С. Макаренка та сучасних педагогів-новаторів) : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Огірок Станіслав Сергійович. – Луганськ, 2000. – 182 с.
230. Олпорт Г. Становление личности : избр. труды / [под общей ред. Д. А. Леонтьева]. – М. : Смысл, 2002. – 462 с.
231. Онисюк О. А. Психологічні особливості особистісного розвитку молодших школярів : дисс. ... канд. псих. наук : спец. 19.00.07 / Онисюк Олена Анатоліївна. – Луцьк, 2001. – 197 с.

232. Організаційно-методичні основи фізичного самовдосконалення студентства: [навч.-метод. посібник] / [уклад. Іван Степанович Звезда]. – Чернівці : Рута, 2007. – 80 с.
233. Оржеховська В. М. Класний керівник у сучасній школі : [метод. посібник] / [Оржеховська Валентина Михайлівна, Пилипенко Олександр Іванович, Греков Л. А. та ін.]. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1996. — 156 с.
234. Оржеховська В. М. Посібник з самовиховання / В. М. Оржеховська, Т. В. Хілько, С. В. Кириленко. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1996. – 192 с.
235. Орієнтовний зміст виховання в національній школі : Методичні рекомендації / [Н. І. Белкіна, С. О. Борисюк, Л. О. Дубровська та ін.] .– К., 1996. – 136 с.
236. Орлов Ю. М. Самосовершенствование и самовоспитание: [учебное пособие] / Ю. М. Орлов. – М. : ММИ, 1998. – 39 с.
237. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности : [книга для учителя] / Ю. М. Орлов. – М. : Просвещение, 1991. – 287 с.
238. Осипова С. И. Педагогические условия становления успешной личности в системе непрерывного образования / С. И. Осипова. – Красноярск : ГАЦМИЗ, 2000. – 84 с.
239. Основи батьківської компетентності : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів]. – К. : Науковий світ, 2006. – 156 с.
240. Основи професійного педагогічного самовдосконалення : [програма спецкурсу] / Т. В. Вайніленко. – К. : Нац. пед. ун-т ім. Драгоманова, 2004. – 12 с.
241. Основы общей и прикладной акмеологии. – М. : Изд-во РАГС, 1993. – 388 с.
242. Пальчевський С. С. Акмеологія: [навч. посібник для студентів ВНЗ] / С.С.Пальчевський – К.: Кондор, 2008. – 398 с.
243. Пархоменко О. М. Виховання гуманістично спрямованої особистості у позаурочний час : [навч. – метод. посібник] / О.М. Пархоменко. – Черкаси : Черкас. ЦНТЕІ, 2005. – 144 с.
244. Педагогіка : [навчальний посібник] / [упоряд. В. М. Галузьяк,

- М. І. Сметанський, В. І. Шахов]. – [2-ге вид., випр. і доп.] – Вінниця : Книга-Вега, 2003. – 416 с.
245. Педагогика / [под ред. Ю. К. Бабанского]. – М. : Просвещение, 1988. – 479 с.
246. Педагогика / [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – К. : Вища школа, 1985. – 542 с.
247. Педагогический энциклопедический словарь / [Редкол. : М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др.] – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.
248. Педагогічний словник [за ред. дійсного члена АПН України М. Д. Ярмаченка] – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
249. Пекелис В. Совершенствуй себя (для бесед с подростками) / В. Пекелис // Воспитание школьников. – 1974. – № 4. – С. 11–16.
250. Петровский А. В. Психология : [учебник для студ. высш. уч. заведений] / А.Я.Петровський, М.Г. Ярошевський. – М.: Изд. центр. Академия, 1998. – 512 с.
251. Перлз Ф. и др. Опыты психологии самопознания / Ф. Перлз, Р. Хефферлин, П. Гудмэн. – М. : Гиль-Эстель, 1993. – 240 с.
252. Пеша І.В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / І.В. Пеша. – К., 2000. – 20 с.
253. Петрочко Ж. В. Формування духовних потреб молодших школярів у позанавчальній діяльності : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Петрочко Жанна Василівна. – К., 2000. – 225 с.
254. Пізнай себе : [навч.-метод. посіб.] / [укл. : Г. С. Адамів, С. О. Борисюк, Є. І. Коваленко, Н. І. Яковець та ін.] / [за заг.ред. Є. І. Коваленко]. – Ніжин-Броди : НДПУ, 2000. – 60 с.
255. Платон. Диалоги / Платон ; [пер. с древнегреч., предисл. В. В. Шкода]. – Х. : Фолио, 2008. – 349 с.
256. Платонов К. К. Структура и развитие личности / [ответственный редактор А. Д. Глоточкин]. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
257. Подкорытова Л. Возрастные особенности учащихся среднего школьного возраста : [учебно-метод. пособие] / Л. Подкорытова. – Свердловск, 1970. – 31 с.

258. Помиткін Е. О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти : [навч.-метод. посібник] / Е. О. Помиткін. – К. : Інститут змісту і методів навчання, 1996. – 163 с.
259. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості / Е. О. Помиткін. – К. : Наш час, 2005. – 280 с.
260. Попова О. Програма саморозвитку і самовдосконалення особистості підлітків / О. Попова // Психологічна газета. – 2005. – № 10. – С. 10–31.
261. Потапова Е. Н. Радість познання : [книга для учителя] / Е. Н.Потапова. – М. : Просвещение, 1990. – 96 с.
262. Потреба у фізичному самовдосконаленні і основи методики її формування у студентів // Теорія і практика фіз. культури. – 1983. – № 5. – С. 33 – 35.
263. Прокопова О. С. Система професійного самовдосконалення вчителя хмії середньої школи : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Прокопова Олена Соломонівна. – К., 2003. – 206 с.
264. Психологічний словник / [за ред. члена-коресп. АПНСССР В. І. Войтко], К.: Вища школа, 1982. – 215 с.
265. Психологический словарь-справочник / [авт.-сост. М. И. Дьяченко, Л. Л. Кандыбович]. – М. : Харвест, 2004. – 576 с.
266. Психологія і педагогіка життєтворчості : [навч.-метод. посібник] / [ред. В. М. Доній]. – К. : НАН України, Інститут соціології, 1996. – 791 с.
267. Психологічний словник / [за ред. В. П. Зінченко, Б. Г. Мещерякова]. - 2-е [вид. перероб. і доп.]. – М. : Педагогіка, 1997. – 440 с.
268. Психологія : [підручник] / Ю. Л. Трофімова. – [3-є вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 2001. – 560 с.
269. Психологічна енциклопедія / [автор-упорядник О. М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
270. Психология современного подростка / [под ред. Д. И. Фельдштейна]. – М. : Педагогика, 1987. – 240 с.
271. Психология / [П. Р. Чамата, М. О. Борышевський, В. В. Мистик и др.]. – К. : Вища школа, 1970. – 304 с.
272. Практикум із загальної психології / [за ред. Т. І. Пашукової.] – К. : Т-во

Знання; КОО, 2000. – 204 с.

273. Проблема самосовершенствования личности //Философские науки, 1988. – № 2. – С. 4–9.

274. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М. : Ин-т практической психологии, 1996. – 256 с.

275. Пустовіт Г. Позашкільна освіта: сутність, мета, перспективи / Г. Пустовіт // Рідна школа. – 2004. – № 9. – С. 14–17.

276. Регейло І. Ю. Формування естетичного ставлення до мистецтва у молодших підлітків засобами радіомовлення : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 : теорія та історія педагогіки / І. Ю. Регейло. – К, 1999. – 18 с.

277. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогрес, Универс, 1994. – 480 с.

278. Родигіна І. В. Компетентнісно орієнтований підхід до навчання / І. В. Родигіна. – Х. : Видавнича група “Основа”, 2005. – 96 с.

279. Рожков М. И. Организация воспитательного процесса в школе / М. И. Рожков, Л. В. Байбородова. – М. : Наука, 1993. – 117 с.

280. Розвиток самостійності школярів / Л. М. Король, Н. В. Яцюк // Вісник Житомир. держ. пед. ун-ту. – 2002. – № 9. – С. 79–80.

281. Романченко О. С. Формування моральних потреб молодшого школяра: дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01/ Романченко Олена Сергіївна. – Луганськ, 1999. – 166 с.

282. Рубинштейн С. Л. О мышлении и путях его исследования / С. Л. Рубинштейн. – М. : АПНСССР, 1958. – 147 с.

283. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – [2-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1978. – 704 с.

284. Рувинский Л. И. Самовоспитание чувств, интеллекта, воли / Л. И. Рувинский. – М. : Знание, 1883. – 159 с.

285. Рувинский Л. И. Психология самовоспитания : [учеб. пособ. по спецкурсу для студ. пед. ин-тов] / Л. И. Рувинский, А. Є. Соловьева. – М. : Просвещение, 1982. – 143 с.

286. Руссо Ж.-Ж. Сочинения / Ж.-Ж.Руссо ; [пер. с фр. Н. И. Кареев и др.,

- сост. и ред. Т. Г. Тетенькина]. – Калининград : Янтар. сказ., 2001. – 416 с.
287. Рыженков П. Е. В поисках собственного «Я» / П. Е. Рыженков, М. И. Левина. – Новосибирск : Кн. изд-во, 1986. – 139 с.
288. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : [посібник]. – К. : СПД «ЦУДЗИНОВИЧ Т.І.», 2007. – 204 с.
289. Саннікова Т. В. Духовне виховання молодших підлітків засобами християнської етики : автор. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 : теорія та методика виховання / Т. В. Саннікова. – К., 2007. – 20 с.
290. Селевко Г.К. Руководство по организации самовоспитания школьников / Г. К. Селевко. – М. : Народное образование, 1999. – 96 с.
291. Селевко Г. К. Самоусовершенствование личности / Г. К. Селевко. – М. : Народное образование, 1999. – 132 с.
292. Селевко Г. К. Управляй собой / Г. К. Селевко и др. – М. : Народное образование, 2001. – 192 с.
293. Селевко Г. К. Утверждай себя / Г. К. Селевко. – М. : Народное образование, 2001. – 160 с.
294. Середа І. В. Організаційно-педагогічні умови активізації процесу самовиховання студентів гуманітарних факультетів університету : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Середа Ірина Валеріївна. – Херсон, 2005. – 195с.
295. Сергеєнкова О. П. Самопізнання: дослідницькі програми для розвитку дітей дошкільного та учнів шкільного віку / О. П. Сергеєнкова. – 2000. – 66 с.
296. Сечейко О. В. Застосування принципу особистісно-орієнтованого виховання при роботі з підлітками / О. В. Сечейко // Журнал практикуючого психолога. – 2002. – № 8 – С. 14–16.
297. Січітов А. І. Навчання і виховання обдарованих дітей / А. І. Січітов // Початкова школа, 1993. – № 10. – С. 17–33.
298. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО «Речь», 2004. – 350 с.
299. Симонов П. В. Высшая нервная деятельность человека: мотивационно-эмоциональные аспекты / П. В. Симонов. – М. : Просвещение, 1975. – 176 с.

300. Симонов П. В. Мотивированный мозг / П. В. Симонов. – М. : Наука, 1987. – 267с.
301. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості вчителів : [навч. посіб.] / С. О. Сисоєва. – К. : ІСДОУ, 1994. – 112 с.
302. Сичов С. О. Формування потреби у фізичному самовдосконаленні у студентів : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Сичов С. О. – К., 2002. – 195 с.
303. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину / Г. С. Сковорода. – Львів: Світ, 1995. – 530 с.
304. Соина О. С. Этика самосовершенствования: Л.Толстой, Ф.Достоевский, Вл.Соловьев: филос. ессе / О. С. Соина. – М. : Знание, 1990. – 62 с. – (Из цикла «История этических учений»).
305. Солопчук Д. М. Формування здорового способу життя молодших підлітків у позаурочній фізкультурно-спортивній роботі : автор. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 : теорія та методика виховання /Д. М. Солопчук. – К., 2007. – 20 с.
306. Сташук О. А. Формування елементів естетичної культури молодших підлітків на уроках образотворчого мистецтва : автор. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 : теорія та історія педагогіки /О. А. Сташук. – К., 1997. – 24 с.
307. Сухомлинська О. В. Компетентнісно орієнтована освіта: досвід, проблеми, перспективи: [матеріали міжнародної практичної конференції, 5-6 листопада 2008 р.] / О. В. Сухомлинська та ін. - К. ; Донецьк : Каштан, 2008. Т.1. – 2008. – 468 с.
308. Сухомлинський В. О. Вибрані твори / В. О. Сухомлинський. – К. : АПН, 1977. Т. 5. : Виховання і самовиховання. – 1977. – 678 с.
309. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський. Вибрані твори : у 5 т. – 1976. Т. 1. – 1976. – 532 с.
310. Сухомлинський В. О. Об умственном воспитании / В. О. Сухомлинський ; [сост. и автор вступной статьи М. И. Мухин]. – К. : Рад. шк., 1983. – 224 с.

311. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям / В. О. Сухомлинський / Сухомлинський В. О. Вибр. тв. : у 5 т. – К., 1997.
Т. 3. – 1997. – 670 с.
312. Сущенко Т. І. Позашкільна педагогіка / Т. І. Сущенко. – К. : Освіта, 1996. – 216 с.
313. Сущенко Т. І. Характерні особливості обдарованої дитини / Т. І. Сущенко // Початкова школа. – 1998. – № 2. – С. 4–7.
314. Татаркевич В. О счастье и совершенстве человека / В. О. Татаркевич [состав. и пер. с польск. Л. В. Коновалова]. – М. : Прогресс, 1981. – 368 с.
315. Татаркевич М. В. Человек. Среда. Потребности: динамика формирования разумных потребностей / М. В. Татаркевич. – Минск : Беларусь. – 1980. – 271 с.
316. Творча особистість як результат саморозвитку і самовдосконалення в процесі культурогенезу / Н. П. Фісенко // Вісн. Держ. акад. керів. кадрів культури і мистец. – 2005. – № 4. – С. 100–105.
317. Технології соціально-педагогічної роботи : [навч. посіб.] / А.Й. Капська, М.М. Барахтян, О.В. Безпалько, Р.Х. Вайнола, З.Г. Зайцева, Р.І. Короткова та ін. / Ред.: А.Й. Капська; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : Укр. держ. центр соц. служб для молоді, 2000. – 372 с.
318. Толковый словарь русского языка : в 4 т. / [под ред. Д. Н. Ушакова]. – М. : Рус. словари, 1994.
Т. 2. – 1994. – 690 с.
319. Томас Мор. Утопия. Эпиграммы. История Ричарда. III / Томас Мор ; [пер. с лат. Ю. М. Каган]. – М : Наука, 1998. – 463 с.
320. Глумачний словник української мови : у 4 т. – К. : Аконіт, 1999.
Т. 3. – 1999. – 659 с.
321. Толстой А. Н. Педагогические сочинения / Толстой А. Н. ; [под ред. Е. Н. Медынского и др.]. – М. : Педагогика, 1989. – 542 с.
322. Толстых А. В. Взрослые и дети: парадоксы общения / А. В. Толстых. – М. : Педагогика, 1988. – 125 с.

323. Томан І. Як удосконалиювати самого себе / І. Томан ; [пер. з чес. В.К.Житник]. – К. : Політвидав України, 1984. – 240 с.
324. Троїцька Т. С. Практикум з акмеології навчання і виховання : [навч. посіб.] / Т. С. Троїцька. – Мелітополь : Мелітопольський держ. педагогічний ун-т., 2005. – 148 с.
325. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1966. – 451 с.
326. Український педагогічний словник / [авт.-уклад. С. Гончаренко]. – К. : Либидь, 1997. – 376 с.
327. Український радянський енциклопедичний словник : у 3 т. / [редкол. : А. В. Кудрицький та інш.] – К : Голов. ред. УРЕ, 1987. Т. 2. – 1987. – 723 с.
328. Уличний І. Л. Формування потенціалу професійного самовдосконалення : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Уличний Ігор Любомирович. – К. : АПН України. Інститут проблем виховання, 2006. – 228 с.
329. Усатенко Т. Удосконалюємо себе, послуговуючись знаннями минулого / Т. Усатенко // Світ виховання, 2004. – №2. – С. 54–55.
330. Ухтомский А. А. Избранные труды / А. А. Ухтомский ; [под ред. Е. М. Крепса]. – Л. : Наука, 1978. – 358 с.
331. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. / К. Д. Ушинский ; [пер. з рос., редкол. : В. М. столетов (голова) та ін.]. – К. : Рад.шк., 1983. Т. 1: Теоретичні проблеми педагогіки. – 1983. – 496 с.
332. Фейдман Дж. Личность и личностный рост. / Дж. Фейдман, Р. Фрейгер ; [пер. с англ.] - М. : Педагогика, 1994. – Вип. 4. – 66 с.
333. Феномен творчості як базова складова акмеологічного розвитку особистості / З. Сіверс // Освіта і управління. – 2008. – Т. 11, № 1. – С. 47–55.
334. Філософський словник / [за ред. В. І. Шинкарука]. – [2-е вид. перероб. і доп.]. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1986. – 800 с.
335. Фіцула М. Педагогіка : [навч. посіб.] / М. Фіцула. – [2-ге вид., виправ., допов.]. – К.: Академвидав, 2006. – 560 с.

336. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред : Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов]. – М. : Советск . энцикл., 1983. – 840 с.
337. Формування активної життєвої позиції молодого громадянина України : [наук.-допом. бібліогр. покажчик] / [ред. П. І. Рогова]. – К . : АПН України, Держ. Науков. б-ка України, Київ. нац. екон. ун-т, 2002. – 141 с.
338. Фридман И. К. Себя как в зеркале я вижу: взрослые в общении с детьми, дети в общении со взрослыми: взаимоотношения и взаимоотражения / И. К. Фридман. – М. : Семья и школа, 1996. – 205 с.
339. Фром Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Э. Фром. ; [пер с англ. Д. Н. Дудинский]. – Мн. : ООО «Попури», 1998. – 672 с.
340. Фурман А. В. Школа розвитку: непізнані грані фундаментальної ідеї / А. В. Фурман, О. І. Калугін // Рідна школа. – 1994. – № 5. – С. 38–41.
341. Фурман А. В. Школа розвитку: непізнані грані фундаментальної ідеї / А. В. Фурман, О. І. Калугін // Рідна школа. – 1994. – № 6. – С. 26–32.
342. Хамська Н.Б. Підліток на шляху до моральності : [навч. посіб.] / Н.Б. Хамська. – Вінниця : Універсум-Вінниця, 1998. – 136 с.
343. Харламов И. Д. Педагогика : [учеб. пособие] / И. Д. Харламов. – [3-е изд. перераб. и доп.]. – М. : Знание, 1997. – 512 с.
344. Харламов И. Ф. Саморазвитие личности и воспитание / И. Ф. Харламов // Советская педагогика. – 1990. – № 12. – С. 28–35, 134.
345. Хуторський А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированой парадигмы образования / А. В. Хуторський // Народное образование. – 2003. – № 2. – С. 58–64.
346. Хуторський Л. В. Ключевые компетенции. Технология конструирования / А. В. Хуторський // Народное образование. – 2003. – № 5. – С. 55–61.
347. Чернуха Н.М. Інтеграція виховних впливів суспільства в сучасному освітньому середовищі : монографія / Н.М. Чернуха; Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 302 с.
348. Чудновский В. Э. О нравственной устойчивости личности и ее формировании у подростка / В. Э. Чудновский. – М. : Знание, 1979. – 40 с.

349. Чхартишвилли Ш. Н. Роль и место социогенных потребностей в учебно-воспитательной деятельности / Ш. Н. Чхартишвилли; [под ред. Чхартишвилли Ш. Н.] – Тбилиси : Мецниереба, 1974. – С. 5–32.
350. Шандрук С. Діагностика загальної обдарованості / С. Шандарук // Рідна школа. – 1995. – № 4. – С. 6–8.
351. Шаров Ю. В. Формирование духовных потребностей / Ю. В. Шаров. – М. : АПН СССР. – 1969. – 59 с.
352. Шаров Ю. В. Воспитание духовных потребностей – основа всесторонне гармонического развития личности / Ю. В. Шаров // Формирование духовных потребностей школьников. – 1966. – С. 23–75.
353. Шаров Ю. В. Духовные потребности и интересы личности / Ю. В. Шаров. – М. : АПН СССР, 1970. – 225 с.
354. Шестакова Т. В. Формування готовності майбутніх педагогів до професійного самовдосконалення: дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / Шестакова Тетяна Віталіївна. – К., 2006. – 287 с.
355. Шершаков В. П. Воспитай себя: о главном в самовоспитании / В. П. Шершаков. – М. : Знание, 1979. – 63 с.
356. Шипота Г. Є. Формування культурно-історичних потреб підлітків: дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Шипота Г. Є. – К., 2005. – 195 с.
357. Школа життєтворчої особистості : [науково-метод. збірник] / [гол. ред. В.М.Доній]. – К.: ІСДО, 1995. – 480 с.
358. Школа развития и самосовершенствования / [авт.-сост. Светлана Александровна Свириденко, Ольга Лазаревна Бененсон].— К.: Институт содержания и методов обучения, 1997. — 48 с.
359. Шульженко В.Г. Формування духовних потреб підлітків: дис. ...канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Шульженко В. Г. – К., 1994. – 145 с.
360. Щукина Г. И. Педагогика школы : [учебное пособие для студентов пед. ин-тов]. – М. : Просвещение, 1977. – 384 с.
361. Ягупов В. В. Педагогика : [навчальний посібник] / Ягупов В. В. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.

362. Якобсон П. М. Психологические проблемы мотивации поведения человека / П. М. Якобсон. – М. Просвещение, 1969. – 317 с.
363. Якиманская Н. С. Личностно ориентированное обучение / Н. С. Якиманская. – М. : Знание, 1996. – 269 с.
364. Ясякевич Г. Я. Формирование гуманного отношения младших школьников во внеурочной деятельности : дис. ... канд. пед. наук. / Ясякевич Г.Я. – К., 1997. – 169 с.
365. Maslow A. Motivation and personalyty / A. Maslow. – N.Y. : Harper and Row, 1954.
366. Maslow A. The Farther Reaches of Human Nature / A. Maslow. – London : Penguin Books, 1971.
367. Sharon R. Berry. 100 Ideas that Work Disciplsne in the Classroom / R. Sharon. – Colorado Springs : ACSI, 1994.
368. Rogers C. R. Counselling and psychotherapy / C. R. Rogers. – Cambridge, Mass. : The Riverside Press, 1942.
369. Rogers C.R. A way of being/ C. R. Rogers. – Boston : Houghton Mifflin Co., 1980.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

Трактування поняття "самовдосконалення" в науковій літературі

Підходи	Представники	Суть процесу самовдосконалення
Діяльнісний	О.Леонтєв, Л.Виготський, С.Рубінштейн, Б.Ананьєв	Це цілеспрямована діяльність людини зі зміни себе.
Акмеологічний	О.Анісімов, А.Деркач, Н.Ничкало Н.Кузьміна Є.Коваленко С.Пальчевський В.Сухомлинський	Це рух особистості до абсолютної досконалості, якій притаманні самостійність та висока активність у виборі цілей.
Суб'єктний	К.Абульханова-Славська М.Бердяєв С.Франко В.Соловійов Ф.Ніцше В.Давидов В.Кудрявцев Ф.Баррон К.Роджерс Л.Коновалова А.Ковальов О.Діденко Д.Дубровський Г.Селевко А.Дзунда Н.Лосєва В.Маралов Є.Ільїн А.Кочетов А.Меренков А.Донцов Н.Середа К.Завалко	Самовдосконалення – це стратегія життя. Самовдосконалення є умовою виникнення творчості і навпаки. Це рух до ідеалу. Це процес формування якостей особистості, творення нових цінностей. Це форма саморозвитку. Це процес формування здібностей, навичок. Це самовідношення. Вимоги суспільства стають вимогами людини. Це шлях самореалізації.

Додаток Б

Таблиця Б.1

Характеристика рівнів сформованості потреби в самовдосконаленні

Компоненти	Критерії (показники)	Рівні сформованості	Характеристика показників
Змістовий	Когнітивний (сформованість знань щодо самовдосконалення)	Високий	Володіє системою знань про самовдосконалення та способи саморегуляції. Має стійкий інтерес до самовдосконалення.
		Середній	Знання в сфері самовдосконалення різнобічні, але не досить міцні. Духовні цінності та ідеали приймаються на рівні загально-прийнятих гасел, шляхи їх реалізації самостійно не усвідомлюються. Інтерес до самовдосконалення не стійкий.
		Низький	Знання стосовно самовдосконалення нестійкі та існують на рівні уявлень і вражень. Інтерес до самовдосконалення майже відсутній.
Мотиваційний	Мотиваційний (сформованість прагнення до вдосконалення, сформованість потреби у досягненнях)	Високий	Збалансована та відносно стійка потреба у зміні себе, використанні свого потенціалу в різних видах діяльності з обов'язковим досягненням успіху. Спокійні, впевнені в собі із стійкими намірами, реалістичними поглядами. Розвинене почуття особистого обов'язку, мотивація досягнення на високому рівні.
		Середній	Прагнення до самовдосконалення виражено помірно, здатні до рефлексії, мотивація досягнення середнього рівня розвитку.

продовження таблиці Б.1

Компоненти	Критерії (показники)	Рівні сформованості	Характеристика показників
		Низький	Прагнення до вдосконалення майже відсутнє, низький рівень розвитку мотивації досягнення.
Емоційно-вольовий	Афективний (сформованість самооцінки та рівня домагань)	Високий	Визначає найближчу перспективу, обирає ефективні шляхи її реалізації, прагне виконати заплановане, вміє долати труднощі. Соціально-позитивно спрямовані, глибоко розуміють сутність “Я-реальне” з “Я-ідеальне”. Характеризуються реалістичним рівнем домагань та стійкою адекватною самооцінкою.
		Середній	Можуть володіти собою в конфліктних ситуаціях, але не завжди. Не вміють самостійно контролювати власні вчинки. Завищений рівень домагань, самооцінка адекватна, але не досить стійка.
		Низький	Емоційно не стійкі, вразливі, невпевнені в собі. Характеризуються нереалістичним рівнем домагань, не можуть адекватно себе оцінити.
Самотворчий	Діяльнісний (сформованість саморегуляції; особистісних якостей, спрямованих на самовдосконалення; зайнятість учнів у позаурочній діяльності)	Високий	Підліток свідомо реалізує потреби у визнанні, спілкуванні з однолітками, активності, самостійності, пізнанні, має сформоване почуття дорослості. Вміє розподіляти зусилля, контролювати власні вчинки. Складають плани з самовдосконалення, можуть самостійно реалізувати його в життя. Активно відвідують позашкільні навчальні заклади та мають там гарні результати.

продовження таблиці Б.1

Компоненти	Критерії (показники)	Рівні сформованості	Характеристика показників
		Середній	Ситуативні вчинки, спрямовані на вирішення актуальних завдань. Прагнуть виконати заплановане, але не завжди можуть самостійно подолати труднощі на шляху до реалізації мети. Характерна нестійка активність у напрямку особистого зростання та потребує керівництва з боку дорослих. Складають плани з самовдосконалення самі або з допомогою дорослого, але самі не можуть реалізувати його в життя. Відвідують позашкільні навчальні заклади.
		Низький	Непослідовні у своїй поведінці, ухиляються від виконання завдань різного характеру, не вміють налагоджувати стосунки з ровесниками та адекватно реагувати в певних ситуаціях. Не вміють складати план з самовдосконалення та режим дня. Не відвідують позашкільні навчальні заклади.

Додаток В

Таблиця В.1

Характеристика стадій розвитку потреби в самовдосконаленні

Стадії	Характеристика особливостей потреби особистості у самовдосконаленні
Початкова	<p>1.Змістовий компонент потреби: знання стосовно самовдосконалення нестійкі та існують на рівні уявлень і вражень. Інтерес до самовдосконалення відсутній.</p> <p>2.Мотиваційний компонент: прагнення до вдосконалення майже відсутнє, низький рівень розвитку мотивації досягнення.</p> <p>3.Емоційно-вольовий компонент: емоційно не стійкі, вразливі, невпевнені в собі, не можуть адекватно себе оцінити, характеризуються нереалістичним рівнем домагань.</p> <p>4.Самотворчий компонент: непослідовні у своїй поведінці, ухиляються від виконання завдань різного характеру, не вміють налагоджувати стосунки з ровесниками та адекватно реагувати в певних ситуаціях. Не вміють складати план з самовдосконалення та режим дня. Не відвідують позашкільні навчальні заклади.</p>
Динамічно-прогресуюча	<p>1.Змістовий компонент потреби: знання в сфері самовдосконалення різнобічні, але не досить міцні. Духовні цінності та ідеали приймаються на рівні загально-прийнятих гасел, шляхи їх реалізації самостійно не усвідомлюються. Інтерес до самовдосконалення не стійкий.</p> <p>2. Мотиваційний компонент: прагнення до самовдосконалення виражено помірно, здатні до рефлексії, мотивація досягнення середнього рівня розвитку.</p> <p>3. Емоційно-вольовий компонент: самооцінка адекватна, але не досить стійка, завищений рівень домагань, можуть володіти собою в конфліктних ситуаціях, але не завжди. Не вміють самостійно контролювати власні вчинки.</p> <p>4. Самотворчий компонент: ситуативні вчинки, спрямовані на вирішення актуальних завдань. Прагнуть виконати заплановане, але не завжди можуть самостійно подолати труднощі на шляху до реалізації мети. Характерна нестійка активність у напрямку особистого зростання та потребує керівництва з боку дорослих. Складають плани з самовдосконалення самі або з допомогою дорослого, але самі не можуть реалізувати його в життя. Відвідують позашкільні навчальні заклади.</p>

продовження таблиці В.1

Стадії	Характеристика особливостей потреби особистості у самовдосконаленні
Конструктивна	<p>1. Змістовий компонент потреби: володіє системою знань про самовдосконалення та способи саморегуляції. Мають стійкий інтерес до самовдосконалення.</p> <p>2. Мотиваційний компонент: збалансована та відносно стійка потреба у зміні себе, використанні свого потенціалу в різних видах діяльності з обов'язковим досягненням успіху. Спокійний, упевнений в собі із стійкими намірами, реалістичними поглядами. Розвинене почуття особистого обов'язку. Мотивація досягнення на високому рівні.</p> <p>3. Емоційно-вольовий компонент: Мають стійку адекватну самооцінку, реалістичний рівень домагань, вміють визначати найближчу перспективу, обирати ефективні шляхи її реалізації, прагнуть виконати заплановане, долають труднощі. Соціально-позитивно спрямовані, глибоко розуміють сутність “Я-реальне” з “Я-ідеальне”.</p> <p>4. Самотворчий компонент: підліток свідомо реалізує потреби у визнанні, спілкуванні з однолітками, активності, самостійності, пізнанні, має сформоване почуття дорослості. Вміє розподіляти зусилля, контролювати власні вчинки. Підлітки складають плани з самовдосконалення, самостійно реалізують їх в життя. Активно відвідують позашкільні навчальні заклади та мають гарні результати.</p>

Додаток Д
Бланк для заповнення вчителями «Спрямованість підлітків
на самовдосконалення»

Призвище, ім'я учня	Допитливість	Наполегливість у доведенні справи до кінця	Вміння керувати собою	Активність (відвідування гуртків, секцій, участь у виховних заходах)	Творчий підхід до виконання завдань	Прагнення вдосконалити себе	Адекватність в оцінюванні власних дій та вчинків	Дотримання режиму дня (оцінює клас. керівник)	Виконання плану самовдосконалення (оцінює клас. керівник)
1.									
2.									
3.									
4.									
5.									
6.									
7.									
8.									
9.									
10.									

3 бали – виражено повно, чітко;

2 бали – виражено ситуативно;

1 бал – проявляється рідко, майже відсутнє.

Додаток Ж

Анкета для вчителів

1. Як ви розумієте поняття “ потреба в самовдосконаленні“?
2. Як Ви вважаєте, чи потрібно формувати потребу в самовдосконаленні в учнів? Чому?
3. Чи проводите особисто Ви певну систематичну роботу з формування потреби в самовдосконаленні в учнів вашого класу?
4. Що, на Вашу думку, сприяло б більш ефективному формуванню означеної потреби в учнів у позаурочній діяльності?
5. Чи потрібно залучати батьків до формування в дітей потреби в самовдосконаленні? Чому?
6. Яким чином можна сформувати в учнів означену потребу?
7. Як Ви вважаєте, чи буде чимось відрізнятися робота з формування потреби у самовдосконаленні з дітьми міських та сільських шкіл?
8. Які фактори впливають на формування потреби в самовдосконаленні?

Додаток И
Програма курсу за вибором для учнів 5-7 класів ЗОШ
«Як удосконалювати себе»
Пояснювальна записка

В умовах розбудови системи педагогічної освіти та впровадження інноваційних технологій виникає необхідність виховання творчої особистості, яка буде здатна самовиховуватись, самовдосконалюватись, саморозвиватись. Результатом навчання в школі повинно бути не лише сформована система знань, умінь, навичок, а і прищеплення учням прагнення, бажання постійно працювати над собою, змінюватись на краще, прагнути до самовдосконалення. Саме на розв'язання таких завдань спрямований цей проект, головною метою якого є формування в молодших підлітків потреби у самовдосконаленні.

Курс сприяє ознайомленню учнів з основними методами, засобами, прийомами самовдосконалення. Зміст курсу включає теми, які розкривають сутність процесу самовдосконалення, пізнання та самовиховання особистості, методичні рекомендації з використання вільного часу, ведення щоденника спостережень, створення плану вдосконалення.

Даний курс передбачений для вивчення в 5-7 класах загальноосвітніх шкіл I-III ст.

Курс складається з вивчення таких тем: “Особливості “Я”, “Пізнай себе”, “Як стати кращим”, “Як удосконалювати себе”, “Як досягти успіху”.

Така будова дозволяє розглядати зміст послідовно, систематично, поступово ускладнюючи його по роках навчання, що сприяє формуванню в учнів потреби у самовдосконаленні.

В процесі вивчення курсу учні повинні **знати:**

- сутність процесів самовдосконалення, самовиховання, пізнання,
- розрізняти напрями самовдосконалення,
- види пізнання,
- про значення прагнення до самовдосконалення в житті людини,
- методику складання індивідуального плану з самовдосконалення,
- методику складання режиму дня,
- методику складання схеми використаного часу,
- умови розвитку здібностей,
- значення самооцінки,
- прийоми примирення,
- етапи досягнення мети,
- особливості свого “Я”,
- будову пізнавальної діяльності людини,
- як втілити ідеал в життя,
- про вольові якості особистості,
- роль емоцій у житті людини,
- значення спілкування.

Учні повинні вміти:

- складати схему використаного часу,
- розробляти режим дня,
- вести щоденник спостережень,
- складати орієнтовний план з самовдосконалення на тиждень, місяць,
- аналізувати свою поведінку,
- порівнювати себе з іншими,
- адекватно оцінювати себе та інших людей,
- оволодіти правилами етикету,
- ефективно використовувати вільний час,
- творчо підходити до вирішення проблемних завдань,
- оволодіти методами, прийомами з самовдосконалення та самовиховання,
- вести бесіду, діалог.

Навчальною програмою передбачено 34 години на рік (1 година на тиждень), курс розрахований на впровадження протягом трьох років.

5 клас (34 год. на рік).

Тема 1. “Особливості “Я”, 11 год.

Особливості “Я”: здібності, інтереси, нахили, темперамент, характер, досвід, стан здоров’я.

Кожна людина особлива. Двох однакових людей не існує. Проведення методики “Який Я?”.

Всі від природи наділені задатками, потрібно лише виявляти та розвивати їх. Приклад з життя видатних людей.

Характер. Позитивні та негативні риси характеру. Безхарактерність. Методика “Характер”.

Здоров’я. В здоровому тілі здоровий дух. Уявлення людини про здоров’я, його сутність. Фактори впливу на здоров’я. Вплив шкідливих звичок. Правильне харчування. Складання пам’яток. “Малі олімпійські ігри” (з батьками на природі).

Що керує нашим тілом? Мозок та дії – одне ціле. Людина цар природи чи ні? Проведення методики “Характеристика якостей розуму”.

Пам’ять, сутність поняття. Види пам’яті. Правила та прийоми запам’ятовування. Вправи на розвиток пам’яті.

Тема 2. “Пізнай себе”, 5 год.

Для чого я живу? Мета життя. Як визначити мету життя. Ким ти хочеш бути? Напрями самовдосконалення: моральне, розумове, фізичне, естетичне. Тренінг “Мої життєві цілі”.

Навіщо вміти оцінювати себе? Вміння оцінювати себе - важлива умова самовдосконалення. Адекватна, неадекватна, занижена, завищена самооцінка. Зв'язок самооцінки та рівня домагань. Умови, що сприяють підвищенню або зниженню самооцінки. Тест на визначення самооцінки та рівня домагань.

Скажи, хто твій друг і я скажу хто ти. Друзі. Дружба. Як вибрати друга. Звички друзів, чи варто їх наслідувати? Ідеальних людей не існує. Друзі на все життя. Проведення методики “Скажи мені, якого кольору твої очі і я скажу, хто ти є”.

Тема 3. “Вчиться володіти собою”, 6 год.

Що я можу? Дивитись та бачити, слухати та чути, спостерігати. Спостережливість – якість людини помічати непомітне. Прикмети, народна творчість (прислів'я, приказки). Шерлок Холмс, Штірліц. Проведення методики “Бути уважним, слухати та чути, дивитись та бачити”.

Самодисципліна. Сутність поняття. Як попередити погані звички та уникнути їх. Вміння планувати діяльність. Охайність. Вміння дотримуватись порядку. Способи виховання дисциплінованості та охайності. Складання пам'ятки “Як стати організованим?”.

Вмій вчасно зупинитись, подумай. Виникнення небезпечних ситуацій, спричинених агресивністю. Керування емоціями. Культура мовлення. Конфлікт. Шляхи розв'язання конфлікту.

Поводься з людьми так як хочеш, щоб вони поводитись з тобою. Психологічні основи спілкування. Культура поведінки. Вміння вести бесіду, діалог. Правила побудови бесіди, діалогу. Відповідальність. Такт. Проведення диспуту.

Тема 4. “Я стану кращим”, 6 год.

Що я вмію добре робити? Нахили до діяльності. Що я виконую якісно? Що мені заважає? Поняття «уміння». Види професій. Жіноча та чоловіча робота. Гра-конкурс “Чия професія краща?”

Як не допускати та виправляти помилки? Планування діяльності та передбачення результатів – 50 % справи. Поняття “помилка”. Всі мають право на помилку. Вчиться на чужих помилках, а не на своїх. Аналізування типових помилок учнів та способи їх недопускання.

Правила поведінки в житті. Значення вміння поводитись в житті. Основні правила поведінки. Мотиви поведінки. Слова ввічливості. Турнір знавців етикету.

Вміння прощати та просити пробачення. Звідки беруться образи. Приймай людей такими, які вони є. Як уникнути сварок? Прийоми примирення. Підійди перший.

Тема 5. “Як досягти успіху?” (5 клас), 6 год.

Час-велика цінність. Бережи час. Режим дня. Самоосвіта. Складання схеми використаного часу.

Сім разів виміряй, а один раз відріж. Звідки беруться думки? Значення міркування в житті людини.

Великі “невдахи” (Ейнштейн, Уолт Дісней, Пабло Пікасо, Ньютон, Бетховен, Едісон, Пушкін).

Ситуації успіху. Що викликає радість? Умови досягнення успіху: режим дня, зібраність, зосередженість, послідовність, систематичність, контроль, чергування видів діяльності (відпочинок, праця)

6 клас (34 год. на рік).

Тема 1. “Особливості “Я”, 7 год.

Здібності та інтереси. Умови розвитку здібностей людини: задатки, середовище, виховання. Загальні та спеціальні здібності. Взаємозв'язок здібностей та інтересів. Все залежить від тебе. Проведення літературно-музичного вечора. Вправи на розвиток здібностей. Тест “Випробуй себе”. Тест “Мої інтереси”.

Темперамент, сутність поняття, типи ВНД. Чи можна змінити тип ВНД? Особливості прояву типу темпераменту (одні люди емоційні, рухливі, енергійні, а інші спокійні, замкнені в собі). Тест “Темперамент”. Вправи на визначення типу темпераменту.

Органи чуття: слух, нюх, зір, дотик. Як ми пізнаємо світ. Інформація. Люди з вадами органів чуття. Навіщо розвивати органи чуття. Гігієна.

Тема 2. “Пізнай себе”, 7 год.

Потреби та бажання. Що тобі хочеться? Реальні можливості. Хто може втілити твоє бажання в життя. Що для цього треба зробити. Шляхи задоволення потреб. Тест “Потреба в досягненнях”.

Самоконтроль. Вміння управляти собою. Перевірка своїх дій. Значення для життя.

Пізнавальна діяльність людини. Сутність пізнання, види та значення в житті людини. Органи відчуття – розвідники мозку.

Духовні цінності, сутність поняття. Термінальні та інструментальні цінності. Ціннісне ставлення до себе, до людей, природи, мистецтва, суспільства, праці. Вічні цінності: доброта, справедливість, милосердя, правдивість, віра, надія, любов, краса. Проведення акції милосердя.

Тема 3. “Вчиться володіти собою”, 6 год.

“Там, де немає волі, немає і шляху” (Б.Шоу). Особливості та будова вольової дії. Вольова людина, хто це? Зв’язок волі з пізнавальними процесами та особливостями людини. Воля – запорука успіху. Загартування волі. Свобода вибору. Розвиток вольових якостей особистості: цілеспрямованість, наполегливість, послідовність, завзятість, самовладання, прагнення до незалежності. Тест “Вольові якості”.

Я, дорослі та ровесники. Правила поведінки з дорослими: знайомими та ні. Поняття ”дружити”. Друг – це хто? Статус дитини в групі. Як не сваритися? Симпатії, антипатії. Права та обов’язки.

Прийоми та методи самовиховання та самовдосконалення.

Тема 4.”Я стану кращим”, 6 год.

Ідеал – зразок, на який потрібно рівнятися. Ідеал як окрема людина чи узагальнений образ. Ідеали та інтереси. Ідеали та світогляд. Способи втілення ідеалу в життя. Розвиток вольових якостей особистості.

Щоденник спостережень. Технологія ведення щоденника. Життя видатних людей як приклад (Л.Толстой, К.Ушинський, М.Гоголь, М.Заньковецька, В.Шукшин). Який Я зараз, яким хочу бути. Зміни, які відбуваються зі мною. Методика з ведення щоденника спостережень.

Самовдосконалення. Сутність поняття. Зміна себе. Напрями вдосконалення: духовно-моральне, розумове, фізичне, естетичне. Самовдосконаленню людини немає меж. Поради з самовдосконалення (пам’ятка для учнів).

Тема 5. “Як досягти успіху?”, 8 год.

Віра в себе – 50 % справи. Ти все зможеш! Доля людини в її руках. Покладайся на власні сили. Розвиток здібностей. Бачення прекрасного в житті. Проведення методики “Що значать твої ініціали?”

Індивідуальний план самовдосконалення. Значення планування в житті. Створення плану. Найближча та подальша перспективи. План на день, тиждень, місяць. Врахування вікових та індивідуальних особливостей. Орієнтовний план з самовдосконалення. Мої життєві цілі. Як досягти мети?

Перешкоди на шляху до досягнення мети. Етапи досягнення мети: визначення завдань, обрання методів та засобів для досягнення, реалізація в життя, контроль. Як втілити план в життя. Методика складання орієнтовного індивідуального плану з самовдосконалення.

Як правильно користуватися часом? Поняття про вільний та невикористаний час. Куди зникає час? На що ми його витрачаємо? Методика

складання режиму дня. Вправи на розвиток орієнтування. Вправи для практичного ознайомлення з вартістю часу.

Ініціатива. Вміння висловити свою думку та внести пропозиції. Що означає “ініціативна людина?”.

7 клас (34 год. на рік).

Тема 1. “Особливості “Я”, 5 год.

Талант, обдарованість, геніальність. Безталанних людей не існує, а є ті, що не знайшли себе. У кожної людини щось виходить краще, а щось гірше за інших. Геній від природи чи геній від себе. Ознаки обдарованості. Проведення тесту “Тип обдарованості”. Конкурс ерудитів.

Індивідуальність. Таких як “Я” більше не існує. Чим “Я” схоже та відрізняється від інших. Методика “Який Я для себе та інших?”.

Досвід, сутність поняття. Звідки береться досвід. Чи все ми пам’ятаємо? Значення досвіду для життя (для виконання домашнього завдання, побутових справ, праці).

Тема 2. “Пізнай себе”, 6 год.

Пізнавальна діяльність людини: відчуття, сприймання, мислення, пам’ять, увага, уява, творча діяльність, самоосвіта. Як людина створює образ “Я”? Шляхи пізнання: 1.через практичні дії виявити та довести самому собі власні здібності, виявити особистісні якості. 2. шляхом порівняння себе з іншими людьми. 3.саморефлексія (роздуми над таємницею свого “я”, аналіз своїх думок, вчинків, бажань).

Різниця між процесами пізнання свого фізичного та духовного “Я”. Способи пізнання духовного “Я”: 1.Словесного зворотного зв’язку. 2.Порівняння себе з іншими людьми. 3.Самоспостереження. Тест “Кто ти є?”.

Тільки особистість здатна самоформуватись. Процес формування особистості відбувається під впливом таких факторів: спадковість, виховання, середовище, самовдосконалення. Виникнення феномена самовдосконалення пов’язане з формуванням світогляду, системи суджень, переконань, ідеалів, морально-психологічних установок, таких як воля, самоконтроль, саморегуляція, і т. ін. На основі сформованого світогляду та морально-психологічних установок процес самовдосконалення є засобом самоформування особистості, впливаючи таким чином на розвиток характеру особистості, її духовного світу, на відношення її до самої себе та суспільства.

Значення спілкування в житті людини. Стилі спілкування. Етикет. Конфліктна ситуація. Шляхи вирішення конфлікту. Тест “Спілкування, вміння слухати”.

Тема 3. “Вчиться володіти собою”, 8 год.

Як удосконалювати свої властивості? Поради з удосконалення самого себе.

“Потрібно” чи “хочу”. Як співвідносяться між собою поняття “хочу”, “можу”, “треба”, “не хочу”, “не можу”, “не треба”.

Мова. Що означає вміти говорити? Типи мовлення. Як навчитися говорити. Мови світу. Навіщо вивчати мови. Спілкування. Проведення вправ на розвиток мови. Тест “Тип мовлення”.

Емоції та настрої. Роль емоцій у житті людини. Тип нервової системи та її вплив на емоційний стан людини. Щастя. Любов. Стрес. Страх. Сором. Як побороти страх? Гарний та поганий настрій. Вміння себе контролювати. Аутогенне тренування. Стан релаксації. Призначення аутогенного тренування. Тест “Емоційний стан”. Аутотренінг.

Тема 4.”Я стану кращим”, 8 год.

Труднощі під час самовдосконалення, причини виникнення, шляхи подолання. Методика “Як подолати труднощі”.

Інтелігентність як показник вдосконалення. Поняття про інтелект. Чи всім ставити рекорди? Вплив основних факторів виховання на розумовий розвиток людини. Типи мислення. Основні мисленеві операції. Проведення гри “Найрозумніший”.

Якості особистості. Поняття “індивід” та “особистість”. Ознаки особистості. Умови, коли індивід не перетворюється в особистість: психічна відсталість, ізоляція від середовища людей.

Тема 5. “Як досягти успіху?”, 7 год.

Навички та звички. Сутність понять. Приклади навичок. Корисні та шкідливі звички. Вправи на формування навичок.

Уважність як фактор успішності. Особливості уваги людини. Переключення уваги. Уважність та успішність в навчанні, їх взаємозв'язок. Як побороти неувважність. Вправи на розвиток уваги.

Значення творчості в житті людини. Поняття про творчість. Різниця між звичайною та творчою діяльністю. Умови розвитку творчості: наполегливість, систематична праця, досвід, вміння планувати діяльність. Натхнення. Чи всім ставити рекорди? Конкурс винахідників та фантазерів.

“Який слід повинна залишати людина на землі?” (За оповіданням В.Сухомлинського). Самовиховання та самовдосконалення. Що визначає долю людини: якості особистості, розум, повага до себе, інших, працелюбність.

Додаток К
Програма методичного семінару для вчителів
Пояснювальна записка

На даний час освіта України перебуває на шляху істотних змін та модернізації суспільного життя, тому і сам вчитель повинен оволодівати новими способами діяльності: намагатися давати не тільки знання, а й заохочувати учнів до самопізнання, самовдосконалення та саморозвитку відповідно до їх задатків, бачити дитину в цілому, формувати самодостатню людину, поєднувати моральність і ринкову економіку, використовувати професійні технології, сповідувати дитиноцентризм.

Метою даного семінару є підготовка вчителів до роботи з учнями ЗОШ І-ІІІ ст. з формування у них потреби в самовдосконаленні.

Програма семінару спрямована на ознайомлення вчителів з поняттями самовдосконалення, самовиховання особистості, на оволодіння методами та прийомами самовдосконалення, а також методиками складання схем з використання вільного часу, ведення щоденника спостережень, створення плану вдосконалення.

Семінар включає вивчення таких тем: "Потреба особистості в самовдосконаленні", "Проблема самовдосконалення та "Я"-концепція підлітка", "Як удосконаливати себе, "Пізнай самого себе", які мітять лекційні, практичні заняття та самостійну роботу вчителів.

В ході занять вчителі ознайомляться із:

- сутністю процесів самовдосконалення, самовиховання, пізнання,
- напрямками самовдосконалення,
- видами пізнання,
- методикою складання індивідуального плану з самовдосконалення,
- методикою складання режиму дня,
- методикою складання схеми використаного часу,
- умовами розвитку здібностей,
- значенням самооцінки,
- особливостями свого "Я",
- будовою пізнавальної діяльності людини,
- вольовими якостями особистості.

Вчителі повинні **оволодіти**:

- методами, прийомами з самовдосконалення та самовиховання,
- методиками складання схем з використання вільного часу, ведення щоденника спостережень, створення плану вдосконалення.

Тема 1. "Потреба особистості в самовдосконаленні".

Проблема самовдосконалення в філософській та психолого-педагогічній літературі. Самовдосконалення, сутність поняття, види: духовно-моральне, розумове, фізичне, естетичне. Мотиви самовдосконалення: прагнення виділитися серед однолітків, інтерес, бажання досягти успіху, відповідальність і т.п. Умови успішного самовдосконалення особистості. Однобічна спрямованість особистості та гармонійний розвиток. Особливості розвитку та формування потреби особистості в самовдосконаленні в молодшому підлітковому. Мета, завдання, зміст, засоби та прийоми самовдосконалення. Значення прагнення до самовдосконалення в житті людини.

Тема 2. "Проблема самовдосконалення та "Я"- концепція підлітка.

"Я"-концепція, сутність поняття, компоненти: когнітивний, емоційний, оціночно-вольовий. Складові: Я-реальне", "Я-ідеальне, "Я-соціальне", "Я-фантастичне". Функції "Я"-концепції: сприяння внутрішній узгодженості особистості, основа очікувань стосовно самого себе, визначення інтерпретації набутого досвіду. Принципи самовдосконалення: 1. Принцип забезпечення суспільної спрямованості самовиховання учнів. Принцип врахування особистих потреб учнів. Принцип поєднання колективного впливу на школярів з індивідуальним підходом до них. Принцип комплексної дії. Принцип системності та послідовності дій. Принцип успіху. Принцип ефективності методів виховання. Принцип зворотного зв'язку. Принцип самодіяльності. Зміни особистості в підлітковому віці. Самооцінка підлітка. Сутність поняття, види: висока, середня, низька, адекватна, неадекватна, завищена, занижена. Фактори, що впливають на формування самооцінки. Цінності особистості. Сутність поняття, види: термінальні, інструментальні. Загальні людські якості. Характеристика особистості: 1) життєвий план, 2) спрямованість, 3) персоналізація, 4) самоактуалізація, 5) внутрішні перепони, 6) внутрішній конфлікт, 7) захисні механізми. "Ресурси" особистісного зростання.

Тема 3. "Як удосконалювати себе".

Час. Сутність поняття "вільний час", його складові: самоосвіта, громадська діяльність, відпочинок (пасивний, активний). Правила раціонального використання часу. Напрями самовдосконалення: духовно-моральне, емоційно-вольове, розумове, фізичне. Умови для розвитку та самовдосконалення: 1) спільні дії учнів, батьків, класних керівників, 2) бажання вихованця, 3) системність, 4) наявність плану вдосконалення. Значення планування життя. Методика створення плану вдосконалення.

Умови успішного втілення плану в життя. Створення орієнтовного плану учня з самовдосконалення. Рекомендації з ведення щоденника спостережень. Успіх та умови його досягнення.

Тема 4. “Пізнай самого себе”.

Самопізнання, сутність поняття, форми: наукове, філософське, релігійне, міфологічне, художнє, повсякденне. Рівні пізнання: раціональний, чуттєвий. Особливі види пізнання: інтуїція, пізнання самого себе. Шляхи самопізнання: 1) через практичні власні дії, 2) шляхом порівняння себе з іншими людьми, 3) саморефлексія. Пізнання фізичного та духовного “Я”. Шляхи пізнання духовного “Я”: 1) Словесного зворотного зв'язку, 2) Порівняння себе з іншими людьми. 3) самоспостереження. Аутогенне тренування, сутність поняття. Пізнавальна діяльність людини: відчуття, сприймання, мислення, пам'ять, увага, уява, творча діяльність, самоосвіта. Характеристика пізнавальної діяльності. Особливості ”Я”: здібності, інтереси, нахили, темперамент, характер, досвід, стан здоров'я, їх характеристика.

Теми практичних занять:

Практичне заняття 1.

Тема: Методика проведення роботи з самовдосконалення з учнями 5 – го класу.

План.

1. Здоров'я. Сутність поняття. Групи здоров'я. Фактори, що впливають на здоров'я. Основи загартування. Вплив шкідливих звичок.
2. Самооцінка, сутність поняття, види, рівень домагань.
3. Планування діяльності. Самодисципліна.

Завдання для учнів:

1. Підготувати реферативне повідомлення на тему «Великі невдахи: Пушкін, Дісней, Ейштейн, Ньютон, Бетховен, Пікассо, Едісон».
2. Скласти памятку на тему: «В здоровому тілі – здоровий дух».
3. Розробити тест на визначення інтересів учнів.
4. Підготувати реферат з теми: “Аутогенне тренування, його сутність та зміст”.

Практичне заняття 2.

Тема: Методика проведення роботи з самовдосконалення з учнями 6 – го класу.

План.

1. Ідеал.
2. Воля. Вольові якості особистості. Вольова поведінка. Загартування волі.

3. Пізнавальна діяльність, види.
4. Самовдосконалення, сутність поняття, методи, прийоми. Труднощі.

Завдання для учнів:

1. Опрацювати рекомендовану літературу та підібрати вислови про самовдосконалення.
2. Підготувати повідомлення на тему: «Вольові якості особистості».
3. Скласти памятку «Як удосконаливати себе».
4. Розробити бесіду на тему: «Мій ідеал», «В чому сенс життя?».
5. Розробити план з самовдосконалення учня.
6. Скласти картотеку видань з теми: «Самовдосконалення».

Практичне заняття 3.

Тема: Методика проведення роботи з самовдосконалення з учнями 7 – го класу.

План.

1. Мова, типи мовлення.
2. Конфліктна ситуація, сутність поняття, шляхи вирішення.
3. Індивід, особистість, індивідуальність.
4. «Я»-концепція особистості.

Завдання для учнів:

1. Розробити бесіду на тему: «Значення мови в житті людини», «Емоції та настрої», «Вміння прощати та просити пробачення».
2. Розробити вправи на розвиток мови.
3. Розробити тест «Типи мовлення».
4. Провести тренінг «Мої життєві цілі».

Завдання для самостійної роботи вчителів:

1. Ознайомитись з державними документами:
  - Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. //Світ виховання 2004, - №4
  - Національна доктрина розвитку освіти в Україні//
  - Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа)
  - Концепція національного виховання
  - Концепція формування особистості
2. Ознайомитись з метою, завданням, принципами, змістом виховання дітей та учнівської молоді.
3. Опрацювати книги: Томан Іржи “Як удосконаливати себе”. – К., 1984. – 240 с., “Як знайти себе” . – Пекеліс В.Д. К., 1991.
4. Розробити на вибір: “Турнір знавців етикету”.
  - “Конкурс винахідників та фантазерів”.
  - “Акцію милосердя”.
  - Диспут на тему ”Вольове “потрібно” чи безвільне “хочеться” ?”
  - Літературно-музичний вечір, конкурс ерудитів.

Додаток Л

Комплексна програма формувального етапу експерименту

Робота з учнями:

I. Впровадження соціально-виховного проекту “Вдосконаленню людини немає меж”.

1. Тематичне планування курсу за вибором для учнів 5-7 класів ЗОШ “Як удосконалювати себе”.

5-й клас:

1. Для чого я живу? (1год.)
2. Ти особливий (2год.)
3. Скажи, хто твій друг і я скажу, хто ти (2год.)
4. Що я можу? (1год.)
5. Задатки та можливості (2год.)
6. Пам'ять (2год.)
7. В здоровому тілі здоровий дух (2год.)
8. Що я вмію добре робити? (1год.)
9. Що керує нашим тілом? (1год.)
10. Навіщо вміти оцінювати себе? (2год.)
11. Твоя поведінка (2год.)
12. Потрібно чи не хочу? (1год.)
13. Характер, його риси та діяльність (2год.)
14. Вміння прощати та просити пробачення (1год.)
15. Вмій вчасно зупинитись, подумай (2год.)
16. Як не допускати та виправляти помилки? (1год.)
17. Самодисципліна (2год.)
18. Час – велика цінність(1год.)
19. Сім разів вимірйай, а один раз відріж (2год.)
20. Ситуації успіху (1год.)
21. Велики «невдахи» свого часу (2год.)
22. Чия професія краща? (1год.)

6-й клас:

1. Цінності (1год.)
2. Ідеал (2год.)
3. Пізнавальна діяльність (2год.)
4. Органи чуття (1год.)
5. Там, де немає волі, немає і шляху (2год.)
6. Як удосконалювати себе (1год.)
7. Засоби, методи, прийоми самовдосконалення (3год.)
8. Поради з самовдосконалення (2год.)
9. Здібності та інтереси (2год.)
10. Потреби та бажання (2год.)
11. Віра в себе – 50% справи (2год.)
12. Ініціатива (1год.)
13. Індивідуальний план з самовдосконалення (2год.)
14. Щоденник спостережень (1год.)
15. Самоконтроль (1год.)
16. Як користуватися часом? (3год.)
17. Щоденник спостережень (1год.)
18. Темперамент (2год.)
19. Я та дорослі, я та ровесники (2год.)

7-й клас:

1. Індивідуальність (2год.)
2. Навички та звички (2год.)
3. Задатки та здібності (2год.)
4. Талант, обдарованість, геніальність (3год.)
5. Інтелект та інтелегентність (2год.)
6. Мова (3год.)
7. Значення спілкування в житті людини (2год.)
8. Точка опори (1год.)
9. Уважність, як фактор успішності (1год.)

10. Пізнання (2год.)
11. Творча особистість (1год.)
12. Мій життєвий вибір (1год.)
13. Емоції, настрої (3год.)
14. Труднощі (1год.)
15. Життєві кризи (2год.)
16. Твоє здоров'я в твоїх руках (1год.)
17. Шкідливість тютюну, наркотиків, куріння (1год.)
18. Який слід повинна залишати людина на Землі? (1год.)
19. Підсумкове заняття (1-2год.)
2. Організація класними керівниками виставок учнівських робіт.
3. Надання громадських доручень учням.
4. Використання ігрових технологій (ігри: "Що з чого починається", "Знайди помилку", "Сім кроків до успіху", "Якби я був чарівником..").
5. Створення ситуацій успіху.
6. Проведення індивідуальних бесід з учнями.
7. Проведення свят, конкурсів і т.п.

II. Робота з класними керівниками:

- I. Проведення методичного семінару (лекції, практичні заняття).

Лекції:

1. Сутність поняття "Потреба у самовдосконаленні".
2. "Проблема самовдосконалення та "Я-концепція" підлітка.
3. Як удосконалювати себе.
4. Пізнання себе - умова успішного самовдосконалення.

Практичні заняття:

1. Методика проведення роботи із самовдосконалення з учнями 5-ого класу.
2. Методика проведення роботи із самовдосконалення з учнями 6-ого класу.
3. Методика проведення роботи із самовдосконалення з учнями 7-ого класу.
4. Методика розробки та ведення щоденника спостережень за учнями.

5. Методика створення орієнтовного плану учня з самовдосконалення та режиму дня.

6. Обговорення орієнтовного факультативного курсу для учнів 5-7 класів “Як удосконаливати себе” та методика його проведення.

7. Обговорення орієнтовного плану роботи з батьками.

II. Виступи на методоб'єднаннях класних керівників.

III. Проведення бесід з вчителями.

IV. Проведення консультацій для вчителів.

III. Робота з батьками:

1. Написання листів батькам.

2. Лекторій для батьків.

3. Вироблення спільно з батьками орієнтовного плану з самовдосконалення учня, режиму дня.

4. Тестування батьків.

5. Розв'язування педагогічних ситуацій.

6. Запрошення батьків на виховні заходи, організовані для дітей.

7. Проведення спільних виховних заходів для дітей та їх батьків.

8. Проведення бесід з батьками.

9. Проведення консультацій для батьків.

10. Організація батьківських зборів:

5 клас:

I. Школярі-підлітки в школі і вдома. Взаємовідносини підлітка і дорослого в сім'ї.

II. Самовдосконалення та здібності. Роль сім'ї у їх розвитку.

III. Значення для підлітка уміння ефективно планувати свою діяльність для самовдосконалення та саморозвитку.

IV. Роль сім'ї у формуванні прагнення вдосконаливати себе.

6 клас:

I. Фізичний розвиток дитини та шляхи його вдосконалення.

II. Роль книги в формуванні інтелектуальних і особистісних якостей молодших підлітків.

III. План самовдосконалення, як допомогти дитині втілити його в життя.

IV. Відпочинок всією сім'єю сприяє вдосконаленню.

7 клас:

I. Психологічні та вікові особливості підлітка.

II. Авторитет батьків.

III. Моральне виховання в сім'ї.

IV. Воля та шляхи її формування в учнів.

11. Організація виставок спільних домашніх робіт батьків та дітей.

Додаток М

Пам'ятка для учнів «Самовдосконалення»

Самовдосконалення – робота над собою, в результаті якої ви станете кращими, ніж є зараз.

1. Пам'ятай: ти не такий як усі, а особливий.
2. В усіх справах покладайся на себе.
3. Постійно працюй над собою.
4. Працюй за планом.
5. Веди щоденник спостережень (записуй зміни, які відбуваються з тобою).
6. Запишись в гурток чи секцію.
7. Більше читай.
8. Займайся спортом (обов'язково роби ранкову зарядку).
9. Поважай людей, тоді люди будуть поважати тебе.
10. Воля – запорука успіху. Тренуй волю.
11. Склади режим дня та дотримуйся його.
12. Бережи час та не витрачай його на непотрібне.
13. Чергуй розумову працю (навчання) з відпочинком (прогулянки).
14. Завжди шукай в собі щось гарне.
15. Навчись говорити собі “ні”.
16. Допоможи собі сам.

Додаток Н

Спостереження батьків за дитиною вдома

Призвіще, і'мя дитини Софія І.

Школа ЗОШ № 1 м. Ніжин

Клас 5

Вид діяльності	Кількість часу	Емоції
Виконання д/з	3 год.	Не виходила математика, злість.
Читання книги	1 год. 15 хв.	Захоплено читала
Перегляд пізнавальної передачі	40 хв.	Уважно дивилась, задавала питання
Відвідування музичної школи	1 год. 30 хв.	Повернулась задоволена, отримала 10 б.
Прибирання власної кімнати	42 хв.	Наполегливо прибирала, втомилась, чистотою задоволена.
Разом з бабусяю пекла пироги	2 год. 15 хв.	Уважно спостерігала, повторювала бабусині дії, виявляла терплячість.
Гра з молодшою сестрою.	15 хв.	Байдужість.
Малювання	45 хв.	Задоволення, зосередженість, уважність.
Гра на комп'ютері	25 хв.	Спочатку розчарування, потім азарт і задоволення.
Підготовка шкільної газети разом з однокласниками	2 год.	Весело та шумно обговорювали, задоволення.
Прогулянка з друзями	2 год. 30 хв.	Повернулася задоволена, спокійна.
Ранкова зарядка	10 хв.	Наполегливість, старанність.
Читання журналу	1 год. 40 хв.	Не могла відірватись, захоплено читала, показувала дідуся, обговорювала.
Виконання д/з музичної школи	55 хв.	Вчила нову композицію.
Виконання д/з	3 год.	Знов не виходить математика і англ. – засмучена. Треба підійти до вчителів.
Допомога по дому	25 хв.	Без емоцій виконала роботу.

Додаток П

Пам'ятка “Дружба” (для учнів)

1. Скажи мені хто твій друг і я скажу, хто ти.
2. Справжніх друзів багато не буває.
3. Вмій відрізнити справжніх друзів від товаришів.
4. Тільки справжній друг буде з тобою відвертим.
5. Стережися паління, наркотиків, алкоголю.
6. Погані звички товаришів наслідувати не варто.
7. Подумай, чим ти можеш виділитися серед однолітків (може ти гарно танцюєш, малюєш, співаєш, граєш на музичному інструменті. Чи ти сильний, відважний, рішучий, завжди готовий допомогти?).
8. Запишися разом з друзями до спортивної секції чи в гурток за інтересами.
9. Вмій пробачати та просити пробачення.
10. Кулаками справу не вирішиш!
11. З ким поведешся, від того і наберешся (набирайся гарного для себе).

Додаток Р

Памятка для учнів «Ідеал, до якого я прагну!»:

1. Потрібно зрозуміти те, до чого я прагну (ким хочу стати в майбутньому, які якості особистості хочу в собі розвинути, чого бажаю позбутися).
2. Попрошу дорослих допомогти мені знайти книжки з даної проблеми (відвідаю бібліотеку).
3. Буду читати побільше!
4. Подумаю, що потрібно зробити спочатку, а що потім (визначу часові рамки: місяць, тиждень).
5. Виконаю щось одне, а потім перейду до іншого !!!
6. Буду намагатися в усьому наслідувати обраний ідеал, не відступлю.
7. Дізнаюся, хто серед моїх знайомих прагне до того самого, що і я, потаваришую з ним.
8. Постійно буду порівнювати себе та свої досягнення з іншими.
9. Буду радіти кожній своїй перемозі.
10. Буду сприймати труднощі, як крок, який потрібно зробити та йти далі, до своєї заповітної мрії.
11. У мене все вийде, я налаштований (а) на успіх !!!

Додаток С

Пам'ятка для учнів: “Я стаю вольовою людиною” (за Р.Ассаджолі):

1. Строго слідує режиму дня.
2. Заплануй що-небудь, чого ніколи раніше не робив, а потім здійсни це.
3. Вміє сказати “ні”.
4. Роби те, що зараз є найголовнішим.
5. Не відкладай нічого “на потім”, “на завтра”.
6. Слідує своєму плану вдосконалення навіть тоді, коли не дуже хочеться.
7. Утримуйся говорити і робити те, на що тебе підштовхують, а ти відчуваєш, що це не правильно.
8. Завжди доводь справу до кінця.

Додаток Т

Виписки із шоденників - спостережнь класних керівників за учнями свого класу.

Світлана К., учениця Вертіївської ЗОШ І – ІІІ ст.

5-й клас.

Привітна, добра дівчинка, любить доглядати за тваринами, прибирати у класі, ввічлива, допомагає старшим.

Запізнюється до школи.

Вчиться без особливої охоти, “хорошистка“, подобаються співи, література, фізкультура.

Не дуже наполеглива та старанна, інколи може розпочати справу та не закінчити її.

Має декількох друзів, але більше любить спілкуватися з дорослими і доглядати за тваринами.

Сама Свєта вважає, що їй бракує часу, щоб встигати все, мріє про комп’ютер та побувати в зоопарку міста Києва.

Побажання: дотримуватись режиму дня, тренувати волю, завести вдома домашню тварину, відвідувати шкільний гурток “Друзі природи“, з більшою відповідальністю ставитися до виконання д/з.

6-й клас.

Почала виявляти інтерес до написання віршів.

Записалась у гурток “Друзі природи“.

Намагається покращити знання з математики.

Виявила бажання допомогти у підготовці класної години з теми: “Інтереси та майбутня професія“.

Отримала доручення - завгосп.

Перестала спізнюватись на заняття.

Не дотримується режиму дня (зі слів батьків).

Почала більш сумлінно готувати д/з (зі слів батьків).

Здобула 2-е місце на шкільному конкурсі “Літературний талант”.

З’явилася мрія стати письменницею.

7-й клас.

Ввезалась у суперечку з Олею, посварилися.

Записалась до шкільного танцювального ансамблю.

Помиралась з Олею.

Принесла в школу власні вірші та малюнки до них.

Вчиться старанно.

Прийшла щаслива – купили комп’ютер.

Перейшла до літературного гуртка.

Надрукували власні вірші Світлани в шкільній газеті.

Сумлінно виконує обов’язки завгоспа.

Почала дотримуватись режиму дня (зі слів батьків).

Слідкує за дотриманням плану з самовдосконалення.

Зі слів батьків сидить над д/з доти, доки все не виконає.

Почала користуватися авторитетом учнів класу.

Таблиця Т.1

Картка спостереження за учнем (Тимофій В, учень ЗОШ №1 м.Ніжина).

Власні спостереження	Поради учню	Результат
5-й клас Зачинщик сварок та бійок у класі	Бути більш стриманим, записатись на карате чи ушу	-
Часто пропускає школу по хворобі	Закаляти себе, поїхати влітку на море	-
Не відвідує гуртків	Записатись до спортивного гуртку	Походив 1 місяць на карате, кинув
Цікавиться історією	Зробити доповідь на класну годину: “Дисципліна в армії“	Виступав, гарно підготувався
Має багато друзів	Допомагати друзям, не сваритися з ними	-
Не доводить справу до кінця	Примушувати себе повністю виконувати д/з з усіх предметів	-
Ліниться виконувати доручення	Отримав доручення – слідкувати за дотриманням правил поведінки на перервах	В класі поменшало бійок та сварок
6-й клас Підтягнувся в знаннях з укр. літ-ри, заруб. літ-ри, ОБЖД, історії.	Так тримати і на кінець року ще покращити знання	Історія – 11б. Укр. літ-ра – 8б. Заруб. літ-ра – 8б.
Захищає менших учнів від старшокласників	Захищати далі, проводити роботу з друзями з захисту дітей	Ще 2 друга допомагають захищати менших

продовження таблиці Т.1

Власні спостереження	Поради учню	Результат
Не відвідує гуртки та секції	Відвідувати гурток з історії, карате	З березня відвідує гурток “Знавці рідного краю”
Слабкі знання з математики	Репетитор	Додатково займається, але без охоти, зрушень не видно
Бере активну участь у підготовці літературної газети	Наполегливо і старанно виконувати доручення редактора	Отримав доручення – заповнювати колонку “Видатні люди нашого міста”, з задоволенням береться до роботи, вносить цікаві факти
Не готує всіх д/з	Готувати всі д/з	-
Не дотримується режиму дня	Написати режим і повісити цого на видне місце та дотримуватись	-
7-й клас Історик класу	Готуватися до олімпіади з історії у 8-ому класі	Відвідує додаткові заняття з історії, гурток “Знавці рідного краю”
Покращив поведінку	Бутивзірцем для однокласників	Від вчителів зауваження відсутні
Почав дотримуватись режиму дня	Намагатися це робити і надалі	Виходить, але не завжди
Проблеми з математикою	Репетитор	Незначні зрушення
Відвідує секцію “волейбол”	Розвиватися фізично	Не пропускає занять, подобається

продовження таблиці Т.1

Власні спостереження	Поради учню	Результат
Читає багато художніх книжок	Читати і науково-популярні	Підвищів техніку читання – 150 слів за хвилину, не читає науково-популярні
Виконує доручення	Постійно слідкувати за порядком у класі	Сумлінно виконує обов'язки відповідального за дисципліну в класі. Клас став більш дисциплінованим

Таблиця Т.2

Картка спостереження за учнем (Антон Л., учень ЗОШ №7 м. Ніжина).

Проблема	Шляхи вирішення 5-й клас	Шляхи вирішення 6-й клас	Шляхи вирішення 7-й клас
Не уважний на уроках	Пересадила на інше місце, ближче до вчителя	- (проблема зникла)	-
Слабкі знання з предметів	1.бесіда з батьками, 2.бесіда з вчителями-предметниками, 3.порада учню – сумлінно готувати д/з, 4.записався на додаткові з математики та укрюмови.	1.продовжує відвідувати додаткові, 2.бесіда з батьками, щоб допомагали в підготовці д/з.	1.відвідує додаткові
Не цікавиться життям класу	1.дала завдання – допомогти мені у поновленні класного куточка.	1.призначили фотокореспондентом класу.	1.призначили А. і ще двох відповідальними за класну газету “Як ми дружно живемо“.
Не відвідує гуртків	1.тестування 2.бесіда з учнем, 3.бесіда з класом про важливість розвитку здібностей, 4.записатись до гуртка.	1.записала до шкільного гуртка “Юнати“, ходить нерегулярно, кинув в кінці року.	1.записався сам на легку атлетику, доходив до кінця року, 2.бесіда з учнем, 3.бесіда з батьками.
Інколи прогулює школу	1.визвала батьків до школи – бесіда, 2.індив. бесіда, 3.бесіда з класом.	-	-

продовження таблиці Т.2

Проблема	Шляхи вирішення 5-й клас	Шляхи вирішення 6-й клас	Шляхи вирішення 7-й клас
Вживає цигарки	1.показ фільму на класній годині про наслідки куріння, 2.бесіда з усім класом про шкідливий вплив куріння, 3.Бесіди з учнем протягом року.	1. кинув курити	-
Не відвідує шкільні свята	1.бесіда з усім класом про обов'язковість присутності на святі.	1.почав ходити на свята, 2.здійювала в допомозі підготувати сцену, стільці, музику.	-
Вживає мат	1.індивідуальна бесіда, 2.бесіда з усім класом.	1.індивідуальна бесіда, 2.бесіда з усім класом.	Інколи проскакують слова. Став себе контролювати.
Не хоче ходити на факультатив	1.бесіда-роз'яснення про важливість самовдосконалення на класній годині.	-	-
Не виконує доручень	1.отримав доручення – мити дошку в кінці занять, слідкувати за наявністю крейди.	Виконує завдання без бажання. 1.бесіда індивідуальна.	-
Не допомагає батькам	1.індивідуальна бесіда, 2.бесіда з усім класом, 3.бесіда з батьками з метою з'ясування причин.	1.читання оповідань про сім'ю (підготували студенти-практиканти), 2.на класній годині всі діти розповідали про домашні обов'язки. Почав допомагати зі слів батьків.	-

Додаток У

Таблиця У.1

Картка спостереження класними керівниками за поведінкою молодших підлітків під час позаурочної діяльності (на природі, під час виховних заходів, бесід з учнями та їх батьками)

Позаурочна діяльність	Учні, номери за списком
1. Відвідують гуртки, секції	
Не відвідують гуртки, секції	
2. Читають додаткову літературу (крім шкільної програми)	
Не читають додаткової літератури	
3. Поводять себе морально	
Поводять себе аморально	
4. Мають гарних друзів	
Мають поганих друзів	
5. Адекватно оцінюють себе	
Не можуть себе оцінити	
6. Не мають шкідливих звичок	
Мають шкідливі звички	
7. Беруть активну участь у житті класу	
Не активні	
8. Загартовують себе	

продовження таблиці У.1

Позаурочна діяльність	Учні, номери за списком
Не загартовують себе	
9. Дотримуються режиму дня	
Не дотримуються режиму дня	
10. Мають ідеал, кумирів	
Не мають ідеалу, кумирів	
11. Наполегливі у доведенні розпочатої справи до кінця	
Не доводять розпочату справу до кінця	
12. Мають чітко виражені інтереси	
Не мають чітко виражених інтересів	
13. Ініціативні (проявляють себе)	
Безініціативні	
14. Використовують власні задатки та здібності для досягнення успіху	
Не використовують власні задатки та здібності для досягнення успіху	
15. Прагнуть успішно виконати доручення	
Не виконують доручень	
16. Можуть самостійно приймати рішення	
Не можуть самостійно приймати рішення	

продовження таблиці У.1

Позаурочна діяльність	Учні, номери за списком
17. Допитливі	
18. Творчо підходять до виконання завдань	
19. Прагнуть змінитися, вдосконалитися	
20. Виконують план самовдосконалення	

Додаток Ф

Лист до батьків

Доброго дня, шановні батьки!

Антон гарний добрий хлопчик, який першим із усього класу намагається допомогти тому, хто потребує допомоги. Він має багато друзів серед однокласників. Антон ввічливий, старанний, наполегливий.

Вашому сину подобається література, біологія та географія. Успіхи у навчанні не високі, 6-8 балів. Не дуже вдаються точні науки (математика).

Зі слів вчителя фізкультури, у Антона є певні спортивні задатки, і якщо ви зараз не згаєте час, а запишите його до спортивної секції, наприклад, з футболу, то в майбутньому Ваш син зможе досягти високих результатів.

Ви не будете мати з сином клопоту в майбутньому, якщо допоможете обрати йому цікаве хобі або заняття за інтересами, якому Антон буде присвячувати свій вільний час. Ми б радили Вам звернути особливу увагу на те, що хлопець наділений задатками до спорту, тому можливо йому буде дуже цікаво, крім відвідування секції, ще і читати літературу, наприклад, з життя видатних спортсменів. Радимо Вам придбати декілька таких книжок.

Також було б не погано, якби ви знайшли можливість самі або через знайомих допомогти Антону підтягнутися з математики, бо з 7-ого класу почнуться такі математичні предмети, як алгебра, геометрія та хімія, де на наш погляд, в Антона можуть виникнути серйозні труднощі. Зараз залежить від Вас, чи буде Антон встигати по цим предметам чи ні. Підтягніть його з математики і проблема зникне.

Вважаємо, що Антону дуже сподобається гурток “Юний натураліст“, який працює на базі станції “Юних техніків“. Знайдіть можливість для відвідування такого гуртка Вашим сином.

Майбутнє вашої дитини у Ваших руках!

Бажаємо Вам та Антону успіхів!

Сподіваємось на взаєморозуміння і співпрацю!

Додаток X

Пам'ятка для батьків:

“Ваша дитина стане кращою, якщо ви будете:”

1. Слідкувати за режимом дня сина чи доньки.
2. Залучати дитину до творчої продуктивної діяльності (за результатами роботи проводити вдома виставки на теми: “Наша сім'я”, “Наші захоплення”, випускати разом з дітьми газети).
3. Займатися самоосвітою.
4. Цікавитись успіхами дитини не лише в навчальній діяльності (школі), а і в позанавчальній (гуртки, секції).
5. Разом відпочивати, особливо на природі.
6. Прислухатися до вашої дитини.
7. Спільно вирішувати проблеми та радіти новим успіхам.
8. Розвивати самостійність, наполегливість, рішучість.
9. Давати “свободу дій” дитині.
10. Запам'ятайте, що ваша дитина – особистість з притаманними їй поглядами, переконаннями та своєрідним баченням світу в цілому.

Додаток Ц

Пам'ятка для батьків “Друзі вашої дитини”:

1. Завжди при спілкуванні з дитиною говоріть про її друзів.
2. Поважайте її вибір.
3. Не критикуйте відразу друзів дитини, а разом з дитиною проаналізуйте, що вам не сподобалось.
4. Ніколи не починайте так: “З ким ти дружиш?”, “Ти що, здурів?”, “Я в твої роки була (був) більш розумнішою”, “Ти що не знаєш, які в неї (в нього) батьки?”
5. Скажіть щось схоже на це: “Ти вже доросла (дорослий)...”, “Я можу помилятися, а чи не здається тобі, що ..., а чи не помічав(ла) ти, що...”, “Давай пригадаємо таку приказку ”Яблуко від яблуні не далеко падає”, “Я був би (була б) дуже радий (а), якби ти вислухав (ла) мене...”
6. Звертайте увагу на :
  - кількість друзів вашої дитини (багато не завжди гарно),
  - вік та рід занять друзів,
  - ким працюють батьки друзів вашої дитини,
  - у вас повинні бути адреси та №№ телефонів друзів,
  - о котрій годині дитина повертається додому,
  - на настрій дитини (якщо веде себе не так, як завжди: дуже спокійно, або дратівливо) бийте тривогу (намагайтеся з’ясувати причину),
  - чи не вживає дитина алкоголь, наркотики, тютюн (звертайте увагу на зіниці очей, колір білків очей та обличчя, синці під очима, запах, мову, рухи),
  - як часто ви даєте дитині гроші на кишенькові витрати (куди дитина їх використовує),
  - де ваша дитина проводить свій вільний час з друзями і чим вони займаються.

7. Запам'ятайте: ви є прикладом для дитини. Слідкуйте за собою. Наприклад, якщо ви хочете, щоб дитина не палила, то не робіть цього самі в присутності дитини, бо інакше всі ваші докази на шкідливість цього не допоможуть.
8. Будьте справжнім другом (подругою) вашій дитині.
9. Ваша думка може не співпадати з думкою дитини.
10. Розповідайте дитині про себе (про свою роботу, плани на майбутнє, вирішуйте разом проблеми, довіряйте дитині).

Додаток Ч

Бесіда з учнями на тему: «Заповітна мрія».

1. Чи є в тебе заповітна мрія?
2. Ким ти хочеш стати в майбутньому?
3. Чи все задумане тобою здійснюється?
4. Що ти робиш для того, щоб задумане тобою здійснилося?
5. Чи можеш ти зараз без допомоги дорослих досягти успіху?
6. Чи задумувався ти над тим для чого живеш?
7. Що ти будеш робити в такій ситуації: ти хочеш вільно розмовляти англійською мовою, але тих знань, що ти отримуєш в школі недостатньо.

Додаток Ш

Методичні рекомендації до проведення курсу за вибором для учнів

Заняття в 5-ому класі (методичні рекомендації)

Тема: Ти особливий (2 години)

Мета: виявити особливості людини, підвести учнів до думки, що людина творить себе сама.

Обладнання: зошит, дошка, карти-схеми, картки-вислови, тест.

Ключові поняття: індивід, особистість, здібності, інтереси, характер, темперамент, досвід, здоров'я.

Учні повинні знати: власні особливості, зміст понять “особистість“, “здібності“, “інтереси“, “характер“.

Учні повинні вміти: характеризувати себе; складати карту-схему свого життя; висловлювати думки; порівнювати себе з іншими, виділяти відмінні та схожі риси.

Хід заняття № 1:

1. Вступне слово вчителя.
2. Пояснення учнями висловів: “Людина створює себе сама“, “Мудрим ніхто не родився, а навчився“, “Знання це скарб, а вміння вчитись – ключ до нього“, “Згаяного часу і конем не доженеш“.
3. З'ясування теоретичних положень: Чим люди відрізняються від тварин та один від одного. Характеристики людини, як індивіда та як особистості. Визначення віку, в якому людина починає перетворюватись на особистість. Звідки ми отримуємо здібності. Чому люди мають різні інтереси. Чим визначається характер людини та чи можна його змінити, вдосконалити. Значення здоров'я для життя та діяльності людини.
4. Методика: “Який Я? “ (малювання учнями автопортрету), виставлення готових робіт на дошку (запропонувати учням вгадати однокласника).
5. Підведення підсумків заняття.

6. Пояснення домашнього завдання: намалювати вдома карту-схему власного життя у вигляді дерева, річки, гори, галактики і вказати на ній визначні події свого життя та власні досягнення (з допомогою батьків).

Хід заняття № 2 (продовження):

1. Вступне слово вчителя.
2. Розбір карт-схем всіх учнів з їх аналізом вчителем та учнями.
3. Відповіді на запитання вчителя: Чим ти схожий з іншими людьми? Чим ти відрізняєшся від інших людей? Що повинна мати людина для досягнення успіху? Навіщо вам знати свої інтереси? Назови свої досягнення за минулий рік.
4. Проведення вправи “Моя індивідуальність “ (О.Л.Попова Програма самовдосконалення і саморозвитку підлітків // Психологічна газета. - 2005. - №10 (34) . - с.11.)
5. Проведення тесту: “Хто ти? “ (Калиинникова Л. Какой Я? “ [учебное пособие для детей 9 – 12 лет] / Л.Калиинникова. - Харьков: Глобус, 1995. - с. 46)
6. Ауторелаксація “Я – це Я“ (О.Л.Попова Програма самовдосконалення і саморозвитку підлітків // Психологічна газета. - 2005. - №10 (34) . - с. 28)
7. Підведення підсумків заняття.
8. Пояснення домашнього завдання: заповнення таблиці учнями:

Який я зараз	Яким би я хотів бути в майбутньому

Заняття в 5-ому класі (план-конспект уроку)

Тема: Час – велика цінність (1 година).

Мета: ознайомити учнів з ключовими поняттями, навчити складати схему використаного часу.

Обладнання: зошит, дошка, схема використаного часу, таблиці.

Ключові поняття: “час“, “використаний та невикористаний час“, “вільний час“, “активний відпочинок“, “пасивний відпочинок“, “успіх“, “вдосконалення“.

Учні повинні знати: розрізняти ключові поняття.

Учні повинні вміти: пояснювати вислови, складати схему використаного часу.

На дошці записана тема та епіграф.

“Бережить час – це тканина, з якої
виткане життя”.

К.Річардсон

Хід заняття:

1. Організація класу до діяльності.

2. Актуалізація опорних знань та чуттєвого досвіду учнів.

Пояснення висловів учнями: “Бережить час – це тканина, з якої виткане життя“, “ Час – надзвичайна цінність“, “Як працюємо, так і маємо“, “Безтолкове дозвілля втомлює гарше, ніж робота“, “ Якщо хочеш мати дозвілля не витрачай часу дарма“.

3. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів. Повідомлення теми та мети заняття.

Чи замислювалися ви коли-небудь на що ми витрачаємо наш час? Хто мені скаже, скільки часу людина за все життя спить, їсть, працює? Із прожитих 72 років людина витрачає на: сон – 22 роки, працю – 10, їжу – 6.

Порахуємо $22+10+6=38$ років $72-38=34$ роки Ви здивовані, як багато часу залишається? На що ми його витрачаємо? Чи можна досягти успіху не вмівши користуватися часом? На сьогоднішньому занятті ми з вами дамо відповідь на це питання, а також дізнаємось, як не марнувати час, як використовувати його з користю для себе. Отже, прочитайте, яка тема сьогоднішнього заняття записана на дошці?

4. Сприймання і усвідомлення учнями нового матеріалу.

Давайте разом намалюємо у зошиті схему часу та розберемо її (питання до учнів в ході розгляду таблиці).

ЧАС

РОБОЧИЙ	НЕРОБОЧИЙ	
	Вільний	інший
Навчання	відпочинок	побутові справи
Робота	самоосвіта громадська діяльність	сон їжа ведення господарс тва

- Як на вашу думку, на що ж ви та ваші батьки витрачаєте власний час? (питання до учнів).

Вчитель: Наведу цікавий приклад: Протягом життя чоловіки та жінки витрачають час по-різному. Якщо чоловік та дружина працюють на роботі, то на домашню роботу жінки витрачають протягом тижня – 26 годин, а чоловіки – 10, на піклування про дітей жінки – 10, чоловіки – 5, придбання продуктів: жінки – 7, чоловіки – 3,5 години, на відпочинок чоловіки теж витрачають в 2 рази більше часу.

Давайте зясуємо, що ж відноситься до вільного часу? Більшість дослідників до вільного часу відносять (подивіться на дошку на таблицю):

Далі розгляд таблиці: “Вільний час“ разом з учнями (учні дають відповіді на поставлені вчителем запитання по таблиці):

1. самоосвіта (читання книг, журналів, газет, навчання),
2. громадська діяльність (участь у зборах),
3. відпочинок: активний – прогулянки, танці, відпустка, гра на інструменті, спорт, малювання,
пасивний – кіно, театр, концерти, відвідування кафе, походи в гості.
4. решта часу.

Питання до учнів по таблиці: “Вільний час“:

- Що ж ми відносимо до вільного часу?
- Поясніть, що означає активно відпочивати та пасивно відпочивати, в чому тут різниця?
- Як ви гадаєте, людина, яка хоче досягти успіху в житті, на що буде витрачати вільний час?
- Якщо вам потрібно підтягнутися з математики, на що ви будете витрачати власний час?
- Якщо ви хочете розвинути в собі задатки, на що ви будете витрачати власний час? А вільний?

Вчитель: Час – надзвичайна цінність. Норберт Вінер, засновник кібернетики, присвятив свій вільний час власній ідеї. Коли почали вихвалити його геніальність, то він заперечив, сказавши, що будь-хто інший, якби всі вечори, суботи та неділі віддавався роботі так само, як це робив він, то зробив би те саме.

- Як же не витрачати час дарма, а раціонально його використовувати?
(питання до учнів)

Вчитель: Не витрачати час даремно означає займатися спортом, музикою, вивчати іноземні мови, відвідувати театри, гуртки. Використовувати вільний

час потрібно на турботу про здоров'я, зовнішній вигляд, ставлення до людей, вміння жити в колективі, подолання труднощів, на освіту та самоосвіту, захоплення, спорт та фізкультуру, туризм. Вченими неодноразово підтверджувалося, що дитина, в якій є режим дня встигає все: гарно вчиться, відвідує гуртки, секції, читає, відпочиває з друзями.

- Поясніть твердження: “Життя обмежене в часі. Ми ніколи не відшкодуємо того, що втратили сьогодні”.

- Куди ж потрібно витратити свій вільний час, щоб досягти успіху в навчанні, в спорті, в мистецтві? (питання до учнів)

- Як ви гадаєте, як порахувати на що ж ви витрачаєте свій час? (питання до учнів)

Вчитель: Ми можемо визначити скільки часу і на що ми витрачаємо. Для цього потрібно протягом тижня фіксувати скільки часу йде на навчання, відпочинок, побутові справи та втрачений час. Це буде вашим домашнім завданням.

А зараз спробуємо намалювати лінію свого життя (вчитель малює на дошці, а учнів в зошитах): В зошиті креслимо горизонтальну лінію, яку ділимо на 3 частини (знизу їх підписуємо: минуле, теперішнє та майбутнє). На цій лінії позначками позначаємо наші успіхи. Давайте позначимо і свої мрії на майбутнє, скажімо на рік.

Вчитель ходить по класу і перевіряє правильність виконання завдання, допомагає учням.

5. Узагальнення і систематизація знань.

Завдання до учнів:

I. Закінчити речення (письмово):

1. Вільний час ми витрачаємо на....

2. Вільний час під час вдосконалення себе потрібно витратити на.....

3. Втрачений час це .....

II. Скласти схему використаного часу за робочий тиждень (почати в класі, а закінчити вдома):

Пояснення вчителя: Діти погляньте на зразок цієї схеми, на ній різними кольорами позначені навчання в школі, відвідування гуртків та секцій, відпочинок та розваги, а також чорним кольором втрачений час. Вдома ви

Різними кольорами за днями тижня позначите скільки часу ви витрачаєте на навчання в школі, відвідування гуртків та секцій, відпочинок та розваги, а також чорним кольором втрачений час. Віднесіться сумлінно до роботи та чесно вказуйте кількість часу.

Понеділок	Вівторок	Середа	Четвер	П'ятниця

6. Підведення підсумків уроку.

7. Повідомлення д/з: закінчити схему, спробувати скласти режим дня.

Заняття у 6-ому класі (методичні рекомендації)

Тема: Ідеал (2 години).

Мета: ознайомити учнів з ключовими поняттями, навчити розрізняти їх.

Обладнання: зошит, дошка, висловлювання, дерево з листочками, малюнки-ситуації.

Ключові поняття: “ідеал“, “зразок“, “ідол“, “кумір“.

Учні повинні знати: визначення понять.

Учні повинні вміти: визначати ідеал, зразок, куміра для себе, розв'язувати ребуси, складати пам'ятку.

Хід заняття № 1:

1. Вступне слово вчителя.
2. Пояснення висловлювань учнями: “Ідеали схожі на зірки в небі: ми ніколи не можемо досягти їх, але, як мореплавці в океані, орієнтуємося за ними все життя“, “Досягнення ідеалу завжди пов'язане з ризиком“, “Умирають лише за те, в ім'я чого живуть“.
3. Пояснення вчителем ключових понять.
4. Розгляд малюнків. Завдання для учнів: Розгляньте малюнки. Визначте, на якому ідеться мова про ідеал, на якому про кумір, на якому про зразок, де на малюнку зображений ідол. Обгрунтуйте свою думку.
5. Розв'язування ребусу, в якому зашифровані ключові поняття.
6. Складання пам'ятки всім класом: “Ідеал, до якого я прагну“.
7. Підведення підсумків заняття.

Хід заняття № 2 (продовження):

1. Вступне слово вчителя.
2. Актуалізація опорних знань:
  - Чи існує ідеальна людина? Відповідь обгрунтуйте.
  - Назвіть ознаки ідеалу, куміру, ідола, зразка.
  - Хто для тебе є ідеалом і чому?
2. Написання твору: “Мій ідеал“.

3. Читання творів вголос.
4. Малювання малюнка: “Я в майбутньому“ (О.Л.Попова Програма самовдосконалення і саморозвитку підлітків // Психологічна газета. - 2005. - №10 (34) . - с. 19). Чи є те, що намальовано ідеалом?
5. Ауторелаксація “Я – це Я“ (О.Л.Попова Програма самовдосконалення і саморозвитку підлітків // Психологічна газета. - 2005. - №10 (34) . - с. 28).
6. Узагальнення і систематизація знань: дидактична гра “Дерево знань“: Вчитель прикріплює на дошку дерево знань або малює його, роздає кожному учневі листочки, на яких потрібно записати питання по двом заняттям та прикріпити їх на дошку. Потім по черзі вчитель викликає учнів давати відповіді на питання, записані на листочках.
7. Підведення підсумків заняття.

Заняття в 6-ому класі (план-конспект уроку)

Тема: Засоби, методи, прийоми з самовдосконалення (3 години).

Мета: ознайомити учнів з ключовими поняттями, навчити учнів розрізняти їх.

Ключові поняття: “самовдосконалення, “метод “, “прийом “, “засіб “ .

Обладнання: зошит, дошка, схема, таблиця.

Учні повинні знати: орієнтуватися у поняття, розрізняти їх.

Учні повинні вміти: застосовувати методи та прийоми на практиці.

Хід заняття № 1:

1. Організаційний момент.

2. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів. Повідомлення теми та мети заняття.

Всі ми в житті прагнемо змінитися, стати кращим, ніж ми є зараз. Для того, щоб змінитися потрібно щось робити.

- Як ви вважаєте, що саме треба робити, щоб вдосконалити себе?
(питання до учнів)
- Як примусити себе виконати те, що не хочеться? (питання до учнів)

Для цього існують методи, прийоми та засоби самовдосконалення. “Що це? “ - запитаєте Ви? На заняттях з теми ми з вами знайдемо відповідь на це запитання.

3. Вивчення матеріалу нової теми.

Що означає самовдосконалюватись? Розвивати себе розумово, тобто розвивати свій розум, інтелект; розвивати себе фізично, тобто намагатися, щоб тіло було красивим, як у спортсменів, загартовувати себе, займатися фізкультурою та спортом, робити ранкову зарядку; розвивати себе морально, щоб бути доброю, справедливою, людиною, милосердною людиною; розвивати в собі вольові якості, щоб бути цілеспрямованим, організованим, рішучим, самостійним і т.п.

Погляньте на дошку на схему, на якій зображені напрями вдосконалення. (Напрями вдосконалення: розумове, духовно-моральне, фізичне, естетичне). – Як ви вважаєте, що для життя людини є найбільш значущим: розум, фізична краса і сила, доброта, людяність, працьовитість? Поясніть власну думку (питання до учнів).

Не стільки освіта, скільки виховання характеру, волі, розуму, почуттів стає першочерговою потребою сьогодення. І тут без самовдосконалення не обійтись.

В якому ж віці потрібно займатися самовдосконаленням? Поставити перед собою мету і прагнути її досягти ніколи не пізно. Людина, по суті, ніколи не буває задоволена сама собою. Кожен у будь-яку хвилину може відчувати, що він ще у житті щось не зробив, не досяг. Майбутнє кожен із нас в міру своїх можливостей може змінити на краще. В цьому нам допоможуть методи та прийоми роботи над собою.

Розберемо їх детально. Що ж таке метод? Запишемо в зошит визначення: метод – це спосіб діяльності. Все, що кожен з нас робить це є методом. Зараз ви пишете це метод, я пояснюю – це теж метод, коли ви виконуєте д/з, лабораторну з біології, контрольну, читаєте - це все є методами. Отже, для того, щоб змінитися потрібно щось робити, тобто користуватися методами. Прийом – це складова частина методу, так як будинок складається з фундаменту, поперхів та криші, так і метод складається з прийомів.

Погляньте на дошку на таблицю: “Методи та прийоми роботи над собою“.

Я буду вам пояснювати, а ви назви методів та прийомів записуйте в зошит.

1. Самонаказ, самопримус. Це розпорядження зроблене самому собі: “Розмовляти спокійно”, “Мовчати”, “Не піддаватися на провокацію”, “Потрібно вчитись“, “потрібно допомагати батькам“. Допомагає стримувати свої емоції, дотримуватись вимог етики, допомагає у боротьбі з лінощами, небажанням вчитися. Самонаказ та самопримус застосовуються тоді, коли людина ясно бачить свої недоліки, але не може примусити себе виконувати

намічений план дій. Якщо з одного разу не допомагає, то потрібно повторити його декілька раз і краще вголос. Деколи самонаказ та самопримус використовують декілька тижнів, а іноді декілька місяців. Наприклад: англ. король Генріх 4, їдучи в бій наказував собі: “Вперед, трусливое тело! Вперед, трусливая сволочь”. З такими словами він йшов попереду війська та надихав його на перемогу.

2. Самонавіювання. Допомагає поводити себе в спільноті, володіти собою в важких ситуаціях. Використовується для формування певних якостей особистості. Користуючись цим прийомом потрібно декілька раз на тиждень повторювати собі: “Я буду слухати співбесідника, не зупиняючи його, як би важко мені це не було!”, “ Ні за яких обставин я не буду підвищувати голос”. Французький цілитель Е.Кує створив школу самонавіювання. Він вважав, що в основі захворювань лежить уява людини, тому для вилікування потрібно повторювати фрази, спрямовані на покращення здоров'я.

- Давайте спробуємо сказати собі: “Я видужаю, якщо буду робити все, що приписав лікар“, “Я зможу вирішити цю задачу, бо дуже цього хочу“, “буду вставати рано і не спізнюватися на заняття“, “Я буду робити ранкову зарядку“, “Я буду тримати своє робоче місце у чистоті“.

3. Самопідбадьорювання, самозаохочення. До цих прийомів вдаються тоді, коли потрібно подолати негативні риси особистості. Багато життєвих ситуацій вимагають від нас “погляду назад”, пригадування успіху в подібних ситуаціях. Минулі успіхи говорять людині про її можливості, про приховані резерви духовної, інтелектуальної, вольової сфер та уселяють надію у власні сили. Підбадьорюючи себе потрібно не боротися зі своїми недоліками, а змінювати ставлення до них. Наприклад, спокійно ставитися до довгого носа, відстовбурчених вух, низького зросту. “У мене найкрасивіші вуха в світі, - з посмішкою говорив Сократ. – Їх призначення сприймати звуки. Моя велика відстовбурчена вушна раковина дозволяє робити це найбільш ефективно”.

- Давайте разом з вами придумаємо призначення довгого нісу, низького зросту, різнокольорових очей, окулярів, брикетів.

Діти, є такі ситуації, які можна змінити, наприклад: сутулість, косолапість, криві зуби, неохайність, а є такі, які не можна змінити, бо вони отримані нами від народження і з цього не можна сміятися.

- Наведіть приклади таких ситуацій.

4. Саморегулювання. Використовуючи цей прийом людина вчиться слідувати за зовнішніми проявами емоцій. Змінюючи зовнішній вираз емоцій, можна підкоректовувати свій внутрішній психічний стан. Наприклад: хаотичні рухи руками під час розмови, тремтіння пальців визивають нерішучість, невпевненість у собі. Навпаки, привчивши себе не махати руками під час розмови, не насуплюватися, строятися рівно, посміхатися в моменти здивування людина виробляє звичку упевнено поводитися в надзвичайних ситуаціях. Управляти своїми відчуттями не просто, але втримавшись один раз, другий, десятий.... І ці невидимі оку м'язи натренуються. Якщо все ж таки ви зірвались, то найкращий спосіб взяти себе в руки – це рух та вправи на вдих, видих [268]. Цей прийом привчає тримати себе в руках, швидко заспокоюватися в складних ситуаціях.

5. Самоаналіз. Людина повинна вміти аналізувати свої дії та вчинки, давати їм оцінку, бо завдяки вмінню аналізувати виробляється така позитивна риса характеру як вимогливість до себе. Це в свою чергу сприяє досягненню успіху в справі самовдосконалення та не тільки.

- Давайте розглянемо ситуації.

Наприклад: І. На перерві в класі було шумно, діти бігали та кидали ганчірку друг в друга. Двірі до класу били відчинені. Через деякий час ганчірка опинилася на голові у вчительки, яка йшла по коридору. Звісно, що вчителька не могла не зреагувати. Вона зайшла до класу і спробувала з'ясувати, хто ж це зробив. Учні зніяковіли та замовкли. Сашко не наважився зізнатися. Вчителька посаврила учнів і пішла, а діти почали грати далі.

- Як на вашу думку, чи правильно вчинили діти, а вчителька? Щоб ви зробили на їх місці?

II. Вчителька української мови на перерві зайшла до класу і записала на дошці тему заняття і завдання для самостійної роботи, а потім її покликали до телефона і вона вийшла з класу. В цей час на очах майже всього класу Микола Г. Навмисно наробив на дошці помилок. Почався урок, клас чекав на реакцію вчительки.

- Як би ви вчинили на місці учнів класу та вчительки?

III. Мілана отримала 2 з контрольної роботи. Знаючи, що батьки будуть її сварити вона завела новий зошит, а той сказала, що загубився. Але батьки все рівно дізналися про 2, зустрівши вчительку.

- Як би ви вчинили на місці дівчинки, вчительки, батьків?

Після розгляду педагогічних ситуацій треба попросити дітей проаналізувати якусь ситуаці з їх особистого життя.

Діти, спробуйте вдома аналізувати власні вчинки у власному щоденнику спостережень, щоб згодом мати можливість прослідкувати зміні у собі чи їх відсутність. На наступне заняття принесіть щоденник із собою.

6. Прийом “Упізнай себе”. *Проводився у формі гри.* (Педагог дає неповну характеристику учню, не називаючи його, а учень повинен був себе впізнати та продовжити цю характеристику. Якщо учень не міг себе впізнати, тоді йому потрібна допомога класу. Можна запропонувати учням давати характеристику однокласнику, а всі повинні були вгадати про кого розповідається).

7. Самозабов’язання. Передбачає планування своєї роботи на день, тиждень та дотримання плану. На наступних заняття ми будемо складати план на день, тиждень, а вдома ви спрбуєте його виконувати, а чи це вдасться зафіксуєте у власному щоденнику спостережень. *(На наступних заняттях слід зачитувати із щоденника те, що було сплановано, що вдалося виконати, а що ні).*

На наступному уроці ми з вами продовжимо розглядати цю тему.

5. Підведення підсумків уроку.

Дидактична гра: лото

6. Повідомлення д/з. Завданням додому буде пригадати те, що ми вчили і тренуватися, використовуючи ці прийоми та методи.

Заняття в 7-ому класі

Тема: Навички та звички (2 години).

Мета: допомогти учням сформувати в собі навички і звички до заняття самовдосконаленням.

Ключові поняття: “навичка“, “звичка“, “види навичок: рухові, розумові“ .

Обладнання: зошит, дошка.

Учні повинні знати: усвідомити, що міцна навичка перетворюється у потребу.

Учні повинні вміти: виробляти у собі навички самовдосконалення.

Хід заняття № 1 (план-конспект уроку):

1. Організаційний момент.

2. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів. Повідомлення теми та мети заняття.

Відкрийте зошит і запишіть тему заняття “Навички та звички“. Підніміть руку ті, хто замислився як писати кожну літеру. Ніхто, а чому? Порухуйте, скільки буде $2+3$ чи $10-5$? Чи замислювались ви, як це зробити, чому?

Це все є навичками, які виробились у нас після багатократного повторення дій. Яким чином формуються навички та звички і яка між ними різниця ми дізнаємось сьогодні.

3. Вивчення матеріалу нової теми.

- Поясніть вираз “умілі руки“.

Навички відіграють важливу роль у житті людини, бо вони запобігають втомі, сприяють економії сил людини. Пригадайте, як тяжко вам давалося писання перших букв, чи їх читання. Це зараз ви пишете і не замислюєтесь над тим, як написати ту чи іншу літеру. А швидкість читання? Пригадайте власну швидкість читання в 1-ому класі і зараз.

Навички допомагають нам уникати помилок при виконанні завдань. Ви переконаєтесь в цьому, якщо порівняєте зошити учнів класу 2 і власні. Будь-які дії засвоюються в процесі навчання, внаслідок вправлення, тобто

багаторазового їх повторення. Кожна дія являє собою систему рухів, зв'язаних між собою в одне ціле в певній послідовності. Давайте переконаємось в цьому. Візьміть будь-ласка ручку. А тепер назовіть, які дії ви послідовно виконували. Деякі рухи схожі між собою, наприклад, руки піаніста і друкарки.

- Як утворюється навичка? (запитання до учнів)

Навички використовуються, як у фізичній так і у розумовій праці. Ці навички називаються рухові та розумові.

- Які навички, рухові чи розумові потрібні при заняттях з розумового самовдосконалення? А фізичного?

В діяльності людини навички виступають в їх єдності, і розумові і рухові використовуються одночасно.

Навичками самовдосконаленні є навичка в складанні плану, аналізувати поставлене завдання, виділяти головне, самостійно приймати рішення.

Звички відрізняються від навичок тим, що людина відчуває в них потребу, наприклад, рано лягати спати, мити руки, чистити зуби. Наприклад, така навичка, як вміння їздити на велосипеді показує ступінь нашого вміння виконувати дію, а прагнення після роботи здійснити прогулянку на велосипеді є звичкою. Навички займатися розумовою діяльністю, читати, писати перетворюються у звичку, стають потребою людини, невиконання якої викликає незадоволення, а можливо і страждання.

Звички та навички не є природженими, тобто не передаються нам від батьків. Вони розвиваються під час нашого життя.

Спробуйте назвати гігієнічні звички (умиватися мити руки, чистити зуби), звички культурної поведінки (бути ввічливим, вітатися, уступати місце), розумові звички (прагнення до знань, вдумливість).

Назовіть навички самовдосконалення (виконувати режим дня, дотримуватись плану вдосконалення, займатися науковою роботою, вчити

всі д/з, загартовувати себе, відвідувати гуртки, секції, морально себе поводити).

- Як ви розумієте вислів “звичка – друга натура”.

Звички бувають корисні і шкідливі. Наведіть приклади.

- Як впливають на діяльність людини такі звички, як лінь, неакуратність, вживання мату?

Навички та звички виробляють під час дотримання режиму дня. Потрібно намагатися виробляти в собі позитивні навички, такі як, навички до розумової праці, до дотримання моральної поведінки, до дотримання режиму дня, до уміння розподіляти готування уроків та дозвілля, звичка виконувати доручення. В шкільному віці формують навички, пов’язані з вольовими якостями (чесність, правдивість, наполегливість), з рисами характеру (працьвитість, скромність). Негативних навичок потрібно поступово позбутися.

Напишіть в зошиті, які ви маєте навички та звички позитивні та ті, яких би ви хотіли позбутися.

4. Повторення вивченого матеріалу.

Дидактична гра: “Перемагає той, хто останній” (учням пропонується по черзі називати навички. Хто останнім наведе навичку, той переміг. Так само слід поступити із звичками, із навичками і звичками до самовдосконалення).

5. Підведення підсумків уроку.

- 6. Повідомлення д/з.** Написати оповідання, де головними героями є навички та звички самовдосконалення.

Хід заняття №2 (методичні рекомендації)

- 1. Повідомлення теми, мети і завдань.**
- 2. Перевірка знань учнів.**

I. Фронтальне опитування:

- Що таке навички та звички?

- Яке значення навичок у життя і діяльності людей?
- Яке значення звичок у життя і діяльності людей?
- Як впливає досвід на формування навичок та звичок?
- Назвіть види навичок?
- Що спільного та відмінного у навичках та звичках?
- Які ви знаєте навички та звички самовдосконалення?

II. Зачитування оповідань про навички та звички.

III. Розгадування кросворду (підготовлений вчителем) з теми: “Навички та звички“ (на дошці).

IV. Самостійне складання учнями кросворду.

3. Підведення підсумків уроку.

Заняття в 7-ому класі

Тема: Мова та її значення для вдосконалення (3 години).

Мета: сформувати в учнів розуміння того, що для самовдосконалення володіння мовою є необхідною умовою.

Ключові поняття: “мова“, “мовлення“, “спілкування“, “культура мови“.

Обладнання: зошит, дошка, дидактичний матеріал, тести.

Учні повинні знати: прислів'я про мову, правила поведінки слахача та людини, яке веде промову.

Учні повинні вміти: аналізувати педагогічні ситуації.

Хід заняття № 1 (план-конспект уроку):**1. Організаційний момент.**

2. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів. Повідомлення теми та мети заняття.

В світі існує безліч мов та слів, щоб виразити власні думки, почуття, бажання. Ми всі прагнемо спілкуватися, хочемо бути цікавими і приємними співрозмовниками. Які ж є правила спілкування і чи взагалі вони є? Як можна спілкуватися без слів? Чи можна вдосконалити себе не спілкуючись з людьми? Спробуємо дати відповіді на ці питання. Отже, тема уроку: “Мова та її значення для вдосконалення“.

3. Відтворення та узагальнення понять.

- Які ви можете назвати мови світу?

Робота в групах: *Учням роздаються конверти з розібраними висловлюваннями: потрібно скласти і пояснити прислів'я і приказки про рідну мову.*

№ 1.

Вода все сплющить,	золотий ключ.
Гостре словечко	тільки злого слова ніколи.
Красне слово -	коле сердечко.

№ 2.

Ласкаві слова –	мур мурувати.
На його слові можна	зложиться мова.
Слово до слова -	весняний дощ.

№ 3.

Слово може врятувати,	Батьківщину не втратив.
Буде мова,	а може й вбити.
Хто мову рідну не забув,	буде і народ.

Наступним завданням буде: записати на дошці ознаки досконалої людини.

- Чому до ознак ви віднесли вміння правильно та красиво говорити?
- Як дотримання норм етикету допомагає у спілкуванні з іншими людьми?

Проведення тесту: “Чи вмієте ви спілкуватися? “

- Давайте пригадаємо з курсу “Етика“ правила слухача та людини, яка веде промову і запишімо їх у 2 стовбчика.

Правила слухача	Правила людини, яка веде промову
-----------------	----------------------------------

4. Підсумки заняття та повідомлення д/з. Знайти оповідання про мову.

Хід заняття № 2 (методичні рекомендації):

- 1. Перевірка д/з.**
- 2. Мотивація навчально-пізнавальної діяльності учнів. Повідомлення теми та мети заняття.**

3. Розбір педагогічних ситуацій.

№ 1. Антон вирішив вдосконалити власну мову, бо мріяв стати репортером. Він записався на гурток: “Майбутні журналісти“. Заняття хлопцю подобалися, бо крім повторення правил вимови та написання слів, учні дуже часто “знімали ролики“, “брали інтерв’ю“, “організовували пресконференції“. Антон завжди намагався бути в центрі уваги, категорично та вперто нав’язував власну думку, грубо відкидав думки товаришів. З часом хлопець помітив, що учні почали ігнорувати його.

- Як ви гадаєте чому це сталося? Якої помилки припустився Антон?
(питання до учнів)

№ 2. Аня і Света потрапили в табір в один загін і там потаваришували. Після табірної зміни вирішили листуватися та передзвонюватися, а на наступний рік знову зустрітися в таборі. Дуже довго вони листувалися та передзвонювалися, та от тільки Аня стала помічати, що вся розмова зі світланою зводиться того, що вона розповідає про себе, а потім закінчує розмову. Аня перестала дзвонити Светі, а потім в писати.

- Що, на вашу думку, посварило дівчат? Як можна було цього уникнути?
(питання до учнів)

№ 3. Андрій був гарним знавцем біології та географії, саме тому вчителька в 9-ому класі запропонувала йому займатися дослідною роботою: досліджувати рослинний світ своєї місцевості. Хлопець з радістю погодився. Через 2 роки він написав чудовий звіт та прийняв участь у конкурсі наукових проектів МАН. Але виступ не вдався, бо Антон заїкався, мляво, невпевнено розповідав.

- Як ви гадаєте, чого не вистачило хлопцю і що можна зробити в такому випадку? (питання до учнів)

4. Відповіді на питання.

- Що, на вашу думку, потрібно робити, щоб навчитися говорити? (багато читати, про себе та вголос, розмовляти з друзями, батьками, виступати на уроках, зборах, не боятися відстоювати власні думки)

- Як люди спілкуються без слів?

5. Вправи на розвиток мови та мовлення. Пізнай себе. [Навч.-мет. посіб.] / Укладачі: адамів Г.С., Борисюк С.О., Коваленко Є.І., Яковець Н.І. та ін. / Заг. ред. Коваленко Є.І. – Ніжин-Броди: НДПУ, 2000. –с33.

6. Підсумки заняття та повідомлення д/з. Повторити теорію. Підготуватися до самостійної роботи по темі.

Додаток Ш

За допомогою критерію Фішера φ^* [288, с.161] порівняємо відсоток досліджуваних у контрольних групах з відсотком досліджуваних у експериментальних групах, які характеризуються високим рівнем сформованості потреби у самовдосконаленні і знаходяться на конструктивній стадії її сформованості.

$$\varphi_1 (53\%) = 1,631,$$

$$\varphi_2 (42,3\%) = 1,416$$

Підрахуємо емпіричне значення φ^* за формулою:

$$\varphi^* = (\varphi_1 - \varphi_2) \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}};$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій % долі,

φ_2 – кут, що відповідає меншій % долі,

n_1 – кількість досліджуваних в 1 групі,

n_2 – кількість досліджуваних в 2 групі.

Емпіричне значення φ^* повинно бути більшим за 2,31, тоді різниця в отриманих даних між ЕГ та КГ вважається суттєвою.

В нашому випадку:

$$\varphi^* = (1,631 - 1,416) \times \sqrt{\frac{298 \cdot 297}{298 + 297}} = 0,215 \times 12 = 2,58$$

Отримане емпіричне значення φ^* знаходиться в зоні значимості. Отже, відмінності між ЕГ та КГ є суттєвими.